

М.Ф. Юрій В.І. Павлюк

ПОЛІТИЧНА АНТРОПОЛОГІЯ

Навчальний посібник
Київ ДАКОР 2008

ПЕРЕДМОВА

Свого часу Сократ говорив: «Тільки ми займаємося справжньою політикою, тому що вона є наукою; інші – практики "ремісники». Вістря думки античного мудреця націлене на розрізнення теоретичної і практичної політики. Відносно другого зрозуміло: практична політика суть мистецтво гармонізації-дисгармонізації, стабілізації - дестабілізації групових інтересів. Щодо першого належної ясності немає. Що ж таке теоретична політика і як вона будується?

У «Філософії політики» розвивався погляд, відповідно до якого теоретична політика є опосередкованим абстрактним знанням, створеним ідеальним моделюванням дійсності з метою реставрації глибинних умов, факторів, передумов певних соціально-політичних дій.

Справедливість подібного підходу впливає з розуміння самої природи діяльності на концептуальному рівні. Генетично знання як сума загальних і аподиктичних положень виникає внаслідок застосування ідентифікації. Матерія досвіду — розрізнені, атомарні сутності, які є автономними елементами об'єктивної чи суб'єктивної реальності. Оскільки ці сутності самі як такі у своїй невичерпності, частковості, суверенності не теоретичні, вони не можуть бути вбудовані в модус сигніфікуючої номологічної думки. Для переведення їх у цей модус потрібна ідентифікуюча процедура, на основі виділення структурно-типового об'єднання їх у загальну форму. Таємниця теорії в ототожненні, підведенні частини під ціле, випадкового під закономірне, явища під сутність, конкретного під абстрактне. У ході цього підведення, забезпечуваного користуванням категоріальних схем, оформляються ментальні системи, які складаються з якісно вичищених абстрактно-загальних, відсторонених формулювань щодо універсального стану справ.

Пріоритет упровадження в науку ненаочного (умоглядного) ідеального моделювання належить Г. Галі лею, який відкинув тактику

інтуїтивних висновків від безпосередніх спостережень. У тлумаченій по-платонівськи сутності пізнання, що припускає дослідження граничних випадків у штучних умовах, і концентрується нововведення Г. Галілея, котрий першим стверджував; повинна бути фактуальна область, але повинна бути й ідеально-типова аналогова область, що є її семантичною реконструкцією. Цей закон створення теорії реалізує М. Вебер, даючи зрозуміти, що на відміну від індуктивно-емпіричної діяльності, яка оперує прецедентами, на стадії соціально-політичної теорії (СПТ) повинні вводитися принципи: родові ознаки, регулярності, інваріанти, типажі. Щоб відбутися як теорія, СПТ зобов'язана мати справу з універсаліями, які безпосередньо, *de facto* не існують, а конструюються у «чистому» просторі сутнісної реальності, і відносно яких розгортаються загальні і необхідні аргументи. Інакше кажучи, сфера компетенції СПТ - узагальнені правила соціальності (політичності) безвідносно до їх практичної прив'язки, просторово-тимчасової локалізації. Що це таке? Ідеалії, які є чистими універсально-типовими фіксаціями. Підкреслюючи це, М.Вебер відверто кваліфікує їх як утопії. Подібно чинить П.Сорокін, іменуючи СПТ генералізуючим знанням (у термінології Віндельбанда) і зобов'язуючи її виділяти загальне при вивченні суспільства, родове в соціальних просторах, типове В над органіці. Подібна лінія виправдана і зрозуміла: теоретичний світ не може виникати інакше, як через гіперболізацію елементів дійсності з конструюванням чистих форм перебігу подій в ареалі думки. Правильна як така, ця лінія, однак, невтішна. Усе залежить від призначення гуманітарного знання.

Одна справа — дотримуватися гносеологічних положень, інша - втілювати початкове покликання науки. Пафос гуманітаристики - в концептуалізації антропосфери у всій глибині її величі (що навіть зовні закладено в понятті «надорганіка»). Розробка ж універсалій, інваріантів, типажів, родових форм знеособлює, деперсоналізує. Нарощування потенціалу теоретичності гуманітаристики, уподібнення її натуралістиці означають серйозну деформацію її об'єктної сфери, де фігурує мислячий, цілісний індивід. Наявний парадокс: феномен теоретизму в гуманітаристиці, без якого вона не була б наукою, перешкоджає виконанню її професійного завдання

— бути наукою про прояв людського в людині.

Отже, найважливіша проблема в оформленні СПТ — поєднання теоретичності (концептуальна універсалізація об'єктів теоретичного світу) з гуманітаристичністю (стихія самореалізації унікальною індивіда).

Ще одна, що витікає із зазначеної, не менш глибока і гостра проблема — проблема раціональності. Суть її ось у чому.

Природною демаркацією натуралістики і гуманітаристики служать параметри об'єктного середовища. Перша вивчає об'єктивні явища неорганічної (фізика) і органічної (біологія) сфер з мінімумом цілеорієнтованості і максимумом нехай лабільних, але рефлексних зв'язків, які добре укладаються в елементарні воведілкові комплекси (інстинкти). Друга аналізує перипетії суб'єктивної сфери (надорганіки), що характеризується наявністю цілісності, мислення, бажання свободи.

З онтологією природознавства особливих труднощів не виникає, натуралістичні зв'язки піддаються досить ясній схематизації. З онтологією ж гуманітарного знання споконвічно виникають складнощі. Досить підняти питання: як концептуалізувати елементи предметного змісту у щодо людини, яка свавільно, самостійно стверджується? Оскільки теорія подібних випадків неможлива, як глибинна передумова пошуку вводиться ідея межі автономного бажання свободи у вигляді «поступування» чисто раціонального підґрунтя світу: Бог не грає в кості; у суцшому нічого не підтасовано; мотиви, інтенції агентів дії природно сполучені з обставинами, що конституює розгляд у політиці каузального фактора, який організує соціальну взаємодію й піддається артикуляції в термінах наукового причинно-наслідкового дискурса.

Раціоналізація комунікації (інтерації) з виключенням девіацій, упровадженням «об'єктивності розгляду», орієнтації на оцінку «обставин», що йде від Жозефа де Местра, методологічно цілком адекватний хід, що за способами рефлексії предметності зближує соціально-політичні і природничо-наукові пошуки в межах тлумачення наукових занять як номологічного опрацювання безсторонньої несамочинно-мимовільної реальності, що піддається неупередженому освоєнню. Хід адекватний, проте для випадку СПТ далеко не органічний. У принципі небезпідставній презумпції

раціонального устрою світу (раціональність світу - наслідок його високоадаптивності) доречно адресувати такі контрдокази.

Доказ антропологічний

1. Систематизатор йоги Патанджалі виділяє в людині іпостасі «мінерал о- людина, рослина-людина, тварина-людина, людино-людина» , що відповідають стадіям її піднесення. Як бачимо, найбільш наближений до фази раціональної людини — ступінь «людино-людина» - не всеохоплюючий для існування людини. За уточненням Аль-Фарабі, властивість раціональності (здатність діяти доцільно) набувається лише в старості. До того ж - поліваріантна поведінка з домінуванням у різні періоди життя різних детермінантів-факторів, зрозуміло, багато в чому нераціональних.

2. Мислення, розум, ratio поєднує свідомість, а не людей. Світова історія, перебільшує М. Вебер, подібна до дороги, яку Сатана вимостив цінностями, що знищуються. Історія — процес руйнування цінностей? Це абсурд. Що таке абсурд? Порушення правил логіки. Але і логіка є порушенням правил абсурду. Поки вирішувати, що первинне, виникає спокуса розцінювати людину не як «fool-making», а як « foolery-making animal».

3. Причина багатьох філософій - велика людина. Цю ідею Ф. Ніцше необхідно правильно сприймати під кутом зору персональних інкарнацій життя. Самсон перемагав силою. Даліла — красою. Один погляд Людовика XIV убивав Расіна...

Змініть ідеї і почуття - і ви уникнете явно невідворотних воєн, - рекомендував А. Фульє. Змінити? Але як? Яка людина, такий і її Бог. Апелюючи до «чистих», «раціональних» основ, розчиняючи «особу» у «факторі», деіндивідуалізуючи, очікуючи зіштовхнутися з «обставинами», ми зненацька виявляємо «людину», з її «нераціонально-неправильними » «обладунками ».

Оскільки все, що ми бачимо, може бути також іншим (аж до гротескних форм, подібно до тези з «Макбета»: життя — «повість, розказана ідіотом»), виникає запитання: що в рамках СПТ вважати сутнісним, а що пропускати з позиції девіацій?

Якщо має рацію Наполеон, і роль долі в житті відіграє політика, то «краще не навішувати ярлики, краще не намагатися надати

життю якусь структуру, краще залишити закінчення відкритим, краще не придумувати категорій, краще не ставити штампів» - Так що, схоже, не помилявся Сент-Бев, який вважав, що історія пішла б інакше, якби ніс Клеопатри був коротшим.

Доказ онтологічний.

1. У трилогії про Йосипа Флавія Л. Фейхтвангер, спираючись на світоуявлення древніх, формулює «залізний закон» історії, за яким «усе відбувається в потрібний час: народитися і руйнувати, знаходити і втрачати, обіймати і розлучатися, воювати і миритися». Якщо Л. Фейхтвангер не помиляється, у житті все «детерміновано» динамічно, випадковість не відіграє ніякої ролі, — історія втрачає риси природного процесу, набуває вкрай містичного характеру. Тоді, за Г. Гегелем, доведеться сповідувати ортогенез, провіденціалістську картину суспільного універсуму.

Уся справа в тому, однак, що Л. Фейхтвангер помиляється: ніякого ортогенетичного фаталізму в історії не закладено. По-перше, ніхто не планує, коли нам з'явитися, коли нам піти. По-друге, використовуючи думку П. Флоренського, підкреслимо: культура є не спекулятивною діяльністю, а доступною для огляду метою; соціально-політичне життя здійснюється заземлено-телеологічно. По-третє, наслідуючи Фіхте, скажемо: не вдаючись до насильства, не можна впроваджувати зовнішню мету життя; людське буття для себе суть буття самоцільне.

2. Завдяки фіктивності закону Л. Фейхтвангера реальний навіюваний обставинами неоднозначний вибір. Навіть у, здавалося б, знеохочуючих безнадійності ситуаціях, таких, як ситуація дилеми Кандида: 10 тисяч палиць або розстріл. І тут людина вибирає.

Як протікають доленосні акти вибору - насправді невідомо: теоретично (доктринально) вони не підлягають реконструкції. Єдине, на що необхідно зважати, - не на раціональну, а сутнісно життєву логіку. Раціоналізація вибору спричиняє екзистенціальне виродження типу шлюбу - «з розрахунку». Об'єктивна неможливість прорахувати, врахувати, зважити вусе до кінця - причина не тільки

¹ Бхачаван Шри Раджниш. Жизнь, любовь, смех. - Спб, 1991. - С.9.

інтригуючої віртуальності буття, але й самопіднесення, самоподолання, внутрішнього зростання.

Сказане відтіняє марність проектів свідомого творення існування за раціональними схемами. І щодо Фонтенеля, який, дивлячись на злочинця, викрикував: «Ось людина, яка погано розрахувала! » І щодо Енгельса, який намагався запевнити, що, коли «люди почнуть цілком свідомо... творити... історію» тільки тоді приводимі ними в рух суспільні причини будуть мати в переважній і все зростаючій мірі й ті наслідки, яких вони бажають».² Подібний стрибок з царства необхідності в царство свободи - великий міф, викритий життям, рясно политий потом і кров'ю дійсності. Як знати, що б сказав про соціотехнічне конструювання на початку XXI ст. гарячий прибічник суспільного раціоналізму Л. Фейхтвангер, який за мірками часу ще так недавно стверджував: «Я неминуче симпатизував; експерименту закладання фундаменту для створення величезної держави на базі одного лише розуму»?

3. Д. Віко зазначає: «Світ, безсумнівно, вийшов з деякого розуму, часто відмінного, а іншим разом зовсім протилежного, і завжди такого, що переважає окрему мету самих людей, тих людей, що ставили собі цю мету».³ Аналогічне висловлює Гегель, вводячи поняття «хитрість розуму» і вбачаючи сутність його в опосередкуванні, яке, давши об'єктам діяти один на одного відповідно до їх природи і виснажувати себе у взаємодії, однак не втручаючись безпосередньо в цей процес, усе-таки здійснює лише свою власну волю.⁴ Обидва вказують на програму між метою і результатом. Звідкіля ж надмірність кінцевого підсумку порівняно із задумом у соціально-історичній дії?

Рефлексивно тематизуючи питання, зупинимося на можливос-

а) Динамізм: передбачуваність історії; будь-яка довільна соціально-політична унікальна маніфестація є вираженням прихованого за нею фундаментального підґрунтя. Насамперед, той самий Наполеон. Як історичний діяч він не «особа», а

«функція», французька революція в людській іпостасі. Якби він загинув, міркує, приміром, Д. Барт, на його місце заступили б О. Гош, К. Клебер, Л. Дезе, С. Марсо, інші придатні люди. Є, відповідно, закон і його персональне наповнення.

Недостатність цієї платформи — низька евристичність: пояснюючи, соціально-політичний динамізм мало що пояснює. Вітійовата життєва реальність підводить до розуміння: «народ говорить вустами своїх героїв, герої ж мають власні вуста. »

б) Оказіоналізм: спорадичність, іррегулярність історії; випадковість - тканина соціально-політичного. Цю концептуальну програму проголошували Б. Паскаль, М. Бурдо. У трохи іронічній формі її проводив Ф. М. Вольтер, передаючи подію з індузом, який доводив, що його ліва нога - причина загибелі убитого в 1610 р. Генріха IV. (У 1550 р. індуз під час прогулянки ненавмисно зіштовхнув у воду перського купця. Його осиротіла донька вийшла заміж за вірмена і народила дівчинку, що пов'язала долю з греком. Їхня донька переселилася в Париж, виховавши убивцю короля Франції - Равальяка.) І, нарешті, її гаряче відстоював Ясперс, що переконував: «Те, що становить в історії лише фізичну основу, що повертається, зберігаючи свою ідентичність, що є регулярно повторюваною каузальністю, — усе це неісторичне в історії».⁶ Сумнівність оказіоналізму «історично-епізодична». З прецеденту Геракліта тим часом очевидно, що образ «потoku», безперестанного «становлення» у всіх відношеннях неінспіруючий. Неминучими вадами оказіоналізму є:

- нігілізм: подібний до кратилівського онтологічного релятивізму «у ту саму ріку не можна увійти й один раз» екзистенціальний релятивізм «таких, як я, і одного немає» (В. Хлебніков);

- белетризм: перетворення СПТ в антологію анекдотів типу життєписів якого-небудь Растиньяка, що поблизу столиці заявляє: «Ну, тепер справа між нами»; останнє дає привід

⁵ Маркс К., Энгельс Ф. - Соч. - Т.20. - С.396.

кваліфікувати СПТ або як атеоретичну хроніку (слідом за А. Сен-Симоном), або як відверту дурницю (слідом за Г. Фордом).

в) Статистизм: становище в історії подібне до сукупності обставин у статистичній фізиці; історія - результат масових зіткнень індивідуальних волей - описується як поведінка ансамблю. Характерне в цьому зв'язку судження Ф.Енгельса: «Те, чого хоче один, зустрічає протидію з боку... іншого, і в кінцевому результаті з'являється щось таке, чого ніхто не хотів. Таким чином, історія... протікає подібно до природного процесу і підлягає... тим самим законам руху».⁶ Історія - броунівський рух? Така картина якщо і вирізняє, то архаїчну соціальність з рівноцінними-рівноправними агентами дії. У розвинутій соціально-політичній організації практикуються порівняно жорсткі технології, що векторизують обмін діяльністю і не залишають простору для статистичного підведення підсумків спонтанних індивідуальних волей. Для минулих епох справедлива позиція Аристотеля, який відрізняв амплуа історика і поета: перший трактує те, що дійсно трапалося, другий — те, що могло б трапитися. Для сучасної епохи ригідних соціально-політичних технологій, що перетворили історію в штучно спрямований процес, подобу абсурду, де «репліками на сцені життя безладно обмінюються надія і смерть», визначення Аристотеля не проходить. Чи проходить з точністю до навпаки: історик трактує те, що могло трапитися, поет (краще - трагик) -те, що дійсно трапалося.

г) Флуктуюче воління: історія є щось, що існує у вигляді не «чогось», а «для чогось» ; історія не наслідок зчеплення безлічі змінних, рівнодіюча неозорих, важко прораховуваних багатогранних параметрів, резюме гри стихійних сил, вона - підсумок унікальної здатності до самодії, самоствердження, прояву вільної волі, пошуку вирішення; історія - не постановка, не залучення, а персональне самодіюче становлення». Історія - не ми в минулому, а минуле в нас, що виявляється в

⁶ Ясперс К. Истоки истории и ее цель. - Вып. 2. - М.,1978. - С.135

особливому типі пасіонарного спричинення: не від обставин, а від напруги внутрішніх сил, самоіндукції, самочинності, своєвільності. Візьмемо, наприклад, ситуацію Тараса Бульби з його синами. Подія стихійна, катастрофічна, загальними причинами недетермінована. Саме з таких флуктуацій зіткана поліваріантна тканина історії. Оскільки є апокриф, який засвідчує, що під час Великої французької революції у багатьох місцях Парижа зупинялися баштові годинники, остільки правий М. Мерло-Понті, стверджуючи: першоджерельний принцип суб'єкт-об'єктних (і, додамо, суб'єкт-суб'єктних) відносин - свавільне, «дике буття». Дикість буття як вихідна онтологія життя — від прагнення, бажання «пожити однією вільною волею своєю», а не від статистики.

У результаті фатальної занедбаності, безпорності людина приречена бути вільною (П. Сартр). Тому в одних випадках вона діє як вовк, в інших — як Бог.

Скористаємося сказаним для критики поданої лінії. По-перше, у силу політичної сутності людей, того, що вони отримують не самі речі, а думки про речі (Епіктет), залежить автентичність дій - наслідків автономної свободи. По-друге, залишаються проблеми оволодіння персональним потенціалом:

- саморозуміння: показовий підсумковий творчий шлях Г. Гегеля, його нарікання: «Тільки один з моїх учнів зрозумів мене, та й той мене не зрозумів» ;
- самосприйняття : далеко не обов'язкова для кожного необхідність підняти очі, щоб бачити, чи бачать його, і як саме;⁷
- самосвідомість: у діалозі Олівера Венделла Холмса беруть участь: особистість, як вона є; особистість, як вона уявляється собі самій; особистість, як вона уявляється іншій особистості. М. Унамуно доповнює цей перелік модусів особистістю, якою вона хотіла б бути. Справа поглиблюється тим, що, хто такі ми за совістю, пояснюємо не ми, а ті, хто перед нами і за нами (М. Поздняєв), що знижує поріг раціональності персональної самооцінки, а відповідно, самореалізації;
- самоприпущення : якою може бути мета життя, якщо з неї зни-

кли свіжі бажання юності, почуття незадоволеної цікавості; • самоздійснення: неочевидність диференціювань між *mala in se mala prohibita*, тобто діями, власне, нерозумними, які порушують (справедливі або несправедливі) умовності.

Доказ гносеологічний

1. Умову можливості СПТ становить пресупозиція раціональної самототожності людства: творять і досліджують історію ідентичні особи. Вона охоплює, однак, лише стандартні випадки самопроявів, що поширюються на обставини «завжди — скрізь». Тому СПТ а) виявляються вигадниками - штучними, упередженими конструкціями, комбінуючими логічними диспозиціями, удосконаленнями на зразок «Ухронії» Ренувьє, де відслідковуються інтригуючі можливості рівноправності, розгалужень історії в альтернативному моделюванні відрізків минулого не такими, якими вони були, а такими, якими вони могли б бути; б) не охоплюють позитивну, неупереджену, безумовну реальність життя в «тут - тепер». Пресупозиція «раціональності» орієнтує на завдання абстрактно-універсальних «чистих» уявних контекстів, непридатних для артикуляції гносеологічного деіксису - «історичного в історії», «політичного в політиці» - різноманітних інтриг, підступів, вивертів, гримас «фону особистості», без яких немає ні історії, ні політики.

2. Маючи на увазі штучність феномена традиційних СПТ, не можна відмовити в правоті Г. Ріккерт, який радить щораз створювати СПТ (ту саму історію) заново. Однак таємницю не можна перетворювати в байку. Від духу релятивізації співвідношення вимислу і дійсності в межах СПТ недалеко до сумної хвороби Т. Фроуда, який мав слабкість ніколи не писати правди (як говорили, він був *constitutionally inaccurate*), і, більше того, до повного розчарування в науці. Ймовірно, з цієї причини пальму першості адекватної форми людського самопізнання (рефлексивні, гранично широкі типи СПТ, охоплюючі частковості) Ф. Шеллінг і Е. Кроче віддавали мистецтву (тут, правда, свої труднощі, пов'язані з відчуттям «бачення», «ідеалу»). Скажімо, художник, якому доручили зобразити перехід євреїв через Червоне море, написав картину, зафарбовану в однотонно червоний колір, і пояснив: євреї перейшли, єгиптяни потонули...).

3. Пресупозиція раціональності у специфічному теоретико-пізнавальному ключі намагається зняти бар'єр між сутністю і існуванням. Парадоксальність людини в подвійності: вона - конструюючий світ суб'єкт і існуючий у світі об'єкт. За законом гомогенності, гарна теорія виходить з мінімуму унітарних пояснювальних принципів (вдаючись до думки Гегеля, можна сказати: побоювання й острах однобічності є ознакою теоретичної безпорадності, здатної на різнобічну непослідовність) — гіперболізується то один, то інший бік людяності.

Гіпертрофія суб'єктивності суб'єкта (зв'язок «суб'єкт - світ» щодо суб'єкта) прирікає на беззмістовний нарцистичний самоаналітизм - крах феноменологічної самоспоглядальності. Гіпертрофія об'єктивності суб'єкта (зв'язок «світ — суб'єкт» щодо світу) небезпечна глухими кутами натуралізму, елементарного антропологізму, об'єктивізму, техніцизму, втратою сутніснівднесеності людини до дійсності.

Постулат «речі в собі» перешкоджає розумінню сутності; постулат «феномена» (сутнісноданості) перешкоджає розумінню існування. Парадокс сутності — існування в межах «раціонально» виконаних однобічних СПТ - не переборюється: в одному випадку суб'єктивність елімінує об'єктивність у гносеологічному розумінні; в іншому випадку суб'єктивність елімінує об'єктивність в онтологічному розумінні.

4. Пресупозиція «раціональності», навіваючи фіксацію неісторичного в історії, неполітичного в політиці, вчить про нелюдське в людині. Як можливо, що, незважаючи на свободу волі, девіації, є закономірний історичний процес? Це можливо завдяки введенню трансцендентних прихованих параметрів. Метасвідомість захоплює гердерсько-гегелівська установка, що виводить закони світу з факторів, що опікують соціальною інтеракцією. Геропізми, які можуть впроваджуватися в дискурс, підривають загальногносеологічні поняття бажаності, оптимальності, імпазантності підвалин творення теорії, канонів відправлення пошукових актів.

Як обґрунтоване резюме з викладеного скажемо, що є надлишковий раціоналізм у допущенні раціональної течії історичного -життя, якому цілком протидія природна стихія існування. Реалістична межа уявного світу - життєвий світ, що послідовно відкидає

евристичні витрати традиційних СПТ, які є побудовами занадто відчуженого плану. Головне завдання СПТ - уникати:

- схематизму знеособлених, безсуб'єктних «моделей»; і
- багатозначних ad hoc вкраплень у вигляді апеляцій до по бічних інстанцій, що впливають на нібито вільні вчинки людей;
- престабільованості зразка «героїзму розпачу» amog fau. Принципова вада традиційних СПТ - некритичне підлаштування під загальнонаукову практику. Як наука, що використовує стандарти, гуманітарне знання все-таки повинне відповідати своєму призначенню. Призначення ж його таке, щоб, на відміну від інших наук, бути людинонесучим, особистісно-орієнтованим, суб'єктотримуючим знанням. Як це можливо?

Як стверджувалося, оперуючи типажам, теорія створює неповторну, унікальну особистість. А, наприклад, політекономія не починає вивчення конкретних капіталістів, їхня персональність «гаситься» логікою процесу зростання вартості, який є суб'єктивною метою, через зростаюче присвоєння абстрактного багатства - єдиного рушійного мотиву капіталістичних дій підпадає під ідентифікацію і вироджується в «капітал». Тому капітал є повноправним об'єктивно-логічним заміником і представником капіталіста. Аналогічно метаморфозі роботодавця партикулярний роботоотримувач перетворюється в «товар». Проводячи паралелі, по суті, ті самі варіації впровадження суб'єкта в теорію (під виглядом: «спостерігача», «експериментатора») можна відслідковувати в релятивістській і квантовій фізиці.

Творетизації суб'єкта в гуманітаристиці й натуралістиці, відповідно, йдуть подібно до торованої колії, дуже жорсткої, спустошуючи особистісні абстракції ототожнення. Але якщо в негуманітарних галузях знання задовольнитися подібними прийомами дозволено, цього не можна сказати про соціально-гуманітарне знання, використання процедур, які спустошують індивіда, що рано чи пізно диежваліфікує його гуманітарність.

Наукова теорія представляє суб'єкта (комплекси суб'єктивності) лише в загальній формі — стверджує не суб'єктивність індивіда, а 3 структурні властивості - суб'єктивність як таку. Останнього, однак, зовсім недостатньо для повноцінного відображення реально-

життєвих епізодів. Якщо в житті є індивід — Іван, Петро, Гаврило, — загальними сентенціями про суб'єктивність не обійтися; у роздумах повинні фігурувати особистості з контекстами їх присутності в бутті.

Відпрацьовування шляхів включення суб'єкта в теорію у межах метасвідомості починалося в природознавстві і математиці. Мається на увазі ультраінтуїціонізм і операціоналізм, що працюють з моделлю не середньо-стандартизованого, а реального суб'єкта пізнавальних дій. Замикання на початкових координатах і способах руху в обраних системах відліку дозволяє фіксувати локальні інтервенції в матеріал, які впливають з характеру ініціатив пізнавача. Особливістю подібних фіксацій є інструментальність: вони виявляються не відображеннями реальності, а реєстраціями комплексів досвіду. Це, відповідно, не теоретичні універсали в звичному гносеологічному розумінні, а позбавлені загальнозначущості процедурні унікалії. Говорячи: «Моя наука операціонально відрізняється від вашої науки, як і мій біль - від вашого болю», П. Бриджмен розвалює канони науки. Для позитивної математики, природознавства це немислимо, неприпустимо, тому й ультраінтуїціонізм та операціоналізм залишаються методологічними хитрощами, які відчутно не впливають на розроблювані заходи.

Вилучаючи мораль з подібних показових досвідів, необхідно визнати: на рівні як техніки, так і семантики ні математика, ні природознавство не мають у своєму розпорядженні інструментарію освоєння життєсуб'єктивності. При гносеологічній реконструкції складу точних наук оголюються масиви власне знання й історії знання. Перший — позитивний корпус науки у вигляді безлічі знеособлених деперсоніфікованих положень. Другий - корпус історії науки у вигляді хронік, біографій з деталями пошуків, девіаціями. Оскільки бувають теорії типажів і не буває теорій індивідів, індивід може бути включений у теорію лише в результаті відповідного вилучення з теорії. Практично це означає залучення нетеоретичних хронікально-біографічних розмірковувань в особі антропологічних оповідань з «пуантою». Вони зосереджуються в корпусі історії науки, де вводяться описи з екзальтаціями про «особливий характер» суб'єкта щодо випадку. Наприклад: тут роз'яснюється, чому Ш. Ерміт, Г. Марков не визнавали геометрію, чому П. Чебишев не

приймав теорію функцій комплексної змінної, чому М. Фарадей заперечував атомізм, К. Лоренц - теорію ймовірностей, чому для суб'єкта X матеріалізується такий набір можливостей, а для суб'єкта Y - якийсь інший.

Двоскладність онтології точної науки - концентрація універсале у корпусі знання, а унікальностей у корпусі історії знання - за правилом зворотної залежності теоретичного й особистісного у свідомості: чим значиміша питома вага першого, тим незначніша питома вага другого, істотно піднімає планку її (точної науки) теоретичності, дозволяє функціонувати їй переважно як об'єктний тип рефлексії з фактичним виключенням описів індивідів.

Нічого подібного не проглядається при реконструкції тіла соціально-гуманітарного знання, в композиції якого неможливо позбутися антропологізмів. Розуміння атрибутивності гуманітарному дискурсу суджень про «особливий характер» суб'єкта підводить до проекту антропологічної гуманітаристики: будь-яка нетривіальна СПТ повинна бути індивідоцентричною. Безпосереднє втілення цього імперативу обслуговує така версія поетики теоретичної політики:

1) фундаментальна теорія (політична хроногеометрія, теорія еліт, теорія політичних структур, геополітичних ядер, монолітів тощо);

2) антропоцентрична квазітеорія двох рівнів:

а) опис типів - ареали суб'єктивності;

б) опис осіб - діяння індивідів.

Розділ «Фундаментальна теорія» за своїм гносеологічним статусом дублює аналогічні розділи негуманітарних наук. У ньому асоціюється прошарок типізацій — універсальних тверджень, отриманих способом застосування ідентифікацій, абстракцій ототожнення: чергування, інваріантність, реставрованість, відтворюваність ознак, «факторів», обумовлених природною необхідністю. Так, є геополітика, що визначає світову кон'юнктуру з проблем видобутку, переробки, транспортування, постачання енергоносіїв.

Розділ «Антропоцентрична квазітеорія» включає два сегменти. Перший — формулювання про структурні відносини, схеми типів, формально-динамічні характеристики поведінки, ідентичності в межах стійких ковтинумів ознак. Другий — судження про персо-

нальний локалізм, екзистенціальну конкретику, що обслуговують ситуаційну присутність особистісного початку.

Ідейними предтечами уявлюваної версії поетики, теоретичної політики були Геродот, Фукидід, Полібій, Тацит, які приділяли належну увагу антропологічним площинам реєстрованих подій. До числа згаданих предтеч, безсумнівно, повинен бути віднесений Тіт Лівій, який ставив завдання проникнути в душу описуваних ним історичних осіб. Баланс теоретичного і антропологічного (екзистенціального), на щастя, не був витриманий ні в методології, ні в практиці здійснення соціально-політичного знання. У різні часи, при різних обставинах верх отримував то об'єктивізм (географізм, космізм, техніцизм - Гіппократ, Ш. Монтеск'є, Ф. Ратцель, А. Леруа-Гуран), то суб'єктивізм (К. Верморель, К. Лампрехт, які тлумачили соціально-політичну інтеракцію в термінах процесу особистостей, історії героїв). Справа ж полягає в тому, щоб у рефлексивній теорії політики убезпечити себе як від трансцендентного, так і від белетристичного. Цьому сприяє проект теоретичної політики, який дає простір неупередженій теорії й органічно включає автономно самостверджуюче "Я", що активно проявляється в історії.

РОЗДІЛ І. ЛЮДИНА У СВІТІ

«Ніколи ще в історії людина не ставала настільки проблематичною для себе самої, як нині», - констатував один із патріархів філософської антропології М. Шелер.

Осмислюючи сутність і спрямованість антропологічних пошуків, приходиш до висновку, що віднайдене в ретроспективі практичне їх втілення розміщується в двох площинах: критичній і романтичній. Рефлексія ситуації людини у світі обертається або осудом надбань цивілізації (техніцизму, індустріалізму, сцієнтизму, консьюмеризму), або оспівуванням патріархальності, ідилічним піднесенням доіндустріальних фаз соціальності. Водночас незалежно від традицій або всупереч їм настав час перевести обговорення в реалістичний вимір, акцентуючи нову відповідальність людини за природу, буття, світ, час, перспективи роду.

Сенс людини, її присутності у світі виявляється *post factum*, коли після відходу з життя видно, яке було її призначення і як саме вона ним розпорядилася. Така доля телеологічних об'єктів - виявляти сутність «після»: «особистість у системі своїх «справ» є лише наприкінці тим, чим вона є» (Й. Ланц). Уся справа в тому, однак, що сучасність чим далі, тим більше проблематизує шанси потенційних оцінок. «Завтра» може не бути. Підкреслення можливості-неможливості майбутнього перед рукотворним «ніщо» дає простір для сприйняття людини як «хвороби Землі» (Ф. Ніцше), правила життєдіяльності якої зрослися із законами страшного сну.

Раніше людина усвідомлювала себе творінням. Саме це усвідомлення несамодостатності становило базис її власної раціональності, Раціональність, тобто регулярність, розумна доцільність існування конституювалася якимись більш фундаментальними (надлюдськими) причинами: теїстичний варіант: антропосфера - породження вищої реальності - вписана у схему *harmonie pre stabilitada* — кращого з можливих світів; натуралістичний варіант; антропосфера

— породження ортогенетичної реальності — замкнута на упорядковуючий вплив держави (Г. Гегель, Й. Фіхте, Ф. Шеллінг), географічного середовища (Геродот, Фукидід, Ж. Боден, Ш. Монтеск'є, Й. Гердер), іманентної людині раціональності (Г. Гроцій).

Тепер же людина усвідомлює себе творцем. Виборення невластивого самосвідомості минулих епох почуття величі обумовлює іншу мотивацію життя. Принципом існування виявляється захоплення, присвоєння, що дає поштовх до становлення. На експансивному шляху усепроникаючого всеохоплюючого творіння проглядаються свої рифи і мілководдя.

Перше. Істерія влади, про яку точно говорив М. Буркхард, а потім і Ф. Ніцше, і яка за допомогою темних нескоримих поривів своїх руйнує раціональність. Невтримне, позбавлене критичних оглядок дерзання спричиняє сум'яття і розпад-муку. На нещастя, не в першу чергу її (муки) суб'єктів.

Друге. У підлеглому теїстичному чи натуралістичному універсумі сенс антропосфери визначається в термінах каузальності, що задаються, як відзначалося, більш капітальними щодо неї трансцендентними стабільними факторами. В ініціативному світі самоздійснення сенс антропосфери виражається в термінах відповідності буття цілям, проектам, які непідвладні якій-небудь більш глибокій («трансцендентній») каузальності, що загострює проблему життєвих гарантій укорінення перетворюючих програм, завзятих напівсліпих егоїстичних пошуків.

Третє. В особливому режимі онтологічного обігу, коли не людина виявляється похідною світу, а світ - похідним людини, актуалізується питання розділення задуму і втілення, плану і реалізації. Так, Микола II, бажаючи добра і замирення Росії, стимулював революційну бойню. Перемога розуму є перемогою розумних, доцільних, знаючих і розуміючих екзистенцію, життєсферу; розум же як такий безпомічний щодо контекстів життєзначущих, екзистенціальних. Людина, спираючись на важелі цивілізації, «розбудила» техніку, політику, індустрію. Але ці витончення розуму, продукти логічної правдивості антижиттеві - сіють смерть, зло. Наука знецінює, техніка руйнує, політика перешкоджає. Автоматичні істини індустрії формалістики знеохочують, розбещують, розкладають. Виходить, «творець демонів Перестав бути їх господарем?»

Рух у буберівському питанні заохочує постановку ряду новин: чи існує світ для людини, чи людина для світу? Виявляє себе людство знярядям гармонії чи дисгармонії, конструкції чи деструкції? Розумна чи нерозумна людина споконвічно? У чому джерела, передумови, критерії її розумності? Чи пов'язана нерозумність з емоціями, як вважав Р. Декарт, або, можливо, нав'язана самонерозумінням, неекстрапольованістю фігур дії, свавіллям?

Епіцентр філософської антропології, як бачимо - теми раціонального і нераціонального в людині, внутрішніх засад існування, вироблення екзистенціальних опор, гарантій виживання, долі гуманітарних цінностей напередодні зубожіння буття, підриву високого в житті. Вони (теми) поглинаються більш об'ємним, канонічним філософським сюжетом: хто така людина і яке вище (метафізичне) призначення у цілісності буття, культури, духовності їй приготовлене. Продовжуючи класичну традицію, М. Хайдеггер брав буття і час у модусі буття в часі. Суть нашої епохи в іншому — у капітальному фронтальному переході від буття в часі до буття як часу. Перехід цей уточнюється кількома головними зрушеннями, до оцінки природи яких ми й переходимо.

Від природного до штучного. Внутрішнє розшарування історії дало простір численним кваліфікуючим типологізаціям. Не вдаючись до розбору добре відомих схем, розставимо потрібні нам акценти.

Із позиції порівняльності обсягу людської дії з обсягом власних процесів природи припустимо розрізнити три фази цивілізації. Перша — злиття людини з природою; привласнюючий тип господарства, на базі примітивного збиральництва, природоспоживання; палеоліт. Друга - виділення людини з природи, формування культури як другої «штучної» природи; виробничий тип господарства на базі інтенсивного техніко-технологічного природо-використання і природоспоживання; з неоліту до сучасності. Третя — підкорення людиною природи; проективно-конструктивний тип господарства на базі всебічної гуманізації природи, формування антропо-соціо-техно-натурного комплексу; сучасність. Запропонована класифікація вимагає пояснення.

Прогрес людської історії, пов'язаний із безупинним перетворенням продуктивних сил, досягненням якісно нових рівнів життя, не-

віддільний від широкої соціальної експансії науки. Вихідним пунктом цієї експансії, заснованої на розширюваному синтезі знання і виробництва, пізнання і суспільства, раціонального передбачення і техніки перетворення дійсності, є послідовне перетворення науки в безпосередню продуктивну силу. Способом реалізації наукою цієї своєї якості з самого початку стала механізація, яка дозволяє передати машині функції прямого перетворення предмета праці.

Участь науки в модернізації технічної бази виробництва, звичайно, не зводиться до заміни людських сил природними. Її значення набагато масштабніше. Йдеться про поступове переростання науки в «практичне багатство».

До певного часу, однак, поки діяльність виробників матеріальних благ відрізнялася рутинністю, наука впливала лише на речові елементи виробництва. Зміні стану справ сприяло закономірне технічне відновлення, що призвело до заміни механізації автоматизацією, яка, звільняючи людину від ролі агента технології, поширила сферу впливу науки на особисті елементи виробництва. Відтепер створення благ залежить не від живої праці, а від діючих потужностей. З цього моменту встановлюється новий тип взаємозв'язку науки з виробництвом: наука стає «індустріальною», виробництво — «науковим». Принципові наслідки цього, пов'язані з розгортанням НТР, всебічні, багатозначні.

НТР - могутній соціальний рух, пов'язаний з корінним перетворенням природи продуктивної діяльності на основі повсюдного витіснення живої праці, раціоналізації й інтелектуалізації життя за рахунок перетворення сили знання в безпосередню, а багато в чому вирішальну технологічну силу.

Початок відліку цього процесу - 50-і роки ХХ ст., коли гострі суспільні потреби конституювали зміцнення ефективного енергоємного машинного виробництва, що функціонує в ритмі перманентної утилізації знання. До цього моменту в точному розумінні слова наука як сфера соціальної зайнятості діяла відособлено, цілеспрямовано, не замикаючись на інтереси індустрії, не задовольняючи її замовлення, запити.

Було б помилковим заперечувати наявність прикладної інтенції науки в попередні епохи цивілізації, однак, не замахуючись на правду, правильно зафіксувати: в усі попередні періоди людської

історії зазначена інтенція існувала ніби в анаеробному стані, виявлялася несистемно, спорадично і тільки до відзначеного рубежу, набравши належну силу, оголила себе демонстративно, підкорила контролю знання трудовий процес, творення багатства, соціальну практику, життєсферу, вершення історії. Це і визначає обґрунтованість датування початком другої половини ХХ ст. тієї багатозначної загальносвітової тенденції переходу на інтенсивний тип розвитку за допомогою раціонально санкціонованої індустріалізації і соціальної модернізації, активної інноваційної політики, яка іменується науково-технічною революцією.

Науково-технічна революція є фініш і старт одночасно. Завершується натурально-природна ера. Починається ера штучно-технологічна. Об'єктивна логіка прогресуючого відтворення створює зовсім специфічні напрямки еволюції його складових:

- фабрикація — створення речовин із заздальгідь заданими властивостями. Природоспоживча практика як засіб життєзабезпечення себе зживає: важко стимулювати продуктивне зростання збільшенням споживання природних ресурсів, які часто або закінчуються, або не відповідають пропонованим вимогам. Вихід — у налагодженні в масових масштабах випуску матеріалозамінників, звертання до джерел енергії, що не зустрічаються у вільному, доступному вигляді в природі;
- технізація — універсальне індустріально-технологічне опосередкування діяльності. На сьогодні кількість створених людиною технічних засобів уже перекрила число відомих видів рослин. Демонстративність подібного «перекриття» очевидна;
- соціальна трансформація — справа Тут не стільки в зміні структури виробництва і споживання, ламанні традиційних життєвих мінімумів, зміні вигляду населених пунктів тощо, скільки в загальному прогресі культури, який забезпечує високу самовіддачу, самореалізацію індивіда;
- утилізація - нав'язування механізмів всеосяжного, різнобічного споживання людських можливостей.

Отже, втілившись у соціальну практику світових масштабів, наука і техніка обумовили зміцнення нового типу рукотворної ре-

альності. Скористаємося даним висновком для більш широкої тези про радикалізацію в нашому житті фактора людської діяльності.

Існують дві форми об'єктивного процесу — природа і діяльність, яка припускає певну мету. Однак, беручи до уваги експансивність останньої, можна наполягати на стратегічній зміні ситуації: дві форми об'єктивного процесу послідовно трансформуються в одну; стає менше природи, не втягнутої в орбіту людської діяльності, стає менше людської діяльності, не втягнутої у власні потоки, цикли і ритми природи. Складається єдине активно і динамічно виявляюче себе ціле: унітарний антропокосмічний науково-техно-натурний комплекс з автономними закономірностями функціонування і самозміни.

Ідеї про майбутнє об'єднання людини з природою в деяку все-космічну єдність висловлювалися багатьма. Серед них - Й. Гердер, Ж. Бюффон, А. Гумбольдт, Ф. Ратцель, П. Тейяр, Ж. Ж. Реклю, А. Леруа й ін. Однак здебільшого засновані на туманних здогадах, неясних припущеннях, часом на містичних посиленнях, вони не були глибокими. Вигідно відрізняються від них думки В. Вернадського, які розкривають об'єктивні соціальні і природні основи процесу, що розглядається.

Для уточнення передумов, рушійних сил великого синтезу діяльності з природою ключове значення має філософське положення про універсальність людини, яка виявляється практично. Значення цього положення виняткове: воно дає не тільки методологічну, але й фактичну перспективу розробки теми. Його змістовний розвиток дозволяє намітити таку схему.

Об'єктивна умова інтеграції людини з природою - необхідність задоволення нагальних потреб людства, що здійснюється як перманентна активізація й укрупнення масштабів практико-перетворюючої діяльності, й що поступово перетворюється в біосферну, планетарну силу. Переміщення мас мінеральної речовини, відкриття нових хімічних реакцій, трансформація рельєфу, пов'язані зі зростаючим навантаженням на ландшафти їх перетворення, перебудова природної гідрографічної картини, зміна обмінних процесів (енергетичних, теплових тощо), яка стає реальністю управління атмосферою, — все це результати свідомо реалізуючої себе сили, ім'я якої Людина. Її практична активність фактично виявляється

інструментом перетворення біосфери в ноосферу, у компонент родової автоеволюції. Подальший 0 напрямок - вихід у космос і гуманізація космосу, тобто такий стан справ, за якого історія природи вже на ділі буде цілком обумовлена соціальною історією.

Викладене підводить до висновку, що глобалізація людської практико-перетворюючої діяльності і викликана цим гуманізація природи обумовлюють оформлення нового типу реальності, що характеризується взаємопроникненням, єдністю об'єктивного і суб'єктивного, природного і штучного, природного і соціально-історичного. Процеси зміни природи людиною і власне природні процеси зміни зливаються в один процес — зміну соціоприродної тотальності. Зникає не соціалізована, попередня людській історії природа, постає «справжня антропологічна природа» (К. Маркс), що є передумовою і підсумком творчої родової діяльності.

Від героїчного до буденного. Рух за цим вектором зумовлюється блоком причин.

1. «Немає іншого суму, — зазначає Леон Блуа, — крім того, що ти не святий». Шлях до святості. З позицій персонального творення регулятивна ідея аж ніяк не може бути цілеорієнтиром реально-життєвої практики. «Царство моє не від світу цього», - нагадує Христос. Божеська святість надмірна, неспіврозмірна дійсності. Екзистенція і можливий лад вищого світопорядку не синхронізовані, взаємонепрічетні. Ядро життєвого існування — не співвіднесеність з Богом, а творення «повільних праць» у колі подібних тобі.

2. Наше століття - вік раціонального розрахунку, знеособлених технологій, маніпулювання, силових впливів - є століттям створюваних подій. Індустрія public relatione досягла висот таких хитромудростей, що в мистецтві формування простору стереотипів, артефактів повною мірою девальвувало «героїчне». В силу ентимеми: життя політизоване; політика - маніпуляція емоціями; життя виробляє ідіосинкразію до політичних маніпуляцій - корінними ідеалами життя стають не героїчні (високоемоційні) ідеали, а, використовуючи Гегеля, буденні стандарти близькості в собі самому буття «Я».

Століття героїв завершилося, почалося століття людей. І в розумінні нівельованості, масовості; і в розумінні утрудненості, неможливості, нездатності до подвигу, яскравих, виразних, не тра-

фаретних, незвичайних, безкорисливих, саможертвних актів; і в розумінні втрати самостійності (державний, суспільно-публічний прес); і в розумінні трансформації ідеалів як вищих початків, цілей в операціональні, відчутних зразків, штампів.

Близькість у собі самому буття «Я» — не байдуже, а «своє» - не поставлене на коліна, не вознесене на Голгофу, а як самодостатнє, що знаходиться в природній стихії «мені доступне». Світу, історії потрібні герої, але від попиту на них всі стомилися. Людям більше не потрібні обрані солісти, потрібний хор, де кожен - самодіючий соліст.

Ця максима, яка стала відмітною, повсюдним правилом життя, тлумачить буттєвий процес як повноту персонального втілення, забезпеченого рухом від можливості до дійсності на рівні індивідуальності. Традиційні модуси екзистенції - провина, страх, вибір, розпач, порятунок, ставлення до смерті, любов — онтологічні, але не як компоненти відстороненої матеріальності, елементи буття перед Богом, а як відчутні структури взаємодій «Я» з «Ти».

У контексті сказаного втрачають повчальність біблійні перипетії Іова. Героїзм великомученичества, ідеалоборства для нормального життя надлишковий, незрозумілий. Не відрікатися від Бога, прагнути до нього — доля героя, але не «просто людини», яка хоче мислити; у тих категоріях, у яких живе, і не хоче жити в тих категоріях, у яких її вчать мислити. З цієї причини ціннісний нерв самосвідомості життя не у проміжку «Бог — ніщо», а у проміжку «життя-смерть». (У світлі уявлень, що розвиваються, очевидна невідповідність З. Фрейда, який намагався аксиологічний струм існування виразити горезвісною дилемою Танатос - Ерос. Справжня альтернатива Танатосу не Ерос, а Вітус). Dum spiro, spero - поки живу, сподіваюся. Причому значною мірою на себе. Порятунок, зцілення, спокута - у продовженні життя. Прагнення жити, а не «страх» (М. Хайдеггер), «розпач» (Л. Шестов) - базис здорового існування, якому важливий душевний спокій, а не «трепет, очікування, туга... постійне передчуття великої несподіваності» (Л. Шестов). Фундаментальним, наріжним екзистенціалом тому виявляється передбачуваність, міцність, надійність. Існування на

межі істини і ніщо, буття і небуття виключається; життя буденне, а не героїчне.

Від принципів до прецедентів. Людина як «самість з нічим не затьмарюваною ясністю» (Г. Гегель) - Істота ідеалологічна, носій позаприродного духовного. її ставлення до світу регулюється ціннісно. Людина - вічний Фауст, не вдоволена реальністю, шукає, поки не одухотвориться. Оскільки життя, залучаючи думку Х. Ортеги, є переміщення від життя «Я» до «Іншого», остільки «оцінка життя й усіх її найбільш благородних проявів залежить... від того, що дух очікує від свого власного майбутнього».²

У пошуках найкращого облаштування майбутнього немає іншого шляху, як опора на ідеали. Попередні епохи, грузнучи в ідеальному програмуванні життя, по суті, були епохами футурологічними. Сучасна епоха, підводячи до свідомості, що внаслідок діяльнісного наступу на природу людина виявляється «діркою в бутті» (Ж. П. Сартр), актуалізує реалістичні мотиви існування, фокусує увагу на сьогоднішні. Головним стають не віднесені в перспективу ідеали, а загострене почуття теперішнього.

Поведінкові ідеальні цінності не операціональні. Покликання цінностей - означувати активність, реалізовувати намічений зміст. Але наш вік - вік кризи ціннісних змістів. Стихія, середовище сучасності— реальний буттійний самоплив з його заземленою прозою, повнотою «селфмейкінгу» у межах саморозуміння, самотворчості з фактичним виключенням ідеалотворення, апріорної вірності вищим початкам, надлишкової аскези. Пройшовши рукотворними колами пекла (чи можна ставити оперету після Освенцімуа?), людина опинилася перед дилемою ідеального змістоприпускання - реальної кризи змістів. І раптом зрозуміла, що намічувана цінностями колективна доля й індивідуальне існування далеко не завжди злиті. Тому в підкресленому дистанціюванні другого від першого позначилося зміщення від принципів до прецедентів.

«Однієї боротьби за вершину досить, щоб заповнити серце людини. Сізіфа слід уявляти собі щасливим », - запевняв А. Камю. Сізіф щасливий? Будь-яка спроба відповісти на запитання не дає відповіді загальнозначущої. У такому випадку останньою інстанцією

для кожного є не божественний, не людський суд (недосконалість його відчуває на собі кожний), а власний. Не ціннісні принципи, а екзистенціальні локалі у вигляді прецедентів реальності є кінцевим прагненням життя. Ідеально-ціннісно життя не канонізоване; воно - відвага, «вічна везідна до готового і зрозумілого містерія» (Л. Шестов)/

Від елітарного до масового.. Тенденція, що пронизує сучасність і пов'язана з феноменом залучення. Безпосередньо позначається в сугестивно-технологічних пошуках універсалізації життя. Розуміються нівелюючі процеси серіації виробництва, споживання, ритуалізації спілкування, колонізації чуттєвості, які стримують як інтегральний кінцевий ефект створення масового суспільства. Оформленню останнього передують об'єктивні явища індустріалізації, технізації, урбанізації, бюрократизації, що доводять природні поставляючі функції соціуму до автоматизму й одночасно і поряд з цих посилюють деіндивідуалізацію, духовну залежність, відчуження. Масове суспільство скріплюється на:

- інтенсивному «промиванні» свідомості населення засобами масової інформації (ЗМІ) (збільшення тиражів періодики, аудіо-, відеопродукції, її прокату, випусків кишенькових видань, дайджестів);
- тиражуванні стандартів існування (утовкмачуванні Черва рекламу, пропаганду стереотипів стилю, моди, звичок, понять престижу, приналежності до референтних груп);
- упровадженні маскультури, поп-арту (поточно-конвеєрні прийоми індустрії дозвілля, що характеризуються примітивністю, розважальністю, «ходульністю», натуралістичністю).

Шаблонізація життя з культивованими загальнодоступністю, розкутістю означає перехід від глибинного буття до відвертого побутування, що відрізняється універсально-публічним режимом міжіндивідних зв'язків на базі особливого екзистенціального комплексу комунальності: через всюдисутність суспільства уникати його нав'язливого впливу неможливо. Відчуття безнадійного безсилля особистості перед соціальним залученням легалізує деякий фамільярно-безцеремонний тип групової інтеракції; універсальним способом дії стає амікошнство, що зводиться в ранг ордонансу.

Ентелехією зрушення від еліти до маси стали три могутні катаклізми, що сталися в ХХ ст., іменовані культурною, сексуальною та популіською революцією. Вони зняли покриви зі світу, перетворивши таємницю в байку. Перестали бути загадкою любов, жінка, сім'я, шлюб, космос, керівництво суспільством. Закрите відкрилося, таємниче оголилося.

Культурна революція зрівняла обраних і юрбу; сексуальна революція скасувала відмінності високого і низького, небесного і мирського; популістська революція усунула бар'єри між народом, і вождем, зграєю і проводирем. В оцінюваних явищах головним виявляється момент омасовлення, що визначає спрощення, усереднення, неминуче розмиття демаркацією продуктивного і репродуктивного, таланту і посередності.

Від індивідуалізму до комунітаризму. У взаємовідношенні «соціальність — індивідуальність» у людській історії проглядається серія кардинальних поворотів.

Перший: становлення індивідуального і соціального — антропогенетичне виділення людини і суспільства з тваринного світу. Сутність полягає в синкретичному погляді на антропогонію, відповідно до чого з неможливості постадійного субординативного виведення елементів великої четвірки (праця, соціальність, свідомість, мова) одне з одного обґрунтовується синхронічна координативна пояснювальна платформа: соціальність та індивідуальність зміцнюються паралельно й одночасно в результаті закріплення, варіювання і поглиблення психічних, соматичних, рольових і функціональних надбань і диференціювань. Так що на запитання Ф. Ніцше: «Як пояснити, що така істота, як людина, виросла у тваринному світі і залишила його?» - дається гранично чітка відповідь. Пояснення - в антропогенетичній обопільній кристалізації соціальності й індивідуальності.

Другий: поглинання індивідуальності соціальністю - тривалий період від стадної організації древньої людини до залежного суб'єкта традиційного, античного і середньовічного суспільства. Відмітний нюанс існування на цій фазі — підневільність, зумовлена засиллям зовнішньої регламентації обміну діяльністю (жорсткість первинної табуації, наступної світської й релігійної схими, есхатологізму, фаталізму).

Третій: автономізація індивідуальності від соціальності - епоха

Нового часу. Два основних моменти визначали духовний клімат відкриваючого Новий час Ренесансу — сильне послаблення папського впливу, що виразилося, зокрема, в авіньйонському полоні, поширенні і посиленні єретичних рухів, і оформлення гуманізму, під яким у даному випадку розуміється напрямок секулярної думки

XIV-XV ст., хоча взагалі гуманізм як світовідношення, що припускає захист прав і достоїнств особистості, виник раніше.

Фактором, який відчутно підриває монолітність попередніх уявлень, стали ересі — внутрішньоцерковні (вчення Іохіма Флорського, Аморі Віденського, П'єра Вальда та їх послідовників - амальриканців, вальденців тощо), що були за духом антиклерикальними, і, народні (павликіанство, богомільство, катарів, «апостольських братів», дольчиністів, лолардів, табовитів, альбігойців тощо), яких уже не дуже проймали питання канонізованого святими текстами устрою світобудови, — Престоли, Початки, Архангели тощо, але які тяжіли до питань особистої долі й порятунку людини. Звичайно, факт розробки подібної тематики сам як такий ще не свідчив про якийсь принциповий розрив з традицією: зрештою єретики, що були утопістами, виявлялися не в змозі запропонувати реальні шляхи «порятунку» людства, приймаючи догматичну формулу «до порятунку через віру». Проте факт цей дуже показовий, якщо врахувати зародження в рамках офіційної своєрідної «дисидентської» ідеології, яка, у кінцевому рахунку, знаходячи широку основу для блоку з гуманізмом, буквально проривала вузький обрій горезвісної доктрини людини як недосконалої, несuverенної Божій подобі, і сприяла становленню нової гуманістичної концепції людини як вищої, самостійної істоти.

Іншою могутньою силою, яка зробила помітний вплив на розпад колишньої картини світу, був гуманізм, що виступав теоретичним вираженням соціально-політичних процесів, які відбувалися на рубежі XIV-XV ст.

Бурхливе зростання промисловості, торгівлі, ремесел, зародження елементів капіталістичних відносин, гостра внутрішньополітична і міждержавна боротьба, конкуренція тощо, - все це не могло не змінити соціального становища окремої людини-особистості, оскільки саме вона, а не Бог, виявилася в центрі суспільних

і політичних рухів. Тому теоретизація (частіше у вигляді поетично-художнього) проблем особистості (теми долі, щастя тощо) в даних умовах стає загальнозначущою і зачіпає душевні струни, що знаходить відгук у багатьох і багатьох людей. Щоб зрозуміти, як конкретно здійснювалося відділення особистості від соціуму і до яких принципових наслідків воно вело, треба коротенько зупинитися на особливостях гуманізму епохи Відродження, що пройшов у своїй еволюції три етапи.

Батьком італійського гуманізму справедливо вважають Ф.Петрарку, чудового поета і мислителя, який, за висловом Л.Бруні, відкрив людям шлях до знання. Народжений у родині флорентійського вигнанця, «Петрарка відразу ж виявився вибитим з тієї жорсткої системи станових, цехових, корпоративних і партійних зв'язків, що не тільки давали громадянський зміст суспільній свідомості політично повноправного члена середньовічної комуні, але й створювали перешкоду для подальшого розвитку цієї свідомості».³ Але якщо Дайте жорстко страждав від розлуки з рідною Флоренцією, то Ф. Петрарка проголосив самоту ідеалом людського життя, присвятивши її принаданостям два трактати - «Про відокремлене життя» і «Про чернече дозвілля». Перебуваючи у становищі людини без батьківщини і намагаючись зрозуміти, у чому полягає сутність окремої (відділеної) людини, Петрарка дає відповідь: у самопізнанні. Коло інтересів поета зосереджується на проблемі індивіда: «Для чого пізнавати звірів, птахів, риб, змій, якщо не знаєш природи людей: для чого ми існуємо, відкіля прийшли і куди йдемо».⁴

Самота зіграла для Ф. Петрарки роль своєрідної передумови відходу від системи середньовічного мислення, дозволивши йому закласти основи істотно іншого світогляду. Затвердивши в центрі досліджень не Бога, а людину, Петрарка тим самим зайняв позицію, кардинально відмінну від догматично-теологічної, визначив початок відліку майбутнього світського напрямку мислення.

Якщо творчістю Петрарки знаменується початок гуманістичного руху, то його розквіт припадає на першу половину XV ст. У

цей період гуманізм набуває нових рис, пов'язаних зі зміною соціального статусу його провідників і adeptів. Відбувається збільшення числа осіб з гуманістичною освітою, багато в чому відмінною від традиційно!, у зв'язку з чим з ідеології просвічених одинаків гуманізм перетворюється в одну з найвпливовіших культурних течій. Справжні центри гуманізму виникли у Флоренції, Феррарі, Венеції, Римі тощо.

Щоб відрізнити гуманізм цього періоду від раннього, що мав гострий присмак індивідуалізму, Г.Барон увів термін «громадянський гуманізм». Дійсно, найважливіша характерна риса гуманістичної течії першої половини XV ст. — чималий інтерес до проблем суспільного життя. Якщо для Ф. Петрарки, який жив відособлено, найважливішим було зрозуміти зміст чесноти, яка робила людину щасливою перед обличчям смерті, то для Л.Бруні, канцлера Флоренції, особливого значення набувають якості характеру, притаманні зразковому громадянину, — справедливість, щедрість, сміливість, соціальна активність.

У цей період виникають гуманістичні центри навчання, виходять у світ трактати з педагогіки. Мета педагогічного мистецтва формулюється як виховання людини, яка своїми талантами служить батьківщині. Йшлося про те, щоб зробити людину корисною у політичній сфері, — саме тут особливо важливо було знати історію, мову, мати красномовство тощо. Так формується ідеал епохи Відродження, *homo universalis* — людина, яка володіє мистецтвами. «Зміна занять — ось що приносить нам задоволення, — писав М. Пальмірі. — Тому не слід бажати спочатку стати досконалим граматиком, потім... найкращим музикантом, потім прагнути стати скульптором чи архітектором, тому що ти втратив би вже першу дисципліну... Присвятити себе багатьом найкращим речам - це і є та мета, що змушує здобувати знання з насолодою; зроби для себе звичайним багато чого, виховай себе всебічно розвинутим у багатьох людських справах...».⁸

Леонардо да Вінчі і його безпосередній попередник Леон Батісту Альберті стали втіленнями цього ідеалу.

⁵ *Итальянское Возрождение*. - Новосибирск, 1975. - С. 129.

Наступний етап формування «логічного простору» нового стилю мислення багато в чому визначений рисами, які набув італійський гуманізм другої половини XV ст. Йдеться про нову проблематику, інші уявлення про світ, про людину.

Якщо на першому етапі розвитку гуманізму людина розумілася як індивід, на другому - як істота соціальна (Ф. Бруні, П. Браччоліні, Р. Манетте й ін.), то на третьому етапі (пізні гуманісти М. Фічіно, Пікко делла Мірандолла й ін.) нахил робився убік розуміння людини як природної істоти.

Останнє визначало інтерес до природничих наук - адже для реалізації гуманістичного завдання максимального розкриття природних задатків і здібностей людини необхідно мати точні звання про неї як природнотілесну істоту. Тому в центрі уваги пізніх гуманістів виявлялася медицина, яка небезпідставно через очевидну «гуманітарність» розцінювалася як ядро природознавства, що збільшує здатність людини.

Продовжуючи сімейні традиції, при дворі Лоренцо Надзвичайного медициною активно займався М. Фічіно. Багато часу у своїх заняттях відводив їй Пікко делла Мірандолла. Що стосується зв'язку мистецтва лікування з природничими науками, вона проглядалася в ті часи з прозорістю: прагнення зрозуміти сутність хвороб обумовлювало заняття анатомією і фізіологією; пошук рецептів ліків стимулювало заняття хімією, ботанікою, зоологією, мінералогією тощо; синкретичність мислення не дозволяла усунутися від вивчення й інших аспектів світу. Зокрема, вважалося (це закріплювалося астрологічною і магичною традицією), що лікарям потрібні знання з математики й астрономії, тому що вважалося за необхідне враховувати вплив на здоров'я небесних світил тощо.

Слід зазначити, що, на відміну від середньовічних астрологів, які задовольнялися квітистською роллю сторонніх спостерігачів, обмежуючись «незацікавленим» складанням гороскопів, астрологи епохи Відродження завдяки «обслуговуванню» цілком реальної медичної практики втрачали елемент «споглядальності», «пасивності» професії. Орієнтована на медицину, астрологія не могла не трансформуватися в деяку ефективістську діяльність, започатковану не з метою знати, щоб знати, але з метою знати, щоб діяти. Для астрологів епохи Відродження традиційна віра в людську здатність

уникати рокованих у майбутньому неприємностей, чому служили спеціальні астрологічні методики (дієти, талісмани, амулети тощо), описані, наприклад, Фічіно в «De triplici vita». Резюмуючи, зазначимо: Ренесанс, тобто початок Нового часу, у контексті нашої проблеми цікавий тим, що це була епоха гуманізму, яка проголосила ідеал різнобічної, наділеної активізмом, самоствердженням «титанічної» особистості, що сприяло індивідуалізації людини.

Четвертий: підпорядкування індивідуальності соціальності —твердження в новітній час зовсім іншого істеблішменту, для якого «Ідея творчої індивідуальності, що будує себе саму, або ідея автономного суб'єкта, явно перестає бути визначальною. Це особливо наочно, коли ми бачимо протилежність автономного суб'єкта і людини маси».⁶ Справа тут не в закритості, репресивності тих же тоталітарних режимів, у достатку вирощених «благодатною» нивою ХХ ст., - справа в солідарній, товариській, груповій участі, що вивітрює зі слова «маса» зневажливий мертвотний відтінок.

«Кокетливе, самолюбне ниття» (О. Твардовський) від власної виділеності, відокремленості, оригінальності, особливості, вибраності наше століття виключає так само, як воно виключає гордовиту зосередженість індивіда на своїй самості. Наше століття - колективної тривоги, породженої масштабом відповідальності роду перед Природою, Історією, Богом, Майбутнім. Людство опинилося перед завданням, яке не може бути вирішене «шляхом індивідуальної ініціативи і співробітництва індивідуалістично налаштованих учасників». Воно вимагає «концентрації сил і єдності дій, забезпечуваних зовсім іншою людською формацією». Це та сама формація, яка вимагає відмовитися від індивідуальної Ініціативи і включитися в загальний порядок - порядок товариства у прийдешній загальнолюдській справі.⁷

Від канонізму до побутовізму. Традиційна класика розрізняла єдину і неподільну високу культуру як утілення цінностей з великої букви і мозаїчну культуру андеграунду, що складається

із сурогатів — субкультури протонародного самопливу. Унікаючи навмисних звеличень достоїнств мас, що проглядаються в патріархальних ідеалізаціях «народу» від П.Куліша до Б. Барлаха і Р. Рільке, говорячи образно, раніше диференціювалася культура оптиматів і популярів.

Розрізнявся побутовий і народний інтер'єр. В античності будинок поділявся на дві половини — атриумну (офіційну) і перистильну (сімейну). Так само в Новий час практикувався розподіл приміщень вікнами на вулицю (парадна частина) і в двір (місце проживання челяді). Підкреслювалися відмінності офіційного (ділового) і неофіційного (дозвільного) костюма. Розмежовувалися шлюб і співжиття. У колишнім житті, отже, відшаровувалися відкрита і прихована іпостасі, білий і чорний хід, фасад і тіньовий бік існування.

У наш час швидкостей, пропаганди, маніпуляції, масових мереж інформації широкими колами по воді розлилася однаковість. Офіційне і неофіційне, парадне і двірське, вихідне і прохідне уніфікувалися. Побутовий інтер'єр нівелювався, в інвентарі повсякденності, костюмі, предметах побуту згладилися відмінності, шлюб і співжиття змішалися. Відкрите і приховане зробилися нерозрізненими.

Щось глибоко родинне проникло у відносини мистецтва і життя. За старих часів надзавдання мистецтва бачилося в служінні вічним цінностям, що прилучають світ до високого. В епоху авангарду і постмодерну, з їх нескінченними умовностями, ерозією засад, невмотивованим експериментуванням, відмовою від гуманістичності, ставкою на форму, бездумність і безглуздість, мистецтво і світ, опинившись обопільно обпльованими (кредо дадаїзму), з розгорнутими прапорами в ногу марширують у яму чогось малопристойного. Важливе для нас (не вдаючись до культурологічного аналізу) полягає в тому, що повсюдна девальвація цінностей, підривання культурних абсолютів, маніпуляція правилами співжиття як особливого модусу існування підняли на щит імітацію. Закінчується випуск шедеврів, починається випуск репродукції.

Наочна ілюстрація сказаному — творча манера ташизму, дадаїзму, дивижіонізму, кубізму (запозичені сучасним дизайном, архітектурою), що розвалюють саму ідею відстороненого, протипостав-

леного реальності твору. Якщо будь-який предмет повсякденності (М. Дюшан виставляв у салонах лопати, кришки від унітазів) - предмет естетичного сприйняття, то об'єкт творчості перестає бути спеціальною конструкцією, зливаючись з повсякденним життєвим середовищем. Канон утрачає регулятивний статут, що підіймає дух ідентифікується з пересічним елементом непримітного, буденного, сірого побуту. Позапобутові форми, таким чином, зрощуються з побутовими, неповсякденні - з повсякденними.

Від інституціональності до неінституціональності. З підвищенням рівня інформованості публіки, демократизацією спілкування, серіацією поставляючих процесів, розширенням споживчої бази існування, утворенням масових форм життя, техніки, мистецтва, переходом на ерзаци, прогресуванням маніпуляції розвивається благодатний ґрунт для групових напівпрофесійних або навіть зовсім непрофесійних кустарних форм (клуби, студії, самодіяльні об'єднання). Найважливішу роль тут відіграють пропаганда, авангард, популізм.

Пропаганда. Інформаційна атака на маси, нескінченна популяризація досягнень науки, техніки, виробництва, культури, різноманітні курси, народні університети, недільні школи, колективні рухи (охорона пам'ятників), ініціативи (красзнавство), конкурси, олімпіади, змагання, інтелектуальні казино, брейн-ринги з критико-аналітичної точки зору являють собою амальгаму професіоналізму і непрофесіоналізму, тому що розраховані не на підготовку фахівців, а на оперативне підключення населення до тезаурусу. Кінцевим продуктом виходу подібного підключення виявляються духовні ерзаци - некваліфіковані думки про світ, чуттєве ставлення до істини, недискурсивні знання, операціональні навички, орієнтовані на нерелективне і репродуктивне комбінування предметами, зведеннями, технологічними, терапевтичними методиками, оцінками, поглядами. Насичення життя знаннями через канали популяризації, де органічне внутрішнє присвоєння підмінене дотичним зовнішнім придбанням, підточує освіченість, націлює не на щось глибоке, а на убоге, що, однак, можна «розвинути в будь-якому людському індивіді» (Р. Гвардіні).

Авангард. Ентелехія авангарду - нігілізм, релятивізм, механіцизм. Перше - девальвація цінностей, приниження значення спад-

щини, зневага (ідейний пафос символізму — «повернутися спиною до життя», сюрреалізму - «не рахуватися ні з чим», футуризму - «творити неподобство»). Друге — наголос на довільності, анархічній асоціативності, самовираженні, бунтарстві, сугестії, нісенітниці, буфонаді, епатажу, накопиченні несподіваностей, розвалі канонів, розриві контактів з реальністю. З очевидною рельєфністю це проглядається в симультанізмі, кінетизмі, футуризмі, символізмі, імпресіонізмі, сюрреалізмі, абстракціонізмі, фовізмі, примітивізмі, абсурдизмі. Трете - націленість на алогізм, персональну капсулізацію, вихолощування «чутливості душі», компаундування, довільне змішання стилів, знищення традицій (футуризм скасовував прикметники, прислівники, пунктуацію; кубізм скасовував перспективу) аж до заміни природної людини механічною людиною «з заміненними частинами», оспівування каліцтва, дисгармонії, мілітаризму, «краси» насильства.

У генерації світу «кольору цвілі», відкиданні будь-якої проблематики і сюжету деякі заходили настільки далеко, що з протверезінням впадали у своєрідну паліодію. Зневірившись у суб'єктивістській революції, А. Рембо покинув поезію; М. Метерлінк еволюціонував від театру абсурду і жаху до театру надії і пошуку; О. Уайльд на схилі життя засудив естетство, аморалізм...

Популізм. З академічного і професійно-політичного погляду популізм є примітивною тактикою впливу на некритичну невимогливу масову аудиторію. Розігрування партії «свого хлопця» за допомогою ідентифікації з юрбою; «я такий само, як ви», показне опрощення є специфічним мистецтвом комунікатора, що імплікується:

а) нездатністю брати на себе тягар особистої відповідальності при прийнятті доленосних державних рішень: експлуатація стадного стереотипу «сподівання близького мені народу» дозволяє перекладати або, як мінімум, розділяти розплату, знаходити підтримку;

б) можливістю розв'язувати руки в боротьбі з політичними супротивниками, виводити себе з-під удару: лукава критика бюрократії (апарату), яка як прошарок опосередковує відносини «лідер-народ» (регулярні сталінські чистки «політично незрілого» чиновництва, що допускає «перегини», андропівські масові посадові відставки, судові розгляди);

в) прагненням наростити популярність, піднявшись до «вождя», «неформального лідера», особливо в неоднозначні, невизначені періоди соціальних, громадянських енергетичних спалахів, сплесків, або, навпаки, політичної апатії, абулії мас.

При байдужому теоретичному моделюванні популізму як способу гри на публіку, заграванню з нею, здавалося б, пручаються сцієнтизація і елітизація.

Сцієнтизація — неодмінне всебічне раціонально-логічне опрацювання, дискурсивно-аналітична реконструкція явищ з вибудовуванням добротної достовірної панорами «Who is Who», що розвінчує міфи, жупели, артефакти. В Україні, однак, через дві причини ця тенденція перебувала в атрофії. Зрозумілі крайня закритість суспільства і віросповідний спосіб життя. Справа в тому, що український народ глибоко і щиросердно віруючий. Об'єкти віри рухливі: «Бог», «гетьман», «батько народів», «перебудова», «прискорення», «реформи», але віра, як граніт існування, - щось, споконвічно укорінене. Саме ця риса українського духу безпардонно експлуатувалася в національній історії.

Під час перебування при владі «єдино правильної марксистсько-ленінської» усі прояви когитальності одягалися в тогу «науки»: «наукова ідеологія», «науковий атеїзм», «науково обгрунтована лінія комуністичного будівництва». Від імені науки як інституціонального монополіста на істину проводили репресивний курс; апеляція до нібито єдино можливого відтворення дійсності в знанні дозволяла поневолювати. Потік часу не змінив ситуації. У сучасну епоху реформ від імені тієї самої науки як «правильні», «адекватні» подаються «демократія», «ринок», які, щоправда, фундуються вже не марксистсько-ленінською, а чиказькою школою, «кривими Філіпса». Науці в Україні, отже, надається дивна, невласлива, прямо-таки сакральна функція, що суперечить її гносеологічним критико-рефлексивним обов'язкам.

Елітизація. Якось Г. Моска писав: «У будь-який час і в будь-якій місці все те, що в управлінні є розпорядчою частиною, здійсненням влади, містить у собі команду і відповідальність, є завжди компетенцією особливого класу, елементи якого можуть... варіюватися будь-яким чином залежно від специфіки віку і країни; однак

як би цей клас не складався, формується він завжди як незначна меншість проти підлеглої йому маси керованих»⁸. Наскільки ж реальна сьогодні елітизація політичної діяльності?

По-перше, політичне лідерство як явище харизматичне в наші дні піддалося ерозії: зникли безумовності, розмилися поняття лінійного внеску, втратили непохитність категорії персональної величі, індивідуальної героїки; склався системотехнічний командно-колегіальний тип політичної організації, де позбавлені пієтету лідери фланковані численними спецами, замами, помами, радниками, консультантами, референтами, секретарями, відділами, управліннями, канцеляріями, адміністраціями, установами, спорудами. За частоколом парканів контор уже не розглянути конкретного обличчя.

По-друге, політичне лідерство, вождизм редукувалися за функціональною складовою. Як зазначає Р. Гвардіні, «головна особливість нинішнього вождя полягає... саме в тому, що він не є творчою особистістю в старому розумінні слова... він лише доповнює безлику безліч інших, маючи іншу функцію, але ту саму сутність, що й вони».⁹

Сказане не дозволяє бачити у сцієнтизації і еліти з а цієї протипагу популізму - навмисному корисливому втягуванню в політику малознаючих некомпетентних мас. Вододіл між елітою і масою умовний, може бути намічений зараз лише за частково-рольовою ознакою - обліку реального амплуа в управлінні у відповідному локусі соціальної піраміди. Не проглядається, як думав Г. Моска, константних, запрограмованих каналів розширення еліт (військова доблесть, багатство, священство), не знання, походження, кваліфікація, а висока соціальна активність і адаптивність дозволяють інтегруватися в еліту. Так що, схоже, помилялися А. Янч і П. Белл, які пов'язували з меритократією магістралі державного облаштування. Оскільки правлячу еліту конституують не «гідні», а «талановиті», те, що очікує соціум у майбутньому, може уточнюватися як популістськи орієнтована функціонерократія.

⁸ *Mosca G. Teorica deigoverni egoverna parlamentaire.* - Milano, 1908. - P.1 1

⁹ *Гвардіні Р. Конец Нового Времени...* - С. 196.

Від революції до еволюції. «Над життям немає судді», - декларував Ф. Ніцше. Йому заперечував Т.Манн: є, і це - дух.¹⁰ У цій ідейній суперечці, очевидно, правий Ф. Ніцше. Життя самодостатнє і самоцінне. Вище за нього нічого немає. Першість і верховенство духу позначаються в спеціалізованій, професійній сфері, але треба бути тверезим: це сфера надуманості, штучних витончень. У позитивній реальності духу ніяк не приготована роль критика життя. Навпаки, життя - результат і завершення будь-якої критики; у ньому ховаються сили, що лежать в основі будь-яких духовних, історичних рухів.

Глибинна логіка нормального життя - відтворення життя, забезпечення виживання, що є кінцевою межею життєвої раціональності. Тому найбільш міцні, надійні, ґрунтовні, здорові люди занурені в стихію буденності, повсякденності міщанства, які не «мудрують», а просто живуть «тихою», «малою» працею.

Бунт, соціальна ненависть в обгортці високої духовності рядовим життям виключаються. (Знаменна «світова лінія» Д. Кон-Бендита, який розпочав як ідеолог студентських заворушень у Парижі в 1968 р., а закінчив хазяїном магазину в Німеччині. Дуже показова трансформація).

Буденне тверезе життя і революція несумісні. «Цивілізація батогом» , «звільнення гільйотиною» (О. Герцен) нагадують варварство. Вада революції — деструкція, що обслуговує прагнення братися за будівництво з *tabula rasa*, «випалювання вщент всього історичного поля». Але поле «зі своїм колоссям і лушпинням становить... безпосередню основу народу... його моральне життя... його звичку... усі його втіхи» .¹¹ Робити замах на нього неможливо.

Інакше - даремний запал безуспішної гри з високим, що обертається сумним крахом ілюзій, неможливістю олюднити ідеали. Не можна відрізати себе від власної благодатної ниви. «Мистецтво цілком байдуже до фактів, воно винаходить, уявляє, марить і зберігає між собою і дійсністю неприступну перешкоду краси стилю, декоративності чи ідеальних устремлінь»¹¹

¹⁰ Герцен А.И. Эстетика, критика, проблемы культуры. - М., 1987. - С. 542.

¹¹ Уайльд О. Замыслы. – М., 1906. - С. 13.

ідеалами, відрікаючись від реальності, можна комбінувати в душі (мистецтво, релігія, міфологія тощо). У політиці ж, спираючись на революцію, подібне чинити неможливо.

Неупереджена оцінка масиву фактичного підводить до очікуваного висновку: усі «великі» соціальні революції закінчувалися диктатурою. Англійська революція породила диктатуру Кромвеля; французька - диктатуру Наполеона; російська (жовтнева) - диктатуру більшовиків, потім Й. Сталіна. Основний підсумок, фінал суспільних революцій - «розвал». Розвал виробництва, цивільного життя, інститутів, винищення співвітчизників. Якщо розвал - це все, чим «збагачують» революції, тоді навіщо вони потрібні?

Сукупне почуття, що вінчало революції, - «розчарування». Розчарування, «викликане невідповідністю між великими обіцянками та реальними результатами»; нації втомлюються від поспішних перетворень, терору, від повного заперечення усього минулого.¹³ Революції не поліпшують життя, а роблять його нестерпним, безрадісним, небажаним. Життя бажане тоді, коли в природному ході життя хочеться, творячи життя, жити краще. З цієї причини ідеолог реставрації Ламенне вимагав роздавити руйнівну філософію революції, яка здатна спустошити увесь світ, «якщо не буде... поставлена перешкода її подальшому поширенню».

Життя не наслідує схем життя; схеми життя наслідують життя. Але стрижень нормального гарантійного життя — світотворення, методом проведення якого, як нарешті зрозуміло, здатне бути не революційне відлучення і придушення, а еволюційна присутність і участь.

Від універсальності до локальності. Цінність, глибина, дійсність матеріальності зараз засвідчуються не в опорі на відсторонені універсали «Бог», «Істина», «Справедливість», а ситуаційно. Занадто багато тепер надуманого, наносного, показного, занадто далеко зайшла ерозія засад, занадто велика непевність «побачити небо в діамантах» (А. Чехов), занадто міцно засіли побоювання, острах, переляк, жах, щоб, застосовуючи віддалене бачення, співвідносити дійсність з абсолютним.

Абсолютам прийшов кінець. Цінність, де вона не інструментальна — «ефективна», «корисна», — встановлюється не через доказ, а через особливу життєву логіку. Якщо вдаватися до гносеологічних пошуків, то правильно говорити про відродження езотеричних традицій (М. Екхарт, Ф. Парацельс, А. Силезіус, Я. Беме, Ф. Баадер, К. Якобі, Й. Гаман, Ф. Шеллінг), які зосереджують увагу на синкретичності, недискурсивності, конкретності, явності, емоційності знання про сутність обставин, контекстуальності прозріння. «Тварина Божя одухотвориться», — говорить Є. Трубецький. У рідкісні моменти виявлення в собі Божого, тобто людського, при виході в сферу природно-справжнього, одухотворяючись, ми знаходимо безпосередню інтуїцію предметності в її «металогічній цілісності й суцільності» (С. Франк). У ці моменти втрачав силу визнаний сократівський евристичний метод, що учить не думати, а міркувати, як не дивно, що не активізує, а атрофує розумові здібності.

Істина є те, що проходить повз нашу технізовану історію і чого ця історія не помічає.¹⁴ Йдеться - про життєлюбство і про особливу техніку його виявлення. Так, І.Карамазов повідомляє: «Жити хочеться, і я живу, хоча б усупереч логіці. Нехай я не вірю в порядок речей, але мені дорогі клейкі листочки, що розпускаються навесні, дороге блакитне небо, дорога інша людина, яку іншого разу... не знаєш, за що і любиш, дорогий інший подвиг людський, у який давно вже, можливо, перестав вірити, а все-таки за старою звичкою шануєш його серцем».

Дефіцит дійсності, зростаючі надії, що, переважно, не виправдовуються, на виборення неілюзійних, некамуфльованих екзистенціальних початків і опор індукують особливу логіку «клейких весняних листочків», гонитву за повнотою переживання окремого природного прояву, визначають поворот від універсальності до локальності й моментальності.

Від символізму до технолізму. Будь-яка культура є симбіозом систем вираження і дії. Система вираження: репрезентації, стандарти, цінності - символи. Система дії: методики, техніки - технології. Культури, у принципі, розрізняються за такими системами. Античність: система символів - космос; система дії — поліс. Се-

¹⁴ Шестов Л. Афины и Иерусалим. - С.267.

редньовіччя: система символів — Бог; система дії — ритуал. Новий час: система символів - людина; система дії — титанізм. Шиболет сучасної культури - десикація символічного (ціннісного) на шкоду технологічному.

Надання цивілізації характеру загальної гри в бісер - украй небезпечний симптом реальності. Справа у тому, що ціннісне буття тендітне; вищі цінності найслабкіші (думка Н. Гартмана); матерія сильна, Бог слабкий, тому що розп'ятий світом. Однак без символічної цілеорієнтації технологія стає сліпим, грубим початком. Безоглядний технологізм в атрофії символізму небезпечний розбалансами. Гострими, непоправними. Досить зрозуміти, що наявне композиційне буття, якщо йому відмовити в ціннісному значенні, узагалі втратить властивість існування.

Ця думка підводить до теми безумства світу: чи не є людина у своєму цивілізаційному русі все більше розгрібачем бруду? Якщо творчість - необачне перетворення світу, то правий М. Бердяєв, коли вказував на есхатологічність інноваційних актів: вони напругу кладуть межу будь-якому існуванню. Останнє накладає всебічну відповідальність на людину за влаштування долі оновленого світу. Оскільки з органопроекції (П. Флоренський) технологія перетворюється в натуропроекцію, постає питання співвідношення ціннісного — технологічного. За ним, природно, проглядається та сама «хитрість розуму», відповідно до якої з якогось моменту породження творця починають жити свавільним, відстороненим від нього життям. Усе, таким чином, обертаючись по колу, замикається на проблемі: до чого людина?

Відповідь на неї шукається в декількох напрямках. Один пов'язаний з моделлю «буття у світі» (М. Хайдеггер), яке є технологічним і трагічним. Інший пов'язаний з моделлю «буття над світом» (Л. Бінсвангер), яке є символічним і нереалістичним. Обидві моделі, що відповідають гоголівському «видимий світу сміх і незримі світу сльози», через свою безвихідь задоволення не дають. Поглиблює безвихідь і можлива третя модель «буття після світу» — ідея нелюдського буття, яке з позицій анексіоністських посилянь антропої цивілізації цілком може бути припустиме.

Перипетії співвідношення таких стовпів, як «символізм» і «технологізм», поглинаються більш широким контекстом сюжету при-

боркання родової експансії. Йдеться не про русоїстську критику досягнення прогресу, що зводиться, за Вольтером, до заклику «стати навколішки і бігти в ліс», а про фронтальну рефлексію екзистенціальних засад. Нерв цієї рефлексії — сумнів у раціоналістичному нетрагічному погляді на власну історію.

Неолітична революція принесла бунт, нескінченне повстання проти природи, натуральних основ існування. Оперативний важіль ного (бунту) ~ розв'язання енергії свободи прагнення. Але свобода як ресурс — гостре з двох боків. Вона - шлях і до порятунку, і до «невідомої безодні» (М. Бердяев) - «ніщо». Свобода, яка полягає «саме в тому, щоб у своєму іншому все-таки бути в самій собі, бути залежним тільки від самого себе, визначати самого себе», є найтяжчим хрестом, пов'язаним із прийняттям зобов'язань для знищення сваволі. Але тут виявляється: будь-якими індік агорами. що дозволяють сепарувати зерна від лушпиння в індивідуальному і груповому самоствердженні, людство не володіє. Одночасно як субстанція вільна воно не може позбутися свободи, перекинувши тягар творчості й відповідальності на інші плечі. Усупереч М. Бердяєву і К. Ясперсу, від себе не втекти. Виходить, справа в самоті, спонтанному бажанні, крім логарифмів, «своєю нерозумною волею пожити». У чому шукати тут спасіння?

Цікавий проект обходу вовчої ями «вільної сваволі» розвивав А. Сен-Сімон. У «Листах женецького письменника до своїх сучасників» перед гробницею Ньютона він пропонував відкрити підписку, запрошуючи всіх, щоб назвали трьох математиків, трьох фізиків, трьох хіміків, трьох фізіологів, трьох акторів, трьох живописців, трьох музикантів (всього 21 чоловік), і тих які набрали найбільшу кількість голосів, зібрати в «раду Ньютона». Духовний уряд земної кулі повинен був очолити математик. Пізніше, розчарувавшись у вчених, у пошуку додаткових життєвих імпульсів, пальму першості А. Сен-Сімон віддав промисловцям (девіз: «Усе за допомогою індустрії і через індустрію»). Однак, усвідомивши, що індустрія всеруйнування, підриває задоволення моральних і розумових потреб, А. Сен-Сімон зупинився на художниках (план нового «художнього» християнства з гаслом: «Любіть один одного»).

Резервуючи можливість висловитися з цього предмета пізніше, поки як попереднє позначення даної лінії, підкреслимо: у справі

«духоводительства» життя важлива це спеціалізація, а відчуття життя і любов до життя. Мета зводиться до гарантій «загального блага», «особистої незалежності», «матеріальногостатку», «власності», «політичних прав», «громадянських свобод», «духовної Культури», «простору високої творчості». Лише в цьому разі знаходимо шуканий блок Біографії й Історії, Історії і Біографії.

Узагальнення сказаного підводить до констатації наступного. Нова онтологія буття як рукотворної реальності, де природа постає ерзацом, а суспільство сурогатом, скасовує традиційне сприйняття Буття як рідного місця проживання. З утратою природних світових ліній, що дають тверді шанси, дні «буття в часі» відлічені. Буття - не Будинок, що по-господарському доглядається; і праведники й проповідники поводяться в ньому, як перелітні тимчасові грішники. Ставши амбівалентним Пристановищем, Буття ототожнилося з функцією часу. «Буття як час» не субстанціональне; воно реляційне, а тому виявляється прямою похідною сукупного родового руху - людської діяльності.

Загальний режим «несповідимої флуктуації групової творчості», використовуючи оборот В. Ван-Гога, перетворює буття в невірноважену «розбиту судину», набиту протиріччями:

- Афіни - Єрусалим, знання - віра, наука - одкровення. Нестійкість життя з непередбаченими локальними і глобальними наслідками породжує неспецифічні очікування, загострюючи блукання в антиноміях логосу - мисологосу, розумоствердження - розумоборства, раціональності — ірраціоналістичної чортівні;
- масовість - індивідуальність, розчинення в колективі - втеча у себе, самосвідомість — залучення. Сучасність - епоха парадоксалізмів. «Нехай це видається дивним, - стверджує Р. Гвардіні, - та сама маса, яка несе в собі небезпеку абсолютної керованості й піддатливості перед маніпулюванням, усередині себе дає особистості шанс дозріти для остаточного повноліття... При цьому виникають завдання такого внутрішнього звільнення, такого опору немислимо вростаючим силам безликості, про яке ми ледь починаємо мати уяву»;¹⁶

• повсякденне — таємниче, відверте — невідверте, явне — приховане. Те, що ми бачимо щодня, те, по чому ми ковзаємо байдужим і звичним поглядом, — говорить М. Заболоцький,

— «насправді не буденне, але повне нез'ясованої принадності, великого внутрішнього змісту, і в цьому розумінні таємниче»;¹⁸

• романтизм — реалізм, піднебесся — тлінність, життя

— реальність. Піднесено-підняте, наповнене пафосом життя в мрії Ікарів поєднується з техніко-технологічними, економіко-статистичними, сексуально-демографічними обрахуваннями, рефлексіями реальності Дедалів;

• абсурд - здоровий глузд, деструкція - конструкція, безпорність—твердий ґрунт. Л. Шестов тлумачив абсурд як універсальний екзистенціал. Але той же Камю підвів до того, що абсурд — шлях у глухий кут бунту і самогубства. Проти вага абсурду — життєлюбна натурально-життєва мудрість, здоровий глузд, пов'язаний не з руйнуванням, а з поліпшенням обставин;

• репродукція—продукція, універсальне—унікальне, потокове

— штучне. Як на вагах Іова, на одній чаші — пропаганда, маніпуляція, популяризація, рутинне споживацтво, на іншій чаші - прометеїв політ, боріння, відхід від стандартів, потяг до оригінального;

• людина як представник людства, суб'єкт — людина як елемент безликої соціальної машини, об'єкт. Маніпуляція, колективізм - наслідки способу життя нашого часу, розрахованого на інформацію, мобілізацію, організацію.

Внутрішня антиномічність і динамічність буття як часу, функціонуючого у форсмажорному режимі, що описується в термінах теорії катастроф, з одного боку, підвищує цінність історичної діяльності, відкриває нові перспективи, але, з іншого боку, підвищує ступінь ризику існування в глобальному розумінні. Наша ера - ера ризику, де немає ніяких природних милостей, хіба що милість бути народженим. У цій ситуації найглибшим змістом наповнюються два заклики:

Сократа — «Людино, пробудися!»;
Б.Лотреамона — «Гой, що приходить у світ, нехай захистить
людину!».

Запитання

1. У чому сенс людини?
2. Які три фази цивілізації ви знаєте, виходячи з людської діяльності?
3. У чому різниця між елітарним і масовим?
4. Індивідуалізм і комунізм: в чому сутність їх взаємовідносин?
5. Дайте характеристику поняттям: авангард, популізм, еліти-зація.
- в. У чому різниця між революцією і еволюцією, універсальним і локальним?

Література

1. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. — К., 1994.
2. Гардини Р. Кінець нового часу // Современные концепции культуры кризиса на Западе. - М., 1976.
3. Гегель Г.В. Ф. Наука логіки. - М., 1974.
4. Горбовець Р. У пошуках шляхів до храму // Слово і час -1990.
5. Грищенко О. Культура і влада. Теорія і практика культурної політики в сучасному світі // Український центр культурних досліджень. - К., 2000.
6. Жулинський М. Заявити про себе культурою. Тези трибунні, позатрибунні а також роздуми і сповіді за парадною завісою. - К., 2001.
7. Манн Т. Собр. соч. - М., 1961
8. Ревякина Н.В. Итальянское Возрождение. — Новосибирск, 1975.
9. Ревякина Н.В. Философия власти. - М., 1983.
10. Хлодовский Р. И. Франческо Петрарка. Поэзия гуманизма. -М. 1974.
11. Шестов Л. Афины и Иерусалим. - Париж. 1951.

РОЗДІЛ ІІІ. ЛЮДИНА ПОЛІТИЧНА

Політична антропологія - наука про «людину політичну»: про суб'єкта політичної творчості, його можливості, кордони, специфіку його впливу на соціальне і духовне середовище суспільства. У рамках дихотомії «суб'єкт - система» політична антропологія представляє суб'єкта, тоді як інші галузі політичної науки акцент роблять на системі, інституціональних сторонах політики.

Політична антропологія протистоїть «системному» фетишизму - уявленню про автоматично діючі механізми влади і управління, про людину як «зникаючу малу величину» у політичному процесі, а також вузьколобий прагматизм, що упускає з виду гуманістичний, ціннісний вимір політики. Ціннісні пріоритети політичної антропології виражаються в принципі: не людина для суспільства, а суспільство для людини.

У політичній антропології аналізуються актуальні проблеми гуманізації політики, захисту людини від жорстких політичних технологій, «мегамашини» влади, можливості творчої самореалізації особистості в політичній діяльності. Проблеми людського виміру політики, співвідношення цілей «великої політики» із запитами особистості, цінностями індивідуального блага вимагають гуманітарної експертизи, яку, зокрема, забезпечує політична антропологія.

Політична антропологія - нова для нашого наукового співтовариства дисципліна. Безсумнівний її зв'язок з культурною і філософською антропологією, соціальною психологією, теорією «людського фактора» в управлінні тощо. Проте становлення політичної антропології як самостійної дисципліни тільки починається. А тим часом питання про специфіку «людини політичної», її стосунки з «економічною людиною», з людиною побуту і дозвілля, іншими іпостасями суспільної людини набуває найважливішого значення, в тому числі у вирішенні проблем поділу влади, розумного розме-

жування економіки і політики, політики і культури, політики й ідеології. Новим у нашій суспільній науці є і питання про специфічну мотивацію «людини політичної», про політика як покликання і професію, як мету і як засіб, як творчість і як ритуал.

Становлення політичної антропології відбувається в рамках сучасного «гуманітарного ренесансу» - різкого підвищення престижу і статусу гуманітарного знання, відживання «технократичного синдрому» попередніх десятиліть. Це стає зрозумілим через численні небезпеки, що загрожують благополуччю людини, її існуванню на Землі. Щоб відвести загрози, мало простого співчуття: потрібна мобілізація нових знань про людину і її середовище, подолання колишніх спрощених уявлень про її сутність, її місце в космосі, природі, історії.

Серед цих знань своє місце займає політична антропологія. У нш функціональний підхід до політики, пов'язаний із проблемами ефективності, доповнюється ціннісним, пов'язаним із проблемами призначення і змісту, цілей і засобів, припустимого і неприпустимого.

Політична антропологія бере участь у тій революції, яка відбувається в соціальних і гуманітарних науках і пов'язана з оволодінням точними кількісними методами, експериментальним підходом, інтеграцією і кооперацією наук. Нові професії політолога як аналітика, експерта, прогнозиста, фахівця, що готує рішення, рецепти і технології, не обійшли антропологічну сферу. Політичний антрополог оперує різноманітною статистикою, веде польові дослідження, мобілізує дані суміжних наук. При цьому він успадковує велику гуманітарну традицію, моральний пафос, естетичне чуття, пам'ятаючи, що поряд з питаннями «як?» і «чому?» існують питання «в ім'я чого?», «якою ціною?», «у якій перспективі?»

Сучасна людина - це воістину індивід всесвітньо-історичний. У її формуванні активно беруть участь поряд з місцевим соціальним середовищем і традицією фактори глобального порядку, діалог культур і цивілізацій, всесвітнє духовне надбання (наука, мистецтво, масова комунікація). Розузгодження мікро- і макросвіту, національних і загальнонаціональних орієнтирів, ендогенних і екзогенних впливів проходить через свідомість і психіку сучасної людини, надаючи особливого динамізму її життю, утворюючи напружену драматургію її духу.

Це стає особливою темою політичної антропології, що досліджує, як співвідносяться в політичному процесі імпульси глобального і парціального, як вони зіштовхуються і примиряються, як досягається їх відносний синтез. Відзначене особливо актуальне для нашої країни, що заново самовизначається в світовому цивілізаційному процесі між Сходом і Заходом, Північчю і Півднем, індустріальним і постіндустріальним суспільством. Українські реформи поряд із внутрішніми джерелами, безперечно, мають і зовнішній імпульс, пов'язаний з ефектами цивілізаційного впливу і порівняння, інтеграційними тенденціями в економіці і культурі. Та й простір СНД і самої України є полем активного діалогу різних націй, етносів, культур, що переглядають свої відносини, своє місце в геополітичному просторі. Єдина «радянська людина» поступилася місцем розмаїтості політичних і соціокультурних типів, без урахування специфіки яких неможливо будувати політику. Колишні лінійно-детерміністські описи, пов'язані зі спробами приведення їх до «єдиного знаменника» («єдиний економічний простір», єдині «імперативи НТР» тощо), показали неефективність. У відповідь культурна антропологія висунула принципи «продуктивності розмаїтості», неієрархічності культур. Раніше їх воліли розташовувати за шкалою часу, виділяючи архаїчні і сучасні й припускаючи швидке вирівнювання світового культурного ландшафту за єдиним передовим зразком. До речі, стосовно політичних культур ця точка зору дотепер переважає на Заході. Класифікація Г.Алмонда пропонує таку ієрархію політичних культур: еталоном визнається англо-американська, за нею йде менш сучасна континентально-європейська, замикають ряд відсталі авторитарні культури Сходу.

Проблема, однак, полягає в тому, щоб досягти нового світового порядку, подолати вогнища небезпечної міжнародної і внутрішньополітичної напруженості в різних регіонах планети, не втрачаючи при цьому живої розмаїтості світу, не «перевиховуючи» народи за єдиним шаблоном, американським чи європейським. Політична антропологія своїми засобами вирішує проблему реабілітації «неєвропейських» культур, захищає культурне різноманіття людства. Вона показує, як подолати помилкову дилему: або єдиний світовий простір, або перманентна напруженість, конфлікти, війни. Розу-

міючи політику не тільки як зіткнення групових інтересів, але як поле напруги між цивілізаціями, культурами і субкультурами вона розробляє теоретико-методологічні проблеми міжкультурного діалогу і консенсусу в політиці. І оскільки специфіка Українського політичного процесу складається саме в тому, що він розгортається в поліетнічному, поліконфесійному, міжкультурному і навіть між цивілізаційному просторі (мається на увазі становище України між Сходом і Заходом), рекомендації політичної антропології мають особливе значення.

Політична антропологія учить, що людина політична відрізняється широким діапазоном мотивацій. Нею рухає не тільки економічний інтерес, як це припускав марксизм, але й інтереси національні, культурні, демографічні, професійні, відмінність яких здатна викликати політичну напруженість. Інтереси закріплюються в системі символів, установок, навичок, групової психології, менталітеті й у цьому розумінні представляють певний тип культури (субкультури). Отже, політичну антропологію можна назвати наукою про політичний діалог культур (субкультур), про людину політичну як соціокультурний феномен.

Предмет і метод політичної антропології. Зупинимось на відмінності соціологічного й антропологічного підходів до людини. Соціологія наголошує на тому, чим людина зобов'язана суспільству, соціальному середовищу, у надрах якого вона формується, діє. Марксове тлумачення людини як «сукупності суспільних відносин» укладається в соціологічну парадигму. Не випадково в соціології домінував структурно-функціональний метод: людина розглядається як носій суспільних ролей, головною проблемою її пристосування до інститутів. Основна увага приділяється питанням соціалізації індивіда, його адаптації до суспільного середовища, інтеграції в системи цінностей. Суспільство є «інваріантом», людина - пластичною змінною, покликаною пристосовуватися. На це націлені й амбіції тотальної суспільної педагогіки: суспільство виховує і перевиховує людину, «нове суспільство» формує «нову людину" у бажаному собі дусі. Звідси афоризм: «Не можна жити в суспільстві і бути вільним від нього».

Ліва критика давно помітила, що подібні презумпції дуже зручні для влади, наслідуючи їх, соціологія ризикує виродитися в апо-

логетичну теорію, інструмент конформізму. Утім, такий підхід ніколи не отримував монопольного впливу. «Соціологічному функціоналізму» у теорії протистояла могутня інтелектуальна традиція в особі персоналізму, екзистенціалізму, феноменології, культурної антропології, а на практиці - інститути парламентської демократії, багатопартійності, різні нонконформістські рухи (рух нових лівих, молодіжний, феміністський, «зелений» тощо).

У нашій країні нічого подібного не було: філософія й етика загального «самовідданого служіння» пануючому ладу, підпорядкування особистого загальному, індивіда колективу здобували статус незаперечної і необговорюваної норми, на сторожі якої стояли знаряддя державного впливу.

З позицій накопиченого у ХХ ст. досвіду нам легше усвідомити неспроможність подібних обставин. Реакцією на трагічні експерименти з « новою людиною », спроби тоталітарних держав « націоналізувати » не тільки приватну власність, але й людську особистість є, зокрема, постмодернізм, у рамках якого реабілітується культурна традиція (стиль « ретро »), природа і природне з усіма своїми правами (« неонатуралізм ») і, нарешті, природа самої людини (новий антропоцентризм). На Заході постмодернізм в останні роки характеризується екологічною домінантою, є реакцією на жорсткі промислові технології, руйнуючі живе середовище. Рішучій переоцінці підлягає все, що має відношення до цих технологій: « прометеева воля » до перетворень, анатомуюча й препаруюча аналітика науки, що вбиває живий образ природи, безроздільне панування утилітарного принципу... Екологічне « покаяння » Заходу, що змушує його все частіше повертатися до східного досвіду або до далекого власного минулого, — особлива тема європейської культури, тема, освоєвана сьогодні і нами. І все-таки наше постмодерністське покаяння - особливе, воно характеризується іншою домінантою. Руйнівні промислові технології сприймаються нами як щось вторинне, похідне: і історично, і метафізично їм передував задум, « здобиччю » якого стала не природа, а людина.

На відміну від Заходу ми ведемо літочислення « нового світу » не від промислових переворотів і науково-технічних революцій, а від 1917 р., коли була проголошена мета - створення « нової людини ».

Новація більшовизму спрямована на людину як об'єкт перетво-

рень; йдеться про жорстокі політичні технології, що передбачають використання перманентного, масового терору, геноциду. Наше сьогоднішнє потрясіння, на відміну від екологічного потрясіння Заходу, у першу чергу стосується того, ідо відбулося а людиною. Доводиться визнати, що за цілим рядом критеріїв *хомо совітікус* серйозно відхиляється від сформованого попередньою історією *хомо сапієнса*. Він розучився працювати на землі й умудряється голодувати, маючи у розпорядженні шосту частину ґрунтів і більш 60% ніж чорнозему планети. Організоване ним великомасштабні виробництво, найбільш енергоємне у світі, виробництвом у власному розумінні назвати не можна: 77% зайнятого в промисловості населення виготовляють не продукти споживання, а осідаючі на складах неліквіди.. Він не здатний до нормального спілкування з навколишніми: свою енергію, винахідливість витрачає на пошуки ворогів, його специфічна проникливість полягає в тому, щоб за «поверхневою нейтральністю» повсякденного ходу подій розгадати приховану маніхейську сутність - ворожість темних сил, що закривають обрій... Навіть у колишніх соціалістичних країнах Східної Європи, де становлення *хомо советікус* далеко ще небуло довершене, виявилася нездатність людей увійти в цивілізоване суспільство. Наш постмодернізм існує у вигляді посттоталітаризму, характеризується особливою, антропологічною домінантою. Це не означає якоїсь відособленості, від'єднаності від метафізичної три воги сучасної західної людини. Тривога значною мірою загальна, характеризується переплетенням екологічного й антропологічного мотивів. (Далеко не все гаразд і з західною людиною, що ж стосується екологічного неблагополуччя, у нас його масштаби перебивають усі відомі людству дотепер).

Однак горезвісна «основна ланка ланцюга» у нас інша: скільки б ми не займалися екологічною проблемою, її вирішення буде «вислизати», тому що сама вона існує під знаком іншої, антропологічної. Наша реформа - це в першу чергу відновлення виду *хомо сапієнс*, вона можлива як антропологічний рух. При цьому, як побачимо нижче, рух за гуманізацію суспільного життя збігається з рухом за гуманітаризацію суспільних наук - їх звільнення від диктату «наукової» ідеології - особливого марксистського сцієн-тизму, який свого часу знищив самоцінність, автономію духовної

сфери й економічного інтересу, поставивши її під знак класової користі. Потрібна дійсна духовна революція, корінний перегляд світоглядно-методологічних основ, нова картина світу.

На Заході політична наука може називатися нейтрально - політологією. У нас же мова йде про розрив з пануючою тоталітарною традицією, що спирається на жорсткий соціологічний детермінізм, чисто функціональний підхід до людини як до «гвинтика» гігантської державної машини. Необхідна рішуча зміна перспективи, ціннісний і методологічний переворот, що стосуються співвідношення особистості й суспільства, особистості й держави, людини і середовища. Політологія може народитися в нас тільки в контексті боротьби за рішучу гуманізацію політики, під знаком альтернативного соціологічному детермінізму антропологічного бачення. Вона дійсно можлива лише у формі політичної антропології, що методично протистоїть спокусам марксистського сцієнтизму, який звик трактувати свободу як пізнану необхідність і адресуватися до «непорушних історичних закономірностей».

На яких підставах будується антропологічна альтернатива «науковому комунізму» ?

Розглянемо, на наш погляд, головні.

Принцип різноманіття. Йдеться про плюралізм на протиположності монізму. Після 1917р. відбулася найбільша онтологічна катастрофа, пов'язана зі зникненням повноправного і повноцінного «іншого» - відмінного від нас і визнаного у своїй відмінності. Марксистська есхатологія, що передбачала швидкий кінець «передісторії», розглядала присутність іншого - соціальна розмаїтість, неоднорідність, розбіжність інтересів як ваду, що дісталася від минулого світу, цілком переборну у комуністичній перспективі. Одномірна «нова людина» не приймає іншого: в минулому вона шукає лише власні предтечі, у сьогоденні — собі подібні «прогресивні сили». Усюди вона приречена на нудну тавтологію, уподібнення інших собі. Ті ж, що пручаються уподібненню, зараховуються в розряд «класово чужих», що підлягають ліквідації.

У рамках такої картини світу політика перетворюється у вічний монолог передового класу, який «зняв» попередню історію і культуру, тобто взяв від них усе дійсно гідне і тим самим зробив їх непотрібними (надлишковими). Заодно він «знімає» і сучасних

йому опонентів: нічого вартого уваги по домити вони не здатні. Політика як партнерський діалог, мистецтво досягнення балансу різноманітних інтересів, кожний з яких законний, вимагає обліку, виключається.

Але політику робить безглуздом не тільки гегемонізм передового класу, який монополізував істину. Сам цей гегемонізм знаходить вищі засади в лапласівській картині одноваріантного, лінійного світу, *що* розгортається від минулого до єдино можливого майбутнього. Афоризм «Політика є мистецтво можливого» дотепер посправжньому в нас не зрозумілий, тому що не вписується в детерміністську парадигму державної філософії. «Мистецтво можливого» означає не просто урахування вимог реальності, готовність до компромісу із сильним суперником. Політика за суттю є ризиковою діяльністю, яка відкриває нові можливості людини у світі - суб'єкта, що змінює долю за допомогою знаходження альтернатив.

Нічого подібного не побачиш у ній з позицій базисно-надбудовного детермінізму, коли вона є усього-навсього лише відображенням сформованих у матеріальній сфері відносин, перетвореною формою економічної необхідності. Тим часом, мабуть, ніде так сильно, як у політиці, не вирують пристрасті, не виявляються характери, не почувається азарт свободи і ризику. У сфері заздальгідь визначеного, детермінованого, що лежить за межами свідомості й волі, усе це було б абсолютно безглуздом.

То хто ж він такий, політичний суб'єкт? Чи включений він у гру із заздальгідь визначеним результатом і тільки суб'єктивне нерозуміння надає йому сили, чи справді результат не вирішений, не записаний у книзі долі, і тому боротися і ризикувати є сенс? Перед нами дві картини світу, два обличчя Всесвіту: старої, лапласівської і нової, стохастичної. Остання, нарешті, затвердилася (у важкій боротьбі з «діаматом») у нашому природознавстві, але дотепер не прийнята нашим суспільствознавством.

Мова йде про такі поняття, як невизначеність, нелінійність, складність, вірогіднісний характер подій, їх непередбачуваність тощо. Ці поняття є серйозним викликом новоєвропейському раціоналізму, з якого вийшов і марксизм. Справа в тому, що вони відкривають свободу, несумісну з «пізнаною необхідністю» лапласівського типу. Інобуття, іншість, незумовленість, невизначеність

- ці концепти відкривають обрій такої політичної етики, яка несумісна зі звичною нам етикою «неухильного проходження», «монолітності», «вірності один раз зробленому вибору» тощо.

Проникнення марксизму в Російську імперію, а відповідно, і в Україну, що почалося наприкінці ХІХ ст., спричинило своєрідне накладення сцієнтистського доктринерства на місцеву традицію авторитарно-патріархальної культури, що негативно ставиться до особистісного «свавілля». У результаті такого накладення (свого роду резонансу) взаємне посилення механіко-детерміністських і авторитарно-общинних інтенцій дало феномен тоталітаризму. Суб'єктно-об'єктна дихотомія старого раціоналізму, поміщена в традицію політичного абсолютизму, створила особливий тип нормативності, що вимагає від громадянина уподібнення об'єкту-гвинтику системи. Етатистський раціоналізм більшовизму організував ефективний наступ загальності на особливе й індивідуальне, переслідуючи і витісняючи їх, домагаючись стандартизації й уніфікації.

Усе, що носило сліди особливого, зберігало пам'ять про національну, регіональну, соціально-групову і сімейну специфіку, оголошувалося архаїкою, яка перешкоджає прогресу. У результаті «обгородження» - розчищення простору, що призначався для масових машиноподібних типів діяльності, легко керованих і прогнозованих, — став формуватися особливий, післялюдський світ, який оголошувався досконалим. Основна презумпція, на якій будувалася онтологія такого світу, — автоматична саморегенованість, усе зростаюча незалежність від людської особистості; яка відстоювала традиційні прерогативи людини, що відносяться до особливого її вміння, ініціативи, волі, зараховувалася в розряд «реакційного утопізму», «абстрактного гуманізму».

Засновники соціалістичної держави бачили ідеал у суспільстві, організованому як єдина фабрика, додаток до великої промисловості.

І сьогодні метафора «механізму» зберігає свій вплив. Безупинні пошуки «налагодженого економічного механізму», «механізму влади», засновані на утопії, таємним підґрунтям якої є смерть людини в тоталітарній культурі.

Що ж усе-таки відбувається сьогодні? Які тектонічні процеси дестабілізували цей новий світ «об'єктивних закономірностей і

тенденцій" - ПІСЛсуб'єктний, післялюдський за заявленим ним способом буття?

Тут і виникає двозначність, пов'язана з філософською спадщиною такого світу. Чому, справді, стали повсюдно збільшуватися кризи, вибухи, провали, катастрофи? Чому «налагоджені механізми» раптом розладналися?

При пошуках відповідей можна йти подвійним шляхом: від об'єкта і від суб'єкта. У рамках традиції «післялюдської» філософії можна вказати на нові об'єктивні тенденції і закономірності, на перехід від старого великосерійного, енергоємного виробництва, до нового, наукомісткого, дрібносерійного, що вимагає від працівника більш високого рівня творчості, ініціативи, здатності до перманентних перебудов, новацій. Законотворча роль «об'єкта» при такому поясненні зберігається: вчора світ (економіка, індустрія, НТР, держава) вимагав людину одного, сьогодні - іншого типу; людині слід пристосуватися до нових вимог, нового «онтологічного замовлення». Це пояснення в дусі соціологічної домінанти, яка характерна і для технократичної ідеології, і для марксистської.

Але ситуацію можна пояснити інакше - у дусі антропологічної домінанти. Тоді напрошуються висновки:

- автоматично діючі механізми-закономірності завжди були ілюзією. До законів світу належить і закон свободи, відповідно до якого людина не тільки формується обставинами, але й формує їх, перебуваючи осудною, відповідальною. Лапласівський детермінізм, що проник у суспільні науки і до цього часу впливає на їх менталітет, ніколи не відображав правди людського буття.

Детерміністсько-об'єктивістське ставлення до світу - у дусі «непорушних закономірностей», які нестримно ведуть у заздалегідь заданому напрямку (наприклад, до комунізму), - небезпечне тим, що дає алібі одночасно гегемоністським претензіям влади, яка «завжди права», спирається на знання «загальних закономірностей», «велике вчення», і безвідповідальної пасивності підвладних, які посилаються на свою безпорадність. Парадигма об'єктивізму поводитьсь так, як захист на Нюрнберзькому процесі: у неї немає винних - усі є безвідповідальними виконавцями. втілювачами об'єктивно заданих тенденцій. Навіть у тс

113

разі, коли вона демонструє прихильність до гуманістичних цінностей, вона їх оголошує об'єктивно визначеними, не

торкаючись головного - пресупозиції людини - маріонетки історії. Посилання на об'єктивні тенденції, непорушні закономірності лише видають лукавство авторитарної свідомості, що не приймає свободу вибору;

- мінливість людини, її історизм пов'язані не тільки з еволюцією середовища, обставин, але й з автономними проявами у сфері її внутрішнього світу - своєрідними духовними космогоніями, у ході яких народжуються нові системи цінностей. Прояв картини об'єктивно заданого світу, що монологічно діє на суб'єкт, навіює свої імперативи людині, але не чує її голосу, можна, по-нашому, розглядати як результат духовної катастрофи помилкового вибору, джерелом якого стала неподоланна спокуса, моральна й інтелектуальна неспроможність тих, хто опинився в центрі «осьового часу» - отримав перевагу у вирішальний момент у вирішальному місці світової історії.

Цей антропологічний принцип історичної осудності суб'єкта як творця історії є, очевидно, найважливішою методологічною передумовою суспільної реформи. Жорсткий причинно-наслідковий детермінізм, що назавжди й однозначно пов'язує майбутнє з минулим, виключає можливість яких-небудь відновлень, духовних і соціальних. Вони можливі там, де можлива свобода - здатність перевирішити долю, перебороти інерцію даних обставин, даної історії. Виникають і зіштовхуються два типи історичної проникливості. Перша, об'єктивістська, має на меті розвінчувати суб'єктно-ціннісний підхід до світу, показати приховану обумовленість людської поведінки логікою об'єктивних обставин, законів. Друга, суб'єктно-діяльнісна, ставить метою знайти можливості свободи - тих дірок, прогалин у порядку буття, через які вривається у світ логіка інакше-можливого.

Сьогодні, як ніколи, очевидно: можлива загибель світу пов'язана з мовчанням людини, що ухиляється від активного втручання і відкриває дорогу ентропійним процесам. Колись історія текла повільно, людина могла відмовчатися ці періоди тяжіла під радигма оптимістичного фаталізму - гарантованого (Богом, об'єктивними законами) щасливого результату історії.

114

Тепер ми живемо в скороминучий час, де відмовчатися не можна. Сучасна людина, що повертає статус відповідального суб'єкта, визначає хід речей, рятує не тільки себе. Вона рятує навколишній

світ, складові частини якого, ставши безгосподарними, небезпечно запусіли, що загрожує всесвітньою катастрофою...

Принцип цілісності. Вище згадувалася одна з ключових метафор тоталітарного мислення - метафора «механізму», що застосовується до суспільства і людини («коліщати» і «гвинтика»). Ця метафора розкриває волонтаризм соціальної інженерії, що вбачає в суспільстві безструктурний конгломерат соціальних тіл, які можна довільно комбінувати згідно з тим чи іншим «великим проектом». Як відомо, стосовно природи технологічний волонтаризм став переборюватися в міру відкриттів біоценозу і геобіоценозу. Природа стала системною цілісністю, яку не можна безкарно «перетворювати», «перемагати»; довільні втручання в неї провокують небезпечні ефекти бумеранга.

Однак відповідні прозріння у відношенні людини явно запізнюються: перетворююча сверблячка тотальної державної педагогіки продовжує надихати прихильників рішучого розриву з «проклятим минулим». Тим часом у філософії, інших більш спеціальних галузях гуманітарного знання накопичено чимало даних, які свідчать, що людина є внутрішньою цілісністю. Людина живе за законами цілісності, відтворює себе в просторі і в часі як самодетермінуючу, самостверджуючу, самодумаючу сутність. Як пише Л. Февр, історія - це «наука про ті відповідності, про ту рівновагу, яка в усі епохи сама як така встановлюється між різними й одночасними умовами людського буття: умовами матеріальними, умовами технічними, умовами духовними».¹

Принцип універсалізму (єдність людського роду). З часів устанавлення ендогамії ця єдність утратила природно-наявний характер: вона стала проблемою. Людині необхідно здійснити особливе моральне й інтелектуальне зусилля, щоб у представнику іншого племені впізнати близьке йому «ти». Таке сприйняття носить характер екзистенціального прозріння: людина («я» і «він») є як «надсоціологічною» реальністю, яка містить у собі, крім того, що

¹ Февр Л. Бои за историю. - М., 1991. - С.36-37.

йде від інститутів і норм даного суспільства, щось ще, і це щось виявляється навряд чи не найістотнішим. Позаінституціональна зустріч людей, коли «душа з душею говорить», передбачає безсумнівну автономію людської душі - її трансцендентний («ненадбудовний») характер.

Ця проблема, як відомо, вирішувалася великими світовими релігіями, зокрема християнством. У боротьбі із сектантством іудаїзму, що передбачає порятунок одного, обраного народу, християнство проголосило принцип універсалізму (немає ні елліна, ні іудея, ні язичника) - перспектива порятунку не обмежена етнічними, расовими, класовими відмінностями людей. З того часу універсалізм не раз піддавався спробам доктринального і практично-політичного перегляду, що неодноразово ставило цивілізацію на грань катастрофи. Не тільки сьогодні, але й у минулому виживання цивілізації не мало природних (природно-історичних) гарантій, не було закріплене об'єктивними, що не залежать від свідомості і волі людей законами.

Виживання є результатом однієї з можливих стратегій, що у, свою чергу, пов'язана з ціннісним вибором. Досвід ХХ ст. переконливо про це свідчить. Людство зіштовхнулося з новими замахами на універсалізм, єдність людського роду. Йдеться про два види найнебезпечнішого сектантства: вчення про торжество обраного народу (расове сектантство фашизму) або обраного класу (пролетарське сектантство більшовизму). Геноцид ХХ ст., спрямований проти «приречених рас» або «приречених класів», не просто рецидив варварства, викликаний ослабленням цивілізованих заборон і норм; це не діонісійська стихія, що раптово вирвалася назовні, а доктринально підготовлена й обґрунтована практика. З нею не злагодити одними заборонами, вона повинна бути розвінчана мовою цінностей: людину ХХ ст. необхідно переконати.

Особливо складне в цьому відношенні класове сектантство вого радикалізму.

Фашизм приніс незліченні нещастя і страждання, поставив під сумнів життя і цілісність людства. Але геноцид фашизму безпрецедентний тільки за масштабами: практика фашизму банальна, якщо мати на увазі той факт, що екзогенний геноцид (спрямований проти інших народів) супроводжує всю людську історію.

116

Зовсім інша справа - класовий геноцид більшовизму, спрямований проти власного народу. Досвід «соціалістичного будівництва» показує, що війна зі «жменькою експлуататорів» незмінно переростала у війну проти «непролетарської більшості», самознищення народу.

При цьому фізичне винищування супроводжує духовне - найнебезпечніша деформація, «псування» людської особистості. Справа в тому, що більшість інститутів, норм, вироблених людством, носить ендогенний характер - регулює відносини людей усередині суспільства; розв'язані в ході класових, громадянських воєн ендогенна ненависть, ендогенний геноцид, пройшлися соціальними інститутами, руйнуючи або щонайменше небезпечним чином релятивізуючи вікові соціальні норми. Оголосивши загальнолюдську, позакласову мораль «солоденькою баєчкою» лакеїв буржуазії, підкоривши її класовому, а потім державному інтересу, більшовизм зруйнував найголовніше в ній - універсалізм. Держава «диктатури пролетаріату» позбавила підданих такого внутрішнього барометра моральності, як совість, перетворивши мораль у категорію адміністративно-командної системи: моральне все, що дозволене, дозволене владою.

Особливе значення мало доктринальне обґрунтування присвоєння моральності «державою нового типу». Марксизм, зарахувавши культуру і моральність у розряд надбудови, позбавив їх автономного -самоцінного, самодостатнього характеру.

Мефістофельська проникливість «великого вчення» була спрямована на те, щоб розвінчати загальність цих стовпів людської духовності, показати, що в їх основі споконвічно лежить корисливий класовий інтерес, що їх пафос - це перетворена, сублімована форма чогось більш справжнього і реального, ніж вони самі. Щось подібне здійснював інший майстер і вчитель запідозрювання - засновник психоаналізу З. Фрейд.

Його «лібідо» відіграло ту саму редукаціоністську роль, що й матеріальний класовий інтерес у К. Маркса. «... Екзистенціальний аналіз вважає людину істотою, орієнтованою на зміст і прагнучою до цінностей (на противагу поширеному психоаналітичному уявленню про людину як про істоту, детерміновану переважно потягами, що прагне до насолоди)»².

² Франкл В. Человек в поисках смысла. - С. 115.

Проблему людини не можна вирішувати, не ставлячи питання про сенс життя і діяльності, що свідомо переважає не тільки індивідуальні цілі, але й ті, котрі ставить перед нею головний експропріатор її душі - держава. Культура і моральність, як і релігія, повинні бути відділені від держави, але не в тому розумінні, яке

мають на увазі прихильники оголошення їх «приватною справою», що стоїть нижче від державного інтересу, а в тому, яке передбачене кодексом світових релігій, що поставило їх вище від інтересів і цілей національної держави.

Питання про людину - це питання про її загальність, надемпіричність, надсоціологічність. Сьогоднішня «постсоціологічна» людина знає, що категоричні імперативи моральності і духовності стоять вище від класових і державних цілей, тобто вище від того, що розділяє людей, зазіхає на універсалізм. Горе тим політикам, що бачать у політиці останню реальність, кінцевий зміст і критерій діяльності. Підміна вищого нижчим, абсолютного відносним, універсального груповим є розкраданням буття і часу, відпущеного людині і людству.

Великий зміст закладений у принципі альтернативних рухів: мислити глобально, діяти парціально (тут і тепер, не чекаючи, коли дозріють передумови для «остаточних рішень»). Цей принцип спрямований проти класового і державного егоїзму діячів, що отримали величезну міць сучасних промислових і політичних технологій, тобто діють мимо своєї волі глобально, але продовжують мислити парціально - своєкорисливо. Головна їх помилка стосується інтерпретації простору і часу цивілізації. Що стосується часу, головну трудність створює есхатологія марксизму, що обіцяє швидкий кінець «передісторії», пов'язаний з поділом людей і різноманіттям соціальних інтересів. Ця есхатологія породила особливу «діалектику очікувань»: напередодні «остаточного об'єднання» людей у земному раї комунізму повинно відбутися радикальне їх розмежування за класовим принципом. Чим жорстокіше класове протистояння, тим ближче «остаточне» об'єднання, чим вища готовність «доведення класової боротьби», тим скоріше настане торжество вищої справедливості. Звідси ясно, що все, що категорично заборонено «там» (у комунізмі) - криваве насильство і придушенн відмова від моральних обмежень, повалення норм, - необхідне виправ-

118

дане тут: найбільша в історії абсолютна мета вимагає абсолютної необмеженості в засобах.

Я до ж відмовитися від есхатології, мислячи в масштабах серединного цивілізованого часу, далекого як від космогонічного початку історії, так і від її кінця, доведеться визнати, що соціальні відмінності, розбіжності інтересів будуть існувати невиразно довго

і, отже, треба забезпечити цивілізоване існування людей з різними інтересами (замість того, щоб «відкладати» цивілізований світ до часу, коли ці відмінності зникнуть).

У відношенні простору проблему створює будь-який соціально-груповий егоцентризм, замішаний на провінціалізмі і сектантстві. Якщо виходити з того, що єдиний простір людства, як і раніше, відсутній, якщо групи людей, що посварилися і нашкодили одне одному, можуть розійтися по своїх ізольованих екологічних нішах, тоді «їхні» інтереси залишаються їхніми інтересами, які нас не стосуються (періодичні вилазки проти їхніх інтересів виправдані, якщо можливе повернення в небезпечну нішу, де нас не дістануть). Але якщо перейнятися свідомістю єдиного простору, непереборності присутності «інших» поруч з нами, їхні інтереси набувають у зовсім іншого значення.

Чим більше ми обмежуємо їхні інтереси, тим проблематичнішим робимо власне майбутнє: рано чи пізно «вони» опам'ятаються, зберуться із силами. Замість експропріаторської стратегії разових вигравів необхідна партнерська стратегія взаємного врахування інтересів, коли будь-які проблеми вярпгуються в контексті відносин, що мають продовження з іншою стороною. У цій перспективі необхідна філософська і правова легітимація «іншого»: визнання непереборності (перманентності) його присутності як іншого . більш того, його цінності як іншого, тому що в рамках відносин тартнерського обміну саме відмінності роблять людей потрібними, комунікаційно відкритими один одному.

Універсалізм, таким чином, базується на презумпціях єдиного соціального простору і тривалого історичного часу.

Принцип субстанціальності. Мабуть, немає нічого важчого для свідомості, що пройшла марксистську науку, ніж поняття невідчужуваних прав людини. Справа в тому, що це поняття не соціологічним. Якщо людина - сукупність суспільних відносні,

119

то прав у неї рівно стільки, скільки суспільство може і бажає їй їх надати; і найголовніше з марксистської точки зору, що ці права обумовлені її класовою приналежністю (максимум прав у представників панівних класів при фактичному безправ'ї експлуатованих). Але що ж тоді означає стаття I Загальної Декларації прав людини: «Усі люди народжуються вільними і рівними у своєму достоїнстві і правах»?

Дистанціювання від емпіричної реальності, що спостерігається в більшості країн світу, безсумнівне, але чи можна таке дистанціювання пояснити утопічною благодушністю «абстрактного гуманізму»? Світове співтовариство надало Декларації нормативного статусу, сформулювавши мінімальні стандарти в цій сфері і зобов'язавши держави-учасниці хельсинського процесу привести внутрішнє законодавство у відповідність із ними. Іншими словами, тут заявляє про себе критична здатність політологічного судження, що трансцендує соціологічну реальність, яка пов'язує свої норми не з нею, а з природою людини, котра володіє свободою і достоїнством.

Відкидаючи «всеїдність» історії, що приймає будь-які режими («все дійсне розумне»), політична антропологія виділяє серед них нормальні й такі, що відхиляються (порушують основні права людини). Так, право, свобода слова зміцнюють демократичний режим, але діють негативно на авторитарні і тоталітарні режими. Як показує досвід Угорщини 1956 р., Чехословаччини 1968 р., на-решті, недавні події в країнах Східної Європи, вони не витримують і декількох місяців гласності й починають розсипатися.

Не меншою проблемою для суто соціологічного підходу є поняття правової держави, підлеглої праву. З позицій, звичних нашій догматиці, це нонсенс: правом є зведена в закон воля пануючого класу, а держава є засобом, що примушує усіх (насамперед пригноблені класи) дотримуватися цієї волі. Але справжній зміст правової держави полягає, швидше, у протилежному: акцент робиться не на підпорядкуванні громадян державній волі, а на рівному підпорядкуванні всіх, у тому числі держави, закону.

Виникає запитання: що утворює змістовний бік закону? ЗНОВУ постає проблема співвідношення соціологічного й антропологічного. Справа в тому, що в основному законі містяться положення.

120

які знаходяться поза досяжністю волі парламентської більшості чи

навіть плебісцитарно вираженої волі народу: «Відомі принципи сформульовані в конституції (це відноситься насамперед до основних прав людини, що нині знаходяться під захистом відповідних міжнародних декларацій), приймаються як неперерішувані: ні в паламентському, ні в плебісцитарному порядку».³

Отже, суверенітет влади, у тому числі й найдемократичнішої, не може бути абсолютним: його межі закладені в людському вимірі політики. Мова йде про людину як субстанціальний початок, не-підвласний ні суспільству в наявному його вигляді, ні історичному прогресу взагалі. На останньому варто зупинитися особливо. Прометеева воля до перетворень, що надихає людину новоєвропейського типу, ґрунтується на певній картині світу і тільки в її рамках виглядає обґрунтованою і розумною. Безмежність цієї волі ґрунтувалася на таких презумпціях: нескінченності (безмежності) природи і її ресурсів, оборотності процесів (що означало відсутність унікальності ситуацій, подій і об'єктів - їх нескінченне тиражування), простоти (лінійної залежності між минулим і майбутнім, що забезпечує тотальну вичислюваність, передбачуваність).

Тоталітарна традиція, починаючи від Т. Мора і Т. Кампанелли до сучасних adeptів «нового суспільства» і «нової людини», будується на цих презумпціях. Для розуміння тоталітаризму важливі не тільки такі поняття, як несвобода, придушення, обмеження; не менш важлива і відсутність обмежень.

Ф. Достоевський прекрасно показав це: «Якщо Бога немає, усе дозволено». Головна спокуса тоталітаризму пов'язана з непомітною підміною емансипації людини емансипацією влади - звільненням її від стримуючих початків, норм. Ще в 20-х рр. ХХ ст. мотив радикального емансипаторства начебто домінує у радянській культурі. Свобода людини зміщується зі смертю Бога, з розміщенням «будівника нового світу» у механічну порожнечу Всесвіту, де все можна поміняти і переставити місцями.

Відсутність кордонів, таємниць сприймалася як свято революційного духу: «Дій, видумуй, пробуй». Головною антитезою такого типу свідомості стала антитеза субстанціоналізму - функціона-

¹ Соловьев Э.Ю. Личность и право // Вопросы философии. - 1980. № 8. - С.88. 121

лізму. Визнання непорушних субстанціональних початків як у навколишній природі, так і в самій людині означало обмеження прометеєвих амбіцій влади, що будує новий світ. Субстанціоналізм означав, що функціонально-організаційний підхід до світу і людини не є єдино можливим, що як нередукована додатковість існує й інший підхід, який визнає кінцевість деяких основ, початків. Але влада проповідувала ідею абсолютного служіння прогресу (тобто самій собі), будь-які починання зводила до функції.

Усе, що зберігало неслужбовий статус автономного і самоцінного, розглядалося як зло. Була оголошена війна пам'яті як ресурсу, що фіксував спадщину: викорінювання національної історії, традицій, винищування їх носіїв - істориків, етнографів, краєзнавців; боротьба з генетикою: визнання генетичного коду сприймалося як зловмисний виклик перетворювачам природи.

Боротьба з «буквою закону», правовими конституційними початками, знищення незалежної судової влади також можуть бути оцінені в контексті самоствердження нічим не пов'язаної, «перетворюючої волі».

Важливо зорієнтувати нашу політичну свідомість, політичну теорію в дусі антропологічного субстанціалізму. Перед суспільством, що вивільняється з лещат тоталітаризму, виникає майже нездоланна спокуса трактувати демократію як зняття обмежень. Але демократичні права пов'язані з визнанням непорушності певних принципів, меж - подоланням соціологічного функціоналізму на користь самоцінності, субстанціальності людини. Сьогоднішня демократична воля в одному істотному пункті нагадує тоталітарну державну волю: вона ще не зв'язана законами, та й самі закони розуміє в дусі «необмеженого суверенітету» більшості. Тим часом один із засновників лібералізму Б. Констан писав, що «є речі, стосовно яких законодавець не має права законодавствувати, і ... є волевиявлення, йти на які ні народ, ні його довірені особи не мають права».⁴

У перехідні («перебудовні») періоди, як ніколи, гостро стикаються дві парадигми політичного мислення: соціологічна й антропологічна. Перша орієнтує процес державного будівництва функ-

⁴ *Constant B. Oeuvres P. - 1967. - P.1108. 122*

ціоналістськи - на врахування нових назрілих потреб суспільства, державних інтересів тощо. Друга означає будівництво відповідно до непорушних принципів, що відповідають «природі людини» (непорушна власність, непорушні права, свободи тощо). Саме так будували республіку батьки-засновники Сполучених Штатів Америки. Не випадково конституція, яку вони прийняли 200 років тому, служить дотепер. Характерною рисою такого підходу є те, що він фіксує не можливості, а межі (усе, що не заборонено, дозволене). Межі ж у свою чергу носять субстанціальний характер: в основі їх лежить не мінлива державна користь, а незмінні

принципи буття людини у світі - автономного, невідповідного, самодіяльного.

У такому суспільстві діяльність інститутів постійно тестується за критерієм відповідності індивідуальному благу, що конкретизується як воля виборця, воля споживача. У суспільстві законодавчо заборонено все те, що загрожує підміною антропологічної реальності соціологічними химерами на зразок «загального блага», «загальної волі», «загального інтересу» тощо.

Досвід свідчить, що обидва найважливіших механізми сучасного цивілізованого суспільства - ринок і парламентська демократія - засновані на безумовній довірі до повсякденної свідомості рядового громадянина. Візьмемо економіку і порівняємо два протилежних способи її регуляції - «держпланівський» і ринковий. Система держплану трималася на десятках тисяч професіоналів, озброєних спеціальними знаннями, багаторічним досвідом і великим вченням. Їх завдання - визначити на основі рафінованого аналізу «оптимальні» галузеві і міжгалузеві пропорції, забезпечити ті планованість і пропорційність розвитку, які визнані одним з головних економічних законів соціалізму. А що є законом ринку? Ринок вимагає безумовного підпорядкування виробника волі споживача - тій самій примхливій, мінливій, внутрішньо неузгодженій волі, яка представлена незліченною кількістю різноманітних покупців і замовників, більшість із яких і гадки не мають про великі економічні закони, оптимальні народногосподарські пропорції.

І однак, як показує досвід, саме ця «сліпа» воля неорганізованих мас споживачів, ця «невидима рука» ринку містить у собі незрівнянно більший економічний зміст, ніж усевидючий держплан. Реальний суспільний продукт - це продукт, викликаний споживачем.

Реальні гроші - це гроші, добровільно сплачені споживачем на вільному ринку товарів і послуг. Інші «товари» і «гроші» ні грошима, ні товарами не є.

У політичній сфері світовий досвід також зіштовхує дві протилежні моделі: одна заснована (в ідеалі!) на суверенітеті рядового виборця, який вирішує, якій саме партії, на основі якої програми керувати країною. Інша виходить з існування «вічного авангарду», що, спираючись на велике вчення, «прозріває» майбутнє, знає «сенс історії», а тим самим і вищі, істинні інтереси народу.

Тільки повернувши суспільству людський вимір, а індивіду статус кінцевої інстанції, що визначає, чому бути і чому не бути в ньому, можна припинити виробництво заради виробництва в економіці і владу заради влади в політиці. Антитрестівське законодавство, як і заходи, що запобігають зазіханню на вільне волевиявлення виборців, можуть бути розцінені як профілактика, спрямована проти уявних сутностей післялюдського світу.

Принцип свободи. У рамках соціологічної парадигми основною дослідницькою і методологічною проблемою є виявлення механізмів впливу суспільства на особистість. Соціологічний розум не заспокоїться доти, поки від індивіда не залишиться нічого, крім соціально-представницьких функцій; поки він не репрезентуватиме об'єктивну економічну необхідність, класовий інтерес, соціальне замовлення тощо.

Антропологічний підхід ставить перед собою прямо протилежне завдання представити індивіда як носія інакше-можливого, об'єктивно невизначеного, альтернативного. Індивід не тільки представляє, але і протиставляє; через: його волю, фантазію, уяву, упертість у порядок буття вклинюється стохастичний момент варіативності, волі.

В основі проблеми гуманітарного бачення світу бачення, при якому людина переборює надбудовно репрезентативну обмеженість, знаходить вагу онтологічно значимого фактора, лежить проблема статусу самої духовності. Проблема Людини ізоморфна проблемі Духовного початку: спокуси сцієнтизму, технологізму, детермінізму неминуче зачіпали статус того й іншого.

Починаючи з ХХ ст., люмпенізовані маси населення, вибиті з колії індустріалізацією, усе чистіше приміряли на себе механіко-

124

об'єктний спосіб існування. Ймовірно, він більш відповідав принципу «демократії рівності». У цьому пункті відбулося з'єднання механіко-детерміністської доктрини старого раціоналізму з рухом соціальної рівності. Справа в тому, що світ рівності - це лінійний світ, позбавлений таємниці, якісної переривчастості, тут, як у катівні Д. Оруелла, не буває тіні - одне всепроникаюче хірургічне світло. Діалог з ідеологією рівності стає змістовним, коли маєш справу не з її вульгарно-гедоністичними, перерозподільними проявами, але з респектабельними - на зразок трудової теорії вартості і додаткової вартості. Згадаємо, чого не зміг простити Сальєрі В.

Моцарту. Сальєрі не прихильник передчасної комуністичної зрівняльності; він, швидше, близький до соціалістичної вимоги «винагорода за працею», готовий легітимізувати нерівність - тією мірою, якою вона обумовлена неоднаковістю трудового внеску. Феномен В. Моцарта вражає всесвіт Сальєрі тим, що вносить у нього чудо генія, який порушує принцип механічної відповідності між трудовим внеском і отриманим результатом. Сальєрі, немов марксистський політеконом, зводить з метою єдності виміру складну працю до простої. «Ремесло поставив я підніжжям мистецтву, я зробився ремісником... звуки умертвивши, Музику я розітнув, як труп».⁵ І що ж? Замість раціональної передбачуваності він має перед собою образливе для теорії чудо. «О, небо! Де ж правота, коли священний дарунок, якщо безсмертний геній - не в нагороду любові палаючої, самовідречення, трудів, ретельності, молінь посланий - а опромінює голову безумця, гуляки дозвільного?..»⁶

Злочин Сальєрі - те саме, що злочин зрівняльного лівого радикалізму, який закінчив тоталітаризмом. Спочатку лівий радикалізм вимагав рівності стартових умов, вважаючи, що цього досить для встановлення соціальної рівності. Коли ж виявляється, що й у рівних умовах різні люди одержують неоднакові результати, прибічники рівності вимагають знеособити вже не обставини, а саму людину. Так логіка рівності тягне смерть людини. Почавши з викорінювання історичної спадщини як винної в нерівності стартових умов, прибічники рівності закінчують викорінюванням

⁵ *Пушкин А.С. Соч.: в 3 т. - Т. 2. - М., 1986. - С.442.* ⁶ Там само. -С.443.

125

свободи творчості. Багатство, благополуччя, свобода, саме життя трактуються в дусі «закону збереження енергії» - як гра з нульовою сумою: придбання одного автоматично означають відрахування в іншого. Такий закон механічного світу, такий і закон додаткової вартості, дія якого обіцяла доведену до межі поляризацію багатства й бідності.

Що несподіваного приносить свободотворчість?

Вона переборює останні bastions соціологічного натуралізму усюди, зокрема в економіці, демонструючи, що основним багатством суспільства є творча свобода людини. Раби тоталітарних режимів, не покладаючи рук, виконували мурашину роботу, але

споруджені ними монументи - канали і дамби, БАМи і зворотні течії рік - знаходяться по той бік і світу Багатства, і світу Краси. Ми вже говорили, що виробництво в післялюдському світі не має соціальної адреси: його продукція обертається в колі виробництва заради виробництва. Але воно і не персоніфіковане у формі людського задуму: воістину це світ «об'єктивних», речових законів. З чого починається антропологічний підхід у політиці? З мистецтва давати «проблемам, що об'єктивно виникають» імена, ідентифікувати їх шляхом співвіднесення із соціальним суб'єктом, долю і статус якого вони зачіпають. У теорії організацій давно доведено, що проблема не вирішується доти, поки вона анонімна - не представлена «групою тиску», здатною впливати на рішення, що приймаються. Чим більше в громадянському суспільстві автономно діючих суб'єктів, тим більше коло проблем воно здатне охопити своєю увагою, тим успішніше розречевлюється світ, набуваючи людського обличчя.

Моносуб'єктний характер тоталітарних суспільств, де всі рішення приймаються центральною владою, породжує особливого роду дальтонізм: величезна безліч проблем, що зачіпають повсякденно життя, не помічається, залишається безгосподарним. У цьому контексті зрозуміло: політологічний аналіз протилежний «матеріалістичній теорії суспільства»: якщо остання має на меті розкрити претензії суб'єктності вказівкою на «об'єктивну необхідність», що лежить в основі, то перший, навпаки, дезавує об'єктивістську безгосподарність, відкриваючи суб'єкта потенційного носія нових рішень.

126

Радянська адміністративно-командна система 70 років билася над проблемою: як зробити систему розпоряджень повною і всеохоплюючою такою, яка б зробила роботу мільйонів чисто виконавською, що перетворює в життя верховні задуми. Вона турбувалася зменшенням ризику від людської присутності у світі, заміною суб'єкта відповідним «механізмом». У результаті наростав хаос: нескінченний світ не вкладався в кінцеву систему розпоряджень. Принцип самодіяльного громадянського суспільства реалізується за допомогою іншої, партнерсько-суб'єктної стратегії - через пошуки вільного «іншого», здатного здійснити діяльність, яка чомусь не дається «мені».

Перехід від жорстких соціальних технологій до м'яких, «людиновимірних» є переходом від владної моносуб'єктності, яка у величезних масштабах тиражує рішення одного типу, до полісуб'єктного суспільства, що пристосовує свої рішення до різноманітної й мінливої людської повсякденності.

Конфлікт між політичною й економічною людиною. Нам довелося писати про парадокс історії, який виявився для нас пасткою. Йшлося про «сентиментальність» тоталітаризму, демонстративне людинолюбство якого спиралося на принципи опікунства «жебраків духом», і про «жорстокосердість» демократії, що залишає людину невідповідальною - зобов'язаною відповідати за свою долю.

Ще один парадокс включає не менша спокуса, якій також піддалися наші батьки і діди. Тоталітаризм у чомусь те саме, що «споживче суспільство», «цивілізація дозвілля»: він також вимагає «не ангажованої» національною історією, культурою людини. Подібно до «людини дозвілля», яка почуває себе не пов'язаною інститутами, нормами цивільного суспільства, етноутворюючими структурами, «через їх голову» звернений прямо до центрів світового культурного авангарду, підопічний індивід тоталітарної держави спочатку відчуває не опіку, а звільнення. «Емансипаторство» йде від революціонуючої держави, яка, відкинувши обмежуючі владу норми, звільняє від них і індивіда, оголошуючи йому, що нині «усе дозволено», що ніякі закони, Божі й людські, йому не указ, тому Що в нього є тільки один, вищий господар - авангард усього людства. Індивіду дозволено і доручено як обов'язок за вирішенням будь-яких проблем звертатися прямо до вищої влади, яка нікому

127

в рамках колишнього громадянського суспільства не делегує своїх повноважень, керуючи безпосередньо, перетворюючи, таким чином, усі питання в політичні й ідеологічні.

Як писав В. І. Ленін, «ми нічого «приватного» не визнаємо, для нас усе в сфері господарства є публічно-правове, а не приватне... Звідси – розширити застосування державного втручання в «приватноправові» відносини; розширити право держави скасовувати «приватні договори», застосовувати не *contra unguis hominis* до цивільних правовідносин, а нашу революційну правосвідомість».⁷

В. Ленін фактично висуває концепцію політичної людини як домінуючого соціального типу посткапіталістичної епохи. З цим пов'язаний і проголошений примат політики над економікою.

Зробимо спробу дати визначення політичної людини: це – особливий суспільно-історичний суб'єкт, який переміщує вирішення соціальних проблем зі сфери цивільних відносин у сферу державно-політичних. Готовність робити це ґрунтується на таких світоглядних передумовах:

1. Світ громадянського суспільства перебуває «у злі»: тут діє «закон джунглів», де перемагають хижаки, моральні видупки. Відносини людей у цивільному суспільстві є грою з кульовою сумою: перемога одних означає поразку інших, збагачення перших – руйнування і зубожіння других.

2. Есхатологічна презумпція «кінця історії» («передісторії»), передодня «найбільших подій», покликаних дати розв'язку накопичених людством проблем. У рамках такої часової перспективи політична людина і починає боротьбу з віковими порядками цивільного суспільства – боротьбу, яка у будь-який інший час виглядала б авантюрою, але не в есхатологічну епоху, коли здійсється безсумнівна справедливість гасла: «Будьте реалістами, вимагайте неможливого». Звідси – відчуття стислості відлущених термінів («завтра буде пізно»). Система історичних очікувань людини політичної є сподученням непомірності можливостей даного моменту і непомірності, незворотності втрат, якщо шанс буде утрачений.

Цей аспект надзвичайно важливий для характеристики світо-розуміння суб'єкта: він почуває себе виключеним з нормальних

⁷ Ленін В. І. Повне зібрання творів. – Т. 44. – С. 398.

порядк буття і обіцяють швидкий обвал.

3. Перерозподільна презумпція. Сприйняття людини політичної в чомусь те саме, що люмпенської: дивлячись на світ громадянського багатства очима заздрості і презирства - як на чуже і незаконне, вона не бачить у ньому цінності. Як будь-яке чуже багатство, воно уявляється чимось суто речовим, що не має соціальних, моральних передумов: працьовитості і кваліфікації, господарської ініціативи й ощадливості. Багатство існує як таке, що звалилося на голову «цим ледарям і кровопивцям», і, головне, є невичерпним; у ньому, таким чином, проглядаються необмежені перерозподільні можливості.

Якщо на ментальність людини політичної подивитися з якоїсь більш масштабної точки зору, у ній проявляється древній архетип перерозподільництва, виникнення якого пов'язане з найдавнішим, що з'явився в епоху неолітичної революції, поділом праці. З цього періоду людство освоює дві глибоко відмінні картини світу, два типи простору-часу. Хлібороб живе в порівняно невеликому просторі і ритмічному часі. Він розвиває здатність знаходити велике в малому; його господарювання - ланцюг диференціюючих зусиль, за допомогою яких він безупинно дробить, інтенсифікує простір, насичуючи кожен його клітинку працею. Він не чекає чуда, що перериває хід часу: його духовна стабільність подібна до тих процесів, що чергуються, ритмічно відтворюються і йдуть у самій природі, і складають передумову його праці.

У зовсім іншому просторі-часі живуть скотарсько-кочівницькі племена. Вони освоюють величезні простори, але освоєння представляє екстенсивний тип поверхневого глобалізму: до простору не прив'язуються, у ньому не виділяють малих форм, призначених для поглибленої обробки. В інших ракурсах виступає і час. З одного боку, він, у порівнянні з часом землеробів, украй примітивний. У ньому немає якісно відособлених етапів, пов'язаних відносинами жорсткої послідовності, - того єдиного технологічного циклу, який зобов'язує хлібороба не упустити ріллю, сівбу, збір урожаю. Це - час більш вільного ритму, що складається з циклів, які включають великі «щілини». З іншого боку, цей час більш «лукавий», у

129

ньому вміщена звабна переривчастість, що провокує до «великих стрибків», перестрибування етапів. Найбільш спокуслива форма

«великого стрибка» - перерозподільне експропріаторство: набіги

на землеробські племена. Кочівництво створило дуже ефективну перерозподільну культуру світового масштабу і глобальних амбіцій; виникли світові імперії Тимура, Чингісхана... У системі таких імперій кристалізується особливий тип пульсуючого, стрибкоподібного часу, який у корені відрізняється від землеробської ритміки. Тут кілька днів удалого військового походу дають стільки, скільки кропіткому хліборобу не здобути за роки праці. Так у надрах перерозподільної культури виникає архетиповий міф «великого стрибка», чудодійного прориву через нудотну повсякденність у світле, багате майбутнє. Розрив і протиставлення сьогодення і майбутнього, повсякденності й перерозподільного свята у військово-експропріа-торській економіці пов'язані також і з соціально-психологічними особливостями ратної праці. Життя і праця хлібороба на цьому тлі виглядають похмуро-монотонними: щоденні зусилля позбавлені трагічного пафосу, їх очікувані підсумки не такі вразливі, щоб викликати ейфорію.

Навпаки, пов'язавши себе з редистрибутивною системою, воїн-кочівник постійно стикається з розірваністю між «справжнім» життям походу і животінням повсякденності, живе в піднятій «трагічній веселості», дуже ризикуючи і дуже виграючи. Він майже не помічає оточуючого його під час стоянок простору малих форм: він спрямований далі, за обрій, у великий простір походу. У порівнянні з ним орач - сумовитий провінціал, що не знає ні «великих часів», ні «великих просторів».

Доречне запитання: чи належить архаїка кочівництва до минулого, чи її архетипові риси проглядаються у великих епопеях соціальних експериментах ХХ ст.?

Зі звичної формаційної точки зору все ясно: те, що залишено, залишено назавжди; нові епохи, формації дають нову людину, нову логіку історичного розвитку. Формаційна переривчастість, таким чином, ставить під сумнів цілісність історії, цілісність людини в часі: вона має справу лише з новим суспільством, новими людьми. Вона не визнає співіснуючих альтернатив, що волають до людського вибору на розгалуженнях історії; вона розташовує їх у часовій

130

Невирішуваною проблемою для формаційного трактування культури як надбудови є єдність людського досвіду і розуміння людей минулого, що досягає ступеня співпереживання. Чому нас дотепер хвилюють пристрасті персонажів Еврипіда? Чому нам

близька «карнавальна», приземляюча гордовитий пафос влади іронічність Аристофана? Зовсім очевидно, що справа не в археолого-етнографічному інтересі, а в екзистенціальній близькості дуже і дуже історично віддалених людей, досвід яких ми переживаємо як власний, як справжню нестилізовану можливість. Протестантська герменевтика, побудована на принципі безпосереднього діалогу епох з Богом, дає екзистенціальну інтерпретацію архетипам культури: людина в будь-яку епоху готова відгукнутися на будь-яку можливість; її зв'язок зі своїм часом і її «досягненнями» не є жорстко-нерозривним.

У неоконсервативна філософії історії, дуже сприйнятливій до цих тем, драма людини політичної описана як історія архетипові спокуси сучасної особистості перерозподільним міфом древньої кочівницької культури.

Французькі «нові праві» широко спираються при цьому на дослідження індоєвропейських архетипів В. Ж. Дюмезиля.

Включаючи його теорію в сучасний контекст, неоконсервативні теоретики у Франції (президент клубу «Орлож» Ів Бло, лібералісти Р. Бертю, В. Лепаж та ін.) одержують картину історії, що розгортається як результат переплетення трьох революцій: технологічної, демографічної, зрослих домагань.

Суспільство залишається стабільним, поки стабільні масові домагання. Звичайно це пов'язано зі становим розподілом. У станових суспільствах люди розкидані по різних соціальних нішах: кожен освоює норми, еталони поведінки в рамках своєї соціальної групи, тому можливості й домагання зазвичай збігаються. Селянин або ремісник одержує привід для незадоволення, якщо відстає від рівня, прийнятого в їхньому середовищі, але їм не прийде в голову

порівнювати своє становище з тими, хто знаходиться вище на соціальних сходах: такі розходження не актуалізуються в суспільній і індивідуальній свідомості як проблема. Суспільна стабільність

131

порушується в двох випадках: або в результаті демографічного буму, що загрожує пониженням абсолютного рівня життя в умовах колишньої продуктивності суспільної праці, або коли станові перегородки валяться і виникає нова, екс-групова психологія, пов'язана з активним запозиченням нижчих стандартів вищих груп. У цих умовах можливі стратегії: насильницький перерозподіл багатств шляхом соціально-політичної революції або прискорене

збільшення їх шляхом використання досягнень науково-технічної революції.

Перша стратегія обіцяє швидкий, але короткостроковий ефект, друга - повільніший, але перспективно більш виправданий. Перша відповідає перерозподільній «демократіїрівності», друга - «демократії свободи», тому що без громадянських свобод, гарантій приватної власності, правових гарантій особистості науково-технічна революція неможлива.

Неоконсервативна теорія оцінює історію ХХ ст. як зустріч цих двох альтернатив: продуктивної і перерозподільної. Соціалістичні й національно-визвольні революції - рухи «молодших братів» історії: тих соціальних верств, суспільств, які вчасно не виявили здібності, необхідні для сучасної цивілізації, - воліють розраховувати на чудо насильницького перерозподілу. їхнє кредо - громадянська війна, яку поведуть люмпен-пролетарські верстви, люмпен-пролетарські нації проти заможних верств і націй. Виправданням цієї війни служить ідеологія, яка проголошує, по-перше, «нову мораль», тобто свободу від моральних заповідей, що «зв'язують руки» аматорам соціального реваншу; по-друге, «нову» економічну теорію, яка розглядає капіталістичне багатство як результат грабежу - неоплаченої праці робітників або нееквівалентного обміну з експлуатованим «третім світом».

У рамках неоконсервативної філософії історії колишнє союзництво соціалістичних країн, міжнародного робітничого і національно-визвольного руху розглядається як своєрідний панмонголізм - об'єднання всесвітнього кочівницького варварства проти західних країн - сучасних «орачів».

Не випадкове вкрай недовірливе відношення неоконсерваторів до сучасного молодіжного руху. Бунт молоді проти буржуазної моралі, поширеність у її середовищі настроїв «т'єр-мондизму» (со-

лідарності з «третім світом»), антиіндустріалізму сприймаються неоконсервативними теоретиками як реставрація небезпечного для цивілізації міфу про «молодшого брата», який, нехтуючи обов'язками, що випливають з вимог індустріальної цивілізації (дисципліна і знання, старанність і кваліфікація), мріє про Жар-Птицю.

Науково-технічна революція не встигає за демографічним бумом, у цьому зв'язку знову оживилися «молодші сини» цивілізації - носії перерозподільного міфу. Як і в далекому минулому, вони вдаються

до прийомів громадянської війни, використовуючи як зброю, спрямовану проти багатства, державну владу.

Ж. Лекелло сформулював такий принцип функціонування «інфляціоністської демократії»: чим меншою економічною ефективністю володіє та чи інша галузь економіки, регіон, соціальна група, тим більший політичний тиск вони чинять на державу з метою перерозподілу національного доходу на свою користь і тим більшими економічними потрясіннями це загрожує суспільству. Політична організація, таким чином, розуміється як щось альтернативне економічній самодіяльності в рамках громадянського суспільства. Економічно самодіяльні групи, пов'язані з продуктивними суспільними функціями, дотепер не мали потреби в політичній організації. Незалежністю від політики пояснюється їх громадянська й ідеологічна пасивність, що робить їх «мовчазною більшістю». Їх політичне мистецтво, політична культура істотно відстали від вимог століття. Навпаки, верстви населення, що не вміють і не бажають працювати, змушені як компенсацію розвивати мистецтво політичної риторики, політичної боротьби, організації. Вони становлять блок «крикливої меншості». Відмовившись самоорганізуватися, у рамках громадянського суспільства, де діють закони еквівалентного обміну і потрібна праця як основа партнерських відносин між групами, криклива меншість організовується в сфері політичної державної надбудови.

Поряд з економічним ринком виникає альтернативний йому політичний ринок, де панує «новий клас» політичних демагогів. У погоні за голосами виборців партії висувають нові і нові ідеї у сфері соціального страхування, дотацій, допомоги для бідних тощо. Чим радикальніше соціальна програма партії, тим більше число голосів на виборах вона розраховує отримати і тим більшим інфляційним

133

ефектом це загрожує економіці у випадку реального здійснення програми.

В інфляції неоконсерватори бачать форму громадянської війни, яку ведуть проти власників і економічно самодіяльних, самостійних груп населення ті, хто звик жити за рахунок суспільства. Чим більше утопічних проектів і програм, тим вищий розрив між грошовою масою і її товарним забезпеченням: гроші випускають уряди, потрібні ж суспільству товари створюються на економічно

рентабельних підприємствах. Утопія - паперові гроші, що руйнують економічний фундамент цивілізації.

Утопія, таким чином, має не просто гносеологічне, але й онтологічне значення. Вона не тільки спотворює реальність у свідомості, вона її руйнує!

Так виникає одна з центральних тем неоконсервативно! есхатології - «новий клас і руйнування економічного середовища цивілізації». ХХ ст. протиставило і зіштовхнуло у світовому масштабі буржуа й антибуржуа. Останнім ім'ям неоконсерватори позначають не експлуатованого пролетаря, не тих, що так чи інакше задіяні в системі капіталістичного виробництва. Антибуржуа - це зростаюча верства людей, які віддають перевагу професії слова, професії справи.

Скільки б не здатний був умістити сучасний капіталістичний ринок продукції слова, він не може вмістити її всю. Більше того: він передбачає жорсткий відбір, турботу про рентабельність, облік споживчого попиту. Він сковує свободу «виробників слова», щодня діймає їх необхідністю експериментальної - підприємницької перевірки, відокремлюючи те, що є «ринково-справжнім», те, що купується, від того, що не купується, - непотрібного.

Але для тих, чия мета - ні більше ні менше - потрясти світ, сказати йому «останню правду», «врятувати добро і красу», ті прозаїчні тести, які застосовує щодо них ринок, виявляються зовсім нетерпимими. Вони мислять глобально (ринок - завжди емпіричний), вони вимагають безкорисливої віри (ринок заснований на користі і недовірі), вони пропонують щось загальне, спрямоване до далекого майбутнього (ринок визнає тільки те, що корисне сьогодні і лише конкретному споживачу).

134

Ворожість інтелектуалів до буржуа, «світового міщанства» має, ймовірно, не тільки соціально-психологічні причини. Очевидно, проявляються якісь приховані закони універсального духовного виробництва. Його професійні діячі не люблять благополучних часів: вони не сприяють появі великих ідей і вчень. Звідси - професійне неприйняття «прісних» епох інтелектуалами різних напрямів і профілів. До того ж благополучнізастійні епохи неминуче обертаються для інтелектуала поразкою в статусі. Тут він у кращому разі експерт і порадник для тих, хто при владі. У грізні есхатологічні часи статус носіїв ідей круто міняється: вони стають оракулами,

пророками, народними трибунами, вождями. Особистий, той, що стосується емпіричного благополуччя, ризик тут великий, як ніколи, але навіть його супроводжує ореол жертвовної величі. Інтелектуали найбільше бояться «кінця історії», згасання космогонічних процесів, у ході яких вони страждають, гинуть, помирають за ідеї - тобто, живуть, як і личить професіоналам цього напрямку. Спочатку їх епатажі, провокації виглядають як більш-менш безневинні художні й філософські стилізації - під примітив, варварство тощо. Якщо вони замикаються в рамках однієї з духовних еліт, скажемо, художньої, то це спочатку лише сприяє подоланню синкретизму духовного життя. Естетичне відособлюється від морального, звільняючись від моралізування, розширюючи свої обрії. Але цивілізація знає ще одну форму венчурної діяльності - політику. Коли слабшають опори авторитарно-патріархальної культури, коли й у політику проникає спокуса експерименту, вихід за рамки ритуально-канонічних форм, відбувається майже невідворотна зустріч Художника з Політиком. Вона - кульмінаційно-критичний момент у розвитку суспільства, який означає, що годинники історії переведені в новий, прискорений ритм, що наближає розв'язку Запліднена розкутою художньою уявою політика стає виробництвом історії... Неоконсерватори вказали на нову класову поляризацію суспільства: з одного боку - верстви, що входять у громадянське суспільство, займаються продуктивною діяльністю і живуть самостійно, з іншого боку - верстви, що утворюють сучасний політичний апарат влади (у тому числі й інтелектуальний, духовний) і живуть не самодіяльно, паразитично за рахунок зростаючих державних витрат

135

із доходів перших. Пікантне в дій дихотомії те, що підприємці як складова частина громадянського суспільства є і складовою частиною «експлуатованого народу», якому протистоїть держава, усі, хто з нею пов'язаний. Зростаюче втручання держави в економічне життя, розширення бюрократичних регламентацій - це придушення не тільки буржуазної, але й громадянської, народної ініціативи. Тому що підприємницька ініціатива, яка витікає з неоконсервативної теорії, - найважливіший компонент народної ініціативи, одна з головних форм самодіяльності в рамках життя громадянського суспільства.

Не випадково в країнах протестантської культури дрібний підприємець у народній свідомості є національним героєм, що кидає

виклик корпораціям і державі. Це відповідає статусу підприємця в системі західної цивілізації: діючи в умовах розподілу економічної й політичної влади, він є повноважним представником громадянського суспільства, задовольняючи потреби на основі вільної, непідзвітної державі активності.

Спираючись на економічну статистику, неоконсерватори стверджують, що підприємницька діяльність у розвинутих країнах Заходу стала справою більшості, частиною всенародного досвіду. При цьому звичайно посиляються на країну-піонера в області народного капіталізму - США. За даними Сормана, кількість осіб, що професійно займаються підприємницькою діяльністю в цій країні, досягла в 1992 р. 45 млн чоловік: щорічно створюється близько 600000 нових підприємств. Росте питома вага фірм, які відносяться до групи малого бізнесу, що складає сьогодні 99,8%. Вони виробляють 49,5 % валового продукту і зосереджують 55,8% трудових ресурсів. Але кількісний аргумент не вичерпує суті неоконсервативної реабілітації підприємницького досвіду. Йдеться про підприємництво як спосіб існування, альтернативу соціальному паразитизму. Соціал-реформістів дорікають у тому, що, розширюючи державне втручання в економічне і соціальне життя, створюючи «культуру допомоги», вони насаджували модель опікуваного, паразитичного існування, поширюючи її на широкі верстви народу. Це деморалізувало і тих, хто отримував допомогу, зважаючи жити, не працюючи, і тих, хто, субсидуючи зростаючий обсяг допомоги, втрачав зацікавленість у результатах праці, що з'їдаються пода-

136

тками. «Народний капіталізм» для неоконсерваторів - не просто гасло і теорія, а соціальна стратегія, протиставлена ліберальній і соціал-демократичній. Причому на відміну від деідеологізованого-го сцієнтистського мислення неоконсервативна теорія не вірить в автоматизм «об'єктивно заданих процесів» - НТР або стихійну дифузю власності, вона бачить у них лише соціально-економічну передумову популістської революції, спрямованої проти «нового класу».

Націоналізований сектор - те, що віднято бюрократією в нації, це внутрішній колоніалізм. Державна власність - експропрійована власність народу, і вона повинна бути повернута народу. Програми неоконсерватизму в різних країнах Заходу передбачають розпродаж

націоналізованих підприємств у вигляді дрібних акцій. «Геть владу функціонерів, хай живе влада акціонерів!» - гасло неоконсервативного популізму.

Постіндустріальне суспільство і реабілітація репресованого міщанина. Осмислення загальнокультурних передумов підприємництва, а, отже, факту, що бар'єри на його шляху в нас не тільки носять політичний, інституціональний характер, але й кореняться в неявних «архетипах» культури, поки що не стало надбанням реформаційної думки. Без діалогу з неоконсерватизмом підприємство, ринкова економіка, самодіяльне громадянське суспільство не можуть бути сприйняті в їх дійсному цивілізаційному контексті. Тут і виявляється істотна відмінність західної «неоконсервативно! хвилі» і нашої реформи. Для Заходу реприватизація, посилення ринкових засад - повернення з порівняно недовгого кейнсіансь-кого і соціал-реформістського «полону» до споконвічного способу існування, укоріненого цивілізаційного архетипу. Для нас - це не більше-не менше, як ламання архетипу, властивого східним суспільствам.

На Заході постіндустріальне суспільство знаменує поворот економіки до нового антропоцентризму - реванш вільної підприємницької ініціативи в анонімній раціональності Великих Апаратів - «науково організованих», а насправді бюрократичних управлінських систем.

Протистояння Капіталіста й Організатора, про яке говорили Веблен, Бюрнгам, та інші адепти «менеджерської революції», мало

137

аж ніяк не примарний, не другорядний характер. Йшлося, по суті, про ревізію найважливішого принципу життєбудови західної цивілізації - обмеження індивідуалістичної самодіяльності на користь мандарината технічної ери — техnobюрократії. Від ідеї «науково організованого капіталізму» виходила не менша спокуса, ніж від ідеї «повної й абсолютної монополії», і природа цієї спокуси була та сама - прагнення позбутися ризику. Великий капітал, що пішов на альянс із «техноструктурою», шукає того самого, що й підвладний йому промисловий плебс, - соціальних гарантій. Розвінчання «стабільності», «безкризовості», обіцяних капіталу технократією, мало настільки ж велике значення для неоконсервативно! перебудови на Заході, що й розвінчання «соціальної

рівності», «гарантій» трудящим з боку партократії для перебудови в нашій країні.

Неоконсервативні теоретики довели, що поняття підприємницького ринкового ризику є ключовим для західного типу цивілізації, з ним пов'язані всі її вікові інститути, цінності. Ті, хто намагаються вигнати його з культури, зазіхають на сам принцип існування західної людини, яка, на відміну від східної, від общинної опіки давно відійшла, але до державного так і не прийшла, залишаючись у цьому історичному розумінні проміжною особистістю і виносячи всю негарантованість проміжного стану. Отримавши від держави гарантії військової безпеки, вона не стала очікувати від неї соціальних гарантій, зволівши вести в повсякденному соціально-економічному житті ризиковане і самодіяльне, ніким зверху не гарантоване існування.

Коли в нас гордо проголошували, що соціалізм назавжди знищує конкуренцію, анархію виробництва, кризи, гарантує трудящим соціальні блага, тільки відсутність цивілізаційного сприйняття - особливої історичної метафізики, сприйнятної до глобальних відмінностей світових культур, перешкодила усвідомити, що тим самим ми прямуємо із Заходу на Схід.

Подібну спокусу в ХХ ст. пережили не тільки ті, кому Бог і власний вибір підготували долю «нової людини». Її зазнала й західна людина. Адже це не є жартом, що усюди виникають могутні центри, інститути колективно організованих дій. Паралельно зростає міць науки, яка нескінченно віддалилася від усім доступного здорового

138

глузду, заглянувши в такі глибини і таємниці, випитавши настільки таємні істини, які не під силу будь-якому геніальному одинаку. Один машинний агрегат замінює сотні й навіть тисячі людей, нова технологія за лічені години робить те, що, здається, взагалі виходить за межі земних можливостей. Одна наукова рекомендація коштує багатьох індивідуальних осяянь, інтуїцій. Додайте дію законів масового виробництва: рентабельність зростає разом зі збільшенням серійності. Колективно організована мегамашина виробництва перевершує індивідуальне кустарництво технологічно й економічно, даючи більш дешеву, конкурентоздатну продукцію. Як у цих умовах не відмовитися від суверенності індивідуального «Я», мізерного перед обличчям Великих Організацій, що уклали

союз із всесильною наукою? Високоорганізований великий буржуа, який отримав диплом Оксфорда і Кембріджа, Еколь Нормаль і ЕНА, прислухався до цієї спокуси: йому легше осягти «безперечні» раціоналістичні істини технічного віку.

Але знайшовся й неслухнянець. Ним виявився дрібний буржуа, що зберіг наївну протестантську віру, згідно з якою, індивід перебуває в безпосередньому відношенні до Бога, долі і нікому не може довірити посередництво в улаштуванні справ, відповідальність за своє буття у світі. Дрібний буржуа, як і раніше, вважав, що такі старі бюргерські чесноти, як свобода і старанність, з одного боку, особиста ініціатива й інтуїція, досвід і уява - з іншого, і сьогодні дозволяють індивіду змагатися з Великими Організаціями та колективним розумом, які перебувають на службі «високочолих» експертів, і здійснювати чудодійні прориви до ринкового споживача - неупередженого арбітра, який нікому і ні в чому не потурає. Іншими словами, в епоху всемогутнього альянсу Науки, Держави й Індустрії, коли сцену зайняли державна і технічна людина, з їхнім величезним інтелектуальним і соціальним престижем, дрібний буржуа відстоює статус позадержавної економічної людини, яка не визнає інших указівок, крім ринкових. Він викликав безмежне обурення інтелектуалів - носіїв Великих учень, що обіцяли жадану упорядкованість і організованість соціального буття - підпорядкування його стихійної, імпульсивної органіки промисловим і соціальним технологіям.

Зупинимося на особливостях індивідуального підприємця як специфічного соціально-історичного і цивілізаційного типу, а та-

139

кож на тих утисках і спокусах, яким він піддався протягом ХХ ст. Дослідники особливо належать гетерогенність цього типу. М. Вебер і В. Зомбарт знаходять у ньому «підприємницький дух» (смак до азарту і ризику, до пошуку нових ідей, енергію, волю і наполегливість) і «бюргерський дух» (старанність, помірність, ощадливість). Сполучення індивідуалістичної розкутості і пуританського аскетизму й утворює цивілізаційний парадокс Заходу.

Ці різнопланові риси відносяться не тільки до соціально-групових, але й до цивілізаційних особливостей економічного суб'єкта. Як підкреслює Ж. Еллюль, в основу Заходу лягли: грецький інтелект, римський порядок (право) і християнська духовність. Напруга між

ними є постійним джерелом внутрішньої динаміки. При цьому філософська досконалість грецького генія й інститу-ціональна досконалість римської культури поєднує одне: вони інструментальні, служать ефективності, тоді як духовність носить принципово неінструментальний, «неслужбовий» характер. «Великі ідеології» ХХ ст., технократична і комуністична, кожна по своєму намагалися виправити цей парадокс, усунути протиріччя, що лежить в його основі, створити «монолітного суб'єкта» - людину одного виміру.

«Технічна раціональність» виганяла культуру разом із усіма позанауковими формами орієнтації людини у світі, комуністична «свідомість» ґрунтувалася на службовому трактуванні моралі - її абсолютному підпорядкуванні класовій користі. Гетерогенність початків усувалася - і цивілізаційний парадокс зникав...

Цей «архаїчний парадокс» і відстоював дрібний буржуа, який протистояв великим ідеологіям століття і за те багато разів осміяний, обляяний, відкинутий ними. Реабілітація до нього, як і до інших жертв великих соціальних експериментів, прийшла останнім часом. Не хотілося б, щоб вона набула суто моралізаторського характеру - у душі старого економічного романтизму. Підзахисний не має потреби в яких-небудь поступках: він цілком осудний, суверенний, економічно й політично самодостатній.

Неоконсервативна теорія, у першу чергу економічна, представлена двома головними школами - чиказькою й австрійською, а у Франції - «новими економістами», переконливо довела, що с ав-

140
к ній підприємець живе не у світі технічного детермінізму, а в зовсім іншому, стохастичному Всесвіті. На відміну від імперативів, що задаються всезнаючими ідеологіями, у душі науково-технічної, державно-політичної і навіть соціально-історичної необхідності, підприємець живе в непередбаченому - небезпечному і надихаючому — світі волі.

Це означає переривчастість: підприємець щораз починає заново. К. Маркс, що створив безсуб'єктну теорію самозростання капіталу, виходив з наявної структури попиту. Дало про себе знати запозичене у матеріалістів ХVІІІ ст. натуралістичне трактування «первинних потреб» - у їжі, одязі, житлі тощо - як низинних. Міняються засоби задоволення цих потреб: історичні епохи нібито відрізняються не тим, що виробляється, а тим, як виробляється, якими

засобами виробництва. Насправді попит є не менш мінливим, ніж виробничі технології. І підприємець починає не з технологічного, а із соціального відкриття: з відкриття нових або «експлікації» схованих, ще не виявлених у свідомості потреб, отже, нових ринків. Ясно, що новий ринок відразу не може бути масовим: нова потреба прокльовується, як неясне «томлення», і справжній підприємець першим уловлює це «томлення» своєю соціальною інтуїцією. Зрозуміло, що в першу чергу це дрібний підприємець.

Великим корпораціям з їх гігантським виробничим апаратом ніколи займатися малими серіями нової продукції - і не вигідно, і нецікаво. Для дрібного підприємця пошуки нових, не зайнятих гігантами економічних ніш - єдиний шанс. Тут на якийсь час він монополіст, але монополіст особливий, нічого загального він не має, з «непорушними законами» концентрації і централізації виробництва; монополіст не назавжди, не як відомчий «гегемон», що підкорив собі усіх у рамках визначеної галузі і підгалузі - подібне допущення марксистської політичної економії взагалі неприйнятне для ринкової економіки Заходу; він справді каліф на годину, монопольний виготовлювач нового рівно доти, поки воно залишається новим. Коли конкуренти опам'ятовуються, принесуть капітали на нововідкритий ринок, а слідом за першими сюди повернеться циклопічне око промислових гігантів, монопольний надприбуток новатора зникає, він стоїть перед вибором: залишитися в рамках колишнього ринку, помінявши переваги новизни на вигоди масовості, чи погнатися за невідомим.

141

Марксистська теорія прогнозувала всезростаючу економічну статистику: монополія стверджує «остаточне» панування на внутрішніх ринках, захоплює зовнішні ринки, потім, коли усі вони захоплені, починається боротьба за переділ світу і сфер впливу... Це була лапласівська картина кінцевого світу, що складається з кінцевого числа елементів і включає кінцеву кількість станів. Сьогодні економіка відкриває, а, точніше, перевідкриває, повертаючись до споконвічної картини піонерів буржуазного підприємництва, той світ, що на зорі минулого сторіччя відкрила не класична наука. У цьому світі нескінченне не назовні, а всередині малих просторів, воно зв'язане з розбіжностями інтенсивного й екстенсивного. Виявляється, що гігантські корпорації і малі фірми перебувають ніби в різних типах простору: перші — у класичному, другі - в

некласичному. Їхня змагальність нагадує ту, яку описав Зенон в апорії «Ахіллес і Черепаха». У макропросторі Ахіллес відразу ж і безповоротно доганяє Черепаху, зробивши один гігантський крок. Але Черепаха нескінченно «дробить» кінцевий простір Ахіллеса, шляхом диференціації знаходить нескінченно велике в нескінченно малому. Чи не так чинить дрібний підприємець, нескінченно «дроблячи» і диференціюючи економічний простір, знаходячи нові й нові сторони і нюанси там, де корпораціям-ахіллесам бачиться вичерпаність і порожнеча.

Таким чином, досвід дрібного підприємця, усупереч стереотипним уявленням про його архаїчність, виявився «модерністським»: екзистенціальну значимість для нього мають такі новітні концепти, як невизначеність (складність), нескінченність, стохастичність, відсутність лінійної залежності між минулим і майбутнім.

Вже описувався цей тип буття людини як історичний суб'єкт, який має справу не з передбаченою - підлеглою непорушним закономерностями, лінійно спрямованою, а відкритою - ризиковою історією. Але стохастичний досвід проникає не тільки у філософію історії, але й в економічну теорію: економіка є настільки ж відкритою системою, що й історія, і в цьому розумінні обидві вони кидають виклик великим сцієнтистським міфам «науково організованого майбутнього» - науковому комунізму і «науковій футурології». Неймовірно полягає в тому, що рафінований досвід новітньої науки в сутнісних принципах збігся з традиційним досвідом індивідуалі-

142

стичного підприємця - дрібного буржуа. Заслуга його в тому, що він завжди відстоював картину економіки з людським обличчям, у центрі якої стоїть суверенний індивід, самостійний і непідзвітний у рішеннях. Незруйновність людської присутності в сучасній Великій економіці небезпечна неприємними висновками для концепцій її «наукового» регулювання зверху: вона означала, що підприємець не просто наслідує заклик необхідності (що набуває в плановому і програмованому суспільстві форму науково-адміністративної директиви), а займається вільною економічною творчістю. Тим самим економіка стає гуманітарною наукою - наукою про економічну людину як продукт особливого типу культури і цивілізації (без цього застереження поняття економічної людини зберігало б свій речоподібний, знеособлений, сцієнтистський зміст). У теорії

економічної людини як цивілізаційної теорії, що відбиває специфіку західного типу життєбудови, саме підприємницька діяльність служить центральним моментом. Цей момент, в основному, ігнорувався марксизмом. Як зазначається в деяких останніх дослідженнях, саме «Капітал» у цілому безумовно підкреслює пасивний бік свідомості й поведінки господарських суб'єктів, їх функціонування як необхідного підлеглого елемент системи об'єктивних економічних відносин, активну роль вільних підприємців, об'єктивних обставин, що зводиться не до сукупного впливу, залишаючись без уваги. Капіталіст у К. Маркса виступає в двох іпостасях: власника капіталу й організатора виробництва, виявляється історично приреченим типом. Незаконність його власності (захоплено-експлуаторської) дає привід для соціального і морального протесту пригноблених; що стосується його організаторських функцій, то його як дилетанта витісняють фахівці промислової організації праці й управління. Відокремлення капіталу-функції, що посилюється, від капіталу-власності інтерпретується як свідчення паразитизму буржуа, що виштовхується в сміттєву яму історії.

Однак, якщо від світу науково-промислової організації, де домінують фахівці, перейти до світу економіки, буде видно, що головну роль відіграє творча інтерпретація світу людських потреб, комбінаторика в сфері поділу праці, що завжди залишається недосконалою і незавершеною. Цю сторону підприємництва як ризикової діяльності, пов'язаної, за висловленням Ф. Хайєка, з «процедурою 143

відкриття», завжди підкреслював економічний лібералізм. Ж.-Б. Сей бачив у підприємці суверенного суб'єкта, «який береться за свій рахунок і ризик і на свою користь створити який-небудь продукт».

Головні методологічні труднощі полягають в розумінні того, що підприємницька користь залежить не стільки від експлуатації робітників, скільки від угадування автономної волі споживача. Особливість волі споживача полягає в тому, що, на відміну від бюрократичних розпоряджень великих і малих командирів виробництва, вона не виявлена демонстративним і недвозначним чином. Розпізнання її - творчий акт, пов'язаний з визнанням споживача як суверенної особи. Підприємець веде зі споживачем «сократичний діалог», не нав'язуючи йому свої істини, а «випитуючи» їх у нього, допомагаючи споживачу «пригадати» себе у всьому потенційному

різноманітні запитів. Тут, як і в будь-якому діалозі рівних партнерів, немає гарантій і передбачених наслідків. Справжнє підприємництво - дискретна діяльність, здійснювана не в рамках наявних передумов, а в сфері нововведень. Вартість нововведень визначається не минулим часом їх виробництва, не витратами, а майбутнім корисним ефектом. Отут і виявляється головна вада трудової теорії вартості: вона припускає, що вартість визначається цілком у сфері виробництва, дана завчасно - до того, як відбулася зустріч виробника зі споживачем. Вилучення споживача з процесу визначення вартості означало ігнорування тієї єдності споживчої вартості і вартості, що так наполегливо стверджував К. Маркс. У майбутньому це зіграло фатальну роль, заклавши основу не тільки витратної економіки «реального соціалізму», але й моделі безринкового господарства взагалі.

Трудова теорія вартості заклала концептуальні основи диктатури виробника над споживачем, помістила обох у держпланівську лапласівську систему «заздалегідь відомих», «раціонально зумовлених» галузевих і міжгалузевих пропорцій, обсягів виробництва. Тим часом до того, як відбудеться зустріч із сувереном-споживачем, у принципі, не можна визначити суспільно необхідний робочий час, тобто відокремити виробництво продукції, що задовольняє реальний попит, від виробництва заради виробництва. Заперечен-

144

ня ролі споживача «робило політичну економію союзником таких різноманітних проявів витратної концепції, як «плани за валом», планування від досягнутого, таких антигосподарських методів, як облік виконання плану за витратами... у будівництві, за прогоном транспортних засобів і за масою спаленого палива... на транспорті; за вагою у виробництві деяких видів машинобудівної продукції тощо».⁸

Підміна стохастичної невизначеності, пов'язаної з діалогом конкуруючих виробників із суверенними споживачами, «передчасною» визначеністю директивного планування, фіксованих цін і пропорцій означає та ж саме, що спроба описати мовою класичної механіки світ квантових взаємодій, - дивовижну профанацію. Не випадково одиницею виміру в адміністративно-командній економіці є не фірма, а підприємство, тобто об'єкт, підлеглий швидше технічним, ніж економічним законам. Зрозуміле в такий спосіб підприємство насправді робить непотрібним підприємця - суб'єкта

творчих економічних рішень. Тому що підприємець - особа, яка законно діє поза виробництвом: спочатку висуває перспективну економічну ідею, що згодом втілюється технічними засобами в продукт, потім організовує зустріч готової продукції зі споживачем. На початковій стадії він інтуїтивно передбачає волю споживача, на кінцевій - вступає в безпосередній діалог з ним, одночасно і підтакуючи йому, і переконуючи, впливаючи, провокуючи.

У цьому пункті відбулося зіткнення неоконсервативно! економічної теорії не тільки з марксизмом, але і з кейнсіанством. Один із клубів «нових правих» «Орлож», який веде боротьбу за цінності економічного лібералізму у Франції, організував серію відповідних дослідницьких проектів. Автор одного з них, Ж. Берті, назвав марксистську політичну економію «політекономією виробника». Якщо споживач за своїми інтересами є демократом і фритредером - прихильником відкритого суспільства, то виробник, природним чином, тяжіє до монополізму і протекціонізму. Особа власника прикордонна, носить амбівалентний характер. Якщо йдеться про приватну власність, особливо дрібну і середню, особи, що її пред-⁸ Певзнер Я. Радикальная экономическая реформа и вопросы политической экономии //Коммунист. - 1987. - № 11. - С.55.

145

ставляють, є своєрідними «депутатами» - виразниками масової споживчої волі. Оскільки вони цілком залежать від ринкового попиту, тільки догоджаючи споживачу, вони можуть вижити. Навпаки, різні види державної власності, наявної або прихованої, припускають більшу залежність від бюджету, ніж від ринку, відкривають дорогу розширенню виробництва як самоцілі - синекури виробників. Виробники, позбавлені контролю споживача, перетворюються в промислову мафію, що розоряє країну. Їхній інтерес носить корпоративний характер, що протистоїть інтересам суспільства. Це, підкреслює А. Берті, є істотним пунктом, який переглянула марксистська теорія. Вона пов'язувала з приватною власністю диктат підприємців щодо робітників, але не бачила впливаючого з неї диктату споживача щодо виробника. Чим менший розмір приватного підприємства, тим більшою мірою за інших рівних умов виявляється його економічна сутність як делегована воля споживача, вища його відкритість зовнішньому соціальному середовищу.

Загальнодемократична сутність дрібного підприємництва на-самперед виявляється в тім, що воно цілком залежить від самої

масової волі - багатомільйонних споживачів. Але, як показали теоретики неоконсерватизму, на суверенітет споживача зазіхає не тільки марксизм.

Виникла багатозначна кореляція між впливом марксизму на Сході і кейнсіанства на Заході. Кейнсіанська теорія в одному істотному пункті разюче нагадує марксистсько-ленінську: вона не рахується із суверенітетом масової свідомості, вважає необхідним вносити в неї ззовні нові потреби, подібно до того, як марксизм вносить у нього передову ідеологію.

Ось що писав з цього приводу Дж. Гелбрейт: «Регулювання попиту і управління ним, по суті справи, є великою швидко зростаючою галуззю економічної діяльності, вона охоплює величезну систему засобів інформації... майже всю рекламу, численні прикладні дослідження... і багато чого іншого... Якщо говорити більш виразно, то вона керує тими, хто купує товари».⁹

Марксистська теорія управління свідомістю трудящих за до-

⁹ *Гелбрейт Дж.* Новое индустриальное общество. - М., 1969. - С.247. **146**

помогою передової ідеології і кейнсіансько-технократична теорія управління свідомістю споживачів багато в чому схожі. І та, й інша виходять з розподілу суспільства на тих, що ведуть, і тих, яких ведуть. Ці відносини в споживчому суспільстві, де споживана річ виконує знакову функцію (знак престижу, залучення до сильних, щасливих, сучасних тощо), Ф. Лефевр охарактеризував як владні: «Знаки аж ніяк не необразливі і не нейтральні: одні соціальні групи їх поширюють, інші - споживають. Вони с знаками виключення або, навпаки, - залучення в рамках соціальної ієрархії».¹⁰ Тільки вплив технократичного «авангарду» - носія загальних стандартів і еталонів поведінки - на споживача спирався на престиж, на соціально-психологічні механізми, тоді як вплив партійного авангарду на масу виробників базувався на переплетенні духовної і політичної, політичної й адміністративно-господарської влади.

Управління масовою свідомістю в технократичній та ідеократичній картині світу будується на двох припущеннях:

- 1) про його несуверенність і неадекватність - примарність;
- 2) про відсутність у нього субстанціальних основ.

З цього випливала можливість і необхідність масового виробництва свідомості - особливої технології отримання свідомості із заздалегідь заданими властивостями.

Базу західної технології складав психоаналіз — особлива форма запідозрювання свідомості в тому, що вона виражає зовсім не те, що хоче виразити - деяку неусвідомлену, визначену необхідність (підсвідомі комплекси і потяги). Як зазначає В. Франкл, «аналітичний психоаналіз грішний перед духовним у людині двічі: перед суб'єктивним духовним - духовною особистістю - і перед об'єктивним духовним - об'єктивними цінностями. Одним словом, він винний не тільки в деперсоналізації, але й дереалізації...».¹¹ На цьому заснована технологія споживчої маніпуляції свідомістю: таємні фобії, незадоволені потреби, домагання особистості, яка в чомусь не відбулася, експлуатувалися відповідно до механізмів компенсації, проекції, помилкової самоідентифікації. Тому що той,

¹⁰ *Lefebre H.* Position: Conte les techerates. - P., P.24.

¹¹ *Франкл В.* Человек в поисках смысла. - С. 113.

147

опредметнити їх, а для цього навіяти їм доктрину «пандетермінізму».¹²

Аналогічна марксистська «технологія запідозрювання» свідомості в несправжності шляхом прояснення не завжди явної, але «єдино справжньої» мотивації - матеріального класового інтересу.

Так сформувалися, розділили сфери впливу відповідно до поділу світу два наглядачі духовності, що знають «справжні» інтереси, мотиви людей: психоаналітик на Заході і партійний секретар на Сході. Масовий рух, що почався наприкінці 70-х р.р. ХХ ст. на Заході за відновлення суверенітету споживача, його захист від маніпулювання за допомогою зустрічної експертизи, контрреклами, організації різноманітних асоціацій тощо варто розцінити як одну з різновидів сучасного загальнодемократичного руху.

Але тільки в рамках неоконсерватизму дозріло теоретичне обґрунтування суверенітету споживача. Йдеться про «теорію раціональних очікувань», розроблену в рамках «нової класичної економіки» Дж. Мутом, Р. Лукасом і Л. Реппінгом. Лише в рамках протестантської культури могла виникнути і настільки швидко набути впливу теорія, яка кинула виклик «науковій організації» масової споживчої свідомості і показала, що споживач був, є і буде єдиним законодавцем попиту.

Порушення його суверенітету в дусі технології штучного попиту, «нав'язаних потреб» загрожує знищити критерії, що відокремлюють

суспільно необхідне виробництво від «корпоративно-необхідного», а, по суті, паразитичного.

Порушення суверенітету, прав споживача (чи то у формі прямої зневаги до його інтересів в адміністративно-командній економіці, чи у формі експлуатації його спровокованих потреб) породжує економічних монстрів типу «виробництво заради виробництва» («реальний соціалізм») або «споживання заради споживання» (технократичний неокапіталізм).

У зв'язку з цією проблемою стає ясно, що поняття оптимальних розмірів підприємства набуває двоякого сенсу: техніко-організаційний, пов'язаний із критеріями технологічної раціональності (зазвичай саме він і мається на увазі, коли вживають це поняття),

¹² Там само. - С.83. **148**

і економічний - у власному розумінні слова. В останньому випадку маються на увазі не стільки розміри виробництва, скільки соціальний статус фірми, рівень її суспільного впливу. Маса «зірки» не повинна бути настільки великою, щоб впливати на економічне середовище, «забруднювати» її позаекономічними впливами на конкурентів і клієнтуру.

У цьому зв'язку можна запропонувати таке визначення: *дрібне підприємництво - це уповноважена суверенним споживачем активність в галузі виробництва потрібних йому товарів і послуг на основі особистого фінансового ризику виробника.*

Чим більше вдивляєшся в риси цієї історичної постаті на тлі господарського і морального розвалу, що панує в нашій країні, тим більше вона здається в чомусь зверненою прямо до нас, до наших проблем.

Ми нарешті відкрили для себе селянство як трансісторичну, міжформаційну спільність, яка тягнеться з далекого минулого в майбутнє. Ми зрозуміли, що праця на землі — не тільки економічна категорія, але не в меншій мірі також культурна і моральна, немислима без опори на багату духовну спадщину народу. Що ж стоюється нових (індустріальних) і новітніх («постіндустріальних») видів професії, ми, як і раніше, зберігаємо «позакультурологічне», інструментальне розуміння їх як ціннісно «нейтральних».

Не звільнившись від цього розуміння, ми приречені на економічну і моральну деградацію.

Тому досвід гетерогенних (міжформаційних) соціокультурних типів, концептуально засвоєний неоконсерватизмом, має для нас

особливу цінність. Повинна відбутися «перекличка» українського Міщанина, у свій час не допущеного в «формаційно-чисту» історію, де розпоряджалися одні тільки пролетарі, з виникаючим на руїнах адміністративно-командної системи новим Підприємцем. Щоб цей діалог із власною традицією був продуктивним, вільним від зваб старого економічного романтизму, він повинний увібрати і новітній досвід Заходу. Необхідно осмислити саме «фундаменталістські» структури західної цивілізації, які у свій час визначили вирішальне економічне зрушення, нову ритміку розвитку цього регіону на тлі майже перманентної економічної депресії в інших частинах світу.

149

Підприємництво і протестантська аскеза (аналіз неоконсервативного досвіду). Марксистська, буржуазно-реформістська, кейнсіанська, технократична ідеології - кожна на свій лад - ховали стару культуру, яка характеризується приматом повсякденного досвіду, традиції у всіх галузях життя. Неоконсерватори вловили одну, дійсно об'єднуючу всі чотири ідеології рису, - панування колективного доктринерства над індивідуальною розсудливістю, заперечення суверенності повсякденного досвіду на користь «великих учень».

Йдеться про те, що ХХ ст. викликало до життя новий різновид папізму або теократії, пануванням якої характеризувалася дореформаційна епоха в Європі. Ніколи ще люди в такому ступені не пасували перед «ученнями», не соромилися свого здорового глузду, не осміювали традицій та історичного досвіду. Навіть неписьменний обиватель - селянин, міщанин - прекрасно розумів, що без грошей господарювати не можна, що земля без хазяїна прийде в запустіння тощо. «Велика» теорія оголосила все це забобою, під її прапором почалося скасування ринку, грошей, знищення вікових господарських традицій, інститутів. Розплата прийшла незабаром - у вигляді нечуваного голоду, розрухи «воєнного комунізму». Змушена «тимчасово відступати», «велика» теорія не відмовилася від месіанської ролі: повернення до зганьблених істин досвіду вона витлумачила не як перемогу розсудливості, а як доктринальне прозріння, «зміну всієї колишньої точки зору на соціалізм».

Подібне методичне заперечення суверенності особистого досвіду характерне для періоду панування технократичної ідеології на Заході. Від «наукової організації праці» Тейлора до організаційно-

управлінських доктрин 60-х р.р. ХХ ст. технократична теорія вирішувала «велике завдання століття»: як досягти повноти управлінських розпоряджень, щоб виробничий процес протікав переважно (якщо не цілком) як діяльність, що виключає «імпровізації» виконавців.

Неораціоналізм пішов далі, задумавши перенести панування науково запрограмованої інженерії на сферу позавиробничих відносин: «Якщо перша половина ХХ ст. була ерою інженерів в галузі техніки, то друга його половина стала ерою інженерів в галузі соціальних відносин».

150

Парадокс раціоналістичної пихатості пов'язаний не стільки з незастосовністю на практиці її світобудовчих амбіцій, скільки з можливостями їх руйнівного застосування. При цьому руйнування виробляються у позаінституціональній, неформальній інфраструктурі цивілізації, що стосується таких довго накопичуваних, але не швидко відтворюваних соціокультурних форм, як працьовитість, ретельність, ощадливість, відповідальність. Спокуса всеохоплюючих доктрин у тому, що вони прямо або побічно дискредитують особистий досвід, ретельність: як «щезаючо-малі величини» вони не здатні впливати на ефективність виробництва, «науково організовану» життєдіяльність взагалі. Всеохоплюючі доктрини створюють такий «космічний» масштаб бачення, який заважає бачити обов'язкові подробиці, закладений у них потенціал. Коли ж оголюється банкрутство великомасштабності, марність «Великих Чисел», «Всеохоплюючих Рішень», у культурі намічається поворот до нового стилю, що створює культ окремого, малого («мале прекрасне»). Одночасно це сприймається як повернення людині відповідного їй світу, повернення Людини у Світ!

Циклічність відходів від малого світу у великий, від здорового глузду до доктрини, від місцевих індивідів «до всесвітньо-історичних», від етноцентризму до космополітизму і назад багаторазово відтворювалася в європейській культурі, утворюючи своєрідні «великі хвилі» на зразок кондратьєвських. М. Кондратьєв пише: «Депресивний стан господарського життя штовхає до пошуку шляхів здешевлення виробництва, до пошуку нових технічних винаходів, які сприяють цьому здешевленню». Імператив здешевлення виробництва, що можуть діє в знижуючій фазі «Великого циклу», не може обмежитися технічними сторонами справи. Мотив заощад-

ження набуває в цій фазі загальнокультурного значення, охоплюючи вдачі, політику, соціальну сферу, побут тощо.

Сьогодні ми це бачимо на своєму досвіді. Марнотратство колишньої системи господарства, в основі якого лежала презумпція «вирішальних переваг» Великого числа (що і дало всюдисущу гігантманію), нині дає привід для опозиції їй не тільки у вузькій сфері економічної політики, але й у формі альтернативного стилю громадського життя в цілому. Однак сьогоднішній досвід при всій його суспільно-політичній різкості, полемічності щодо недавнього

151

минулого не є по-справжньому усвідомленим, теоретично осмисленим, не став фактом культури. Інша справа - західний досвід. Неоконсерватизм є у певному відношенні досвідом загальнокультурного вираження зберігаючої економіки (знижуючої фази «Великого циклу»).

Неоконсерватизм, описаний у нас в основному як політичне зрушення вправо, «реванш реакції», наступ на соціальні права трудящих, є в загальнокультурному розумінні реваншем старої бюргерської (протестантської) аскези над ліворадикальним, соціал-реформістським економічним марнотратством. Якщо співвіднести цей процес з теорією класів як основних соціокультурних типів, що надають вигляд історичним епохам, йдеться про спробу повернути домінуюче становище специфічному для третього стану способу існування, заснованому на аскезі особистого нагромадження.

Як відомо, в центрі неоконсервативно-! економічної політики («рейганоміки», «тетчеризму» тощо) перебувають «монетаризм» і «економіка пропозиції». Обидві ці доктрини спрямовані проти перерозподільної економіки «великих суспільств» ХХ ст. По-перше, йдеться про припинення «податкової експансії». З одного боку, високі податки як метод фінансування усе більших соціальних програм насаджують «контркультуру дотацій», що підриває традиційну трудову культуру. В цьому зв'язку Р. Рейган, М. Тетчер, їхні послідовники здійснювали перегляд політики соціального страхування, керуючись презумпцією «добровільного безробіття». Незважаючи на запеклу критику зліва, ця презумпція виявилася «працюючою»: проведене Рейганом у перші три роки президентства скорочення на чверть дотацій з безробіття супроводжувалося приблизно таким самим скороченням безробіття. Обмеження дотацій, таким чином, звузило соціальну

базу контркультури за рахунок прикордонних і коливних елементів, які ще не відійшли кінцево в бік утриманства. Дотації групам, що дійсно не мали виходу, - старим, інвалідам, матерям-одиначкам - не були скорочені. З іншого боку, високі податки, як стверджувала «теорія пропозиції», демобілізують і працю, і капітал: чим більше трудиться громадянин, тим більшу частку заробленого він змушений віддавати уряду; в таких умовах етика зусилля знецінюється, втрачає сенс.

Зростаючі податки з капіталу роблять не вигідними інвестиції; бізнес або згортається, або іде в тіньову економіку, приховану від

152
податків. Заохочуючи слабких і караючи сильних, держава «консервує збитковість на одному полюсі і підриває одночасно потенції росту на іншому».¹⁸

По-друге, йдеться про політику «дорогих грошей». Висока норма відсотка для «неоконсерватора» - те ж саме, що «брита Оккама». Дорогий кредит означає, що фінансовою базою підприємництва стають нагромадження, а не позики. Дешеві позики заохочують легковагий, авантюристичний бізнес, «забруднюючи» традиційне підприємницьке середовище чужою йому безвідповідальністю, дилетантизмом.

Високий позичковий відсоток діє відповідно до логіки «понижуючої фази» Кондратьєва. Змушуючи до самоліквідації найменш рентабельні підприємства і заохочуючи пошуки більш досконалих зберігаючих технологій, він сприяє зниженню середньогалузевих витрат виробництва. Дорогі гроші перешкоджають марнотратству як праці, так і капіталу.

У країнах протестантської традиції неоконсервативна ідеологія набула статусу популістської, що пояснюється, як зазначалося, широко використовуваною доктриною «народного капіталізму». (М. Тетчер, Ж. Ширак на виборах у травні 1988 р. обіцяли, що денаціоналізована державна власність буде широко розпродаватися у формі дрібних акцій.) Але «народний капіталізм» при його впливі на характер реприватизації все-таки не є головною підмогою неоконсервативного популізму. Значну роль зіграло специфічне моралізування неоконсервативно! соціально-економічної теорії, що обґрунтовує етичне підґрунтя багатства.

В. Богданор справедливо зазначив, що тетчеризм є «такою ж мірою моральною і культурною доктриною, як і економічною... На думку М. Тетчер, ми повинні стати добродіями, перш ніж станемо багатими».¹⁹

Важливе для нас полягає в тому, щоб зрозуміти, чому моралізаторський пафос неоконсерватизму дозволив йому завоювати популярність виборців; яким чином мораль стала підґрунтям «мов-

13 Пияшева Л.И., Пинскер Б.С. Экономический неоконсерватизм: теория и международная практика. - М., 1988. - С.58.

¹⁴ Bordbanor V. The meaning of Mrs. Thatcher's victory //Encounter. L.. 1983. V. 61. № 2.-Р.18.

153

чазної більшості», що відстоює традиційний для Заходу суверенітет індивідуалістичної свідомості щодо доктринерських домагань нового класу, який озброївся «великими вченнями». Ми зіштовхуємося з цікавим епістемологічним феноменом, що суперечить презумпціям К. Маркса і З. Фрейда. Виявляється, характер тієї чи іншої соціально-політичної течії краще пояснює та теорія, на яку вона посилається. Мається на увазі теорія М. Вебера.

Читання М. Вебера переконує, що протестантський досвід звільнення від влади папства однотипний із досвідом сучасного звільнення громадянської свідомості від влади політичного папства - «великих учень» про колективне виборення земного раю. У цьому сенсі «неоконсервативна хвиля» є своєрідною новоєвропейською Реформацією. Головний висновок «другої Реформації» той самий, що й першої: моральність, особиста відповідальність несумісні з теоріями гарантованого (скріпленого непорушними «закономірностями») колективного порядку. Судячи з нинішньої популярності неоконсерватизму на Заході, цей несентиментальний висновок прийнятий значною частиною народу як кредо громадянської віри. Нам необхідно, наслідуючи М. Вебера, виділити вузлові моменти протестантського досвіду як послідовно альтернативного духу доктринального заступництва і колективної опіки, що насаджувався «Великими вченнями».

1. Принципове незнання волі Бога: кого він визначив до порятунку, а кого до вічного прокльону. Враховуючи значення цього питання для дійсно віруючих людей того далекого часу, можна майже жажнутися від тих мук невизначеності, на які вони себ* прирекли, відкинувши гарантований індульгенціями, сповідями порятунок папізму. Проте вони перебороли найбільшу спокусу слабого людського духу, що постійно прагне відкрити завісу, довідатися про долю, пом'якшити її непохитність.

Кальвін «цілком відкидає припущення, відповідно до якого з поведінки людей можна визначити, обрані вони чи засуджені на вічні муки, - такі спроби уявляються йому відважним бажанням проникнути в таємний промисел Ножий». ¹⁵ Про це саме говорить і М. Лютер, посилаючись на Діяння святих апостолів: «Не ваша справа знати часи і терміни». ¹⁶

15 Вебер М Избранные произведения. - М.. 1990. - С. 147.

16 Лютер М. О рабстве воли // Роттердамский Э. Философские произведения. М., 1987. - С. 298.

154

Досить порівняти граничну мужність поважаючих таємницю долі людей із плебейським підгляданням або випрошуванням «історичних гарантій», чому так охоче і небезкорисливо потурає новий папізм, що продає на ринку політичних ідей свої теорії - індульгенції вічного порятунку.

2. Принципова самотність совісті, яку немає на кого перекласти. «У вирішальній для людини епохи Реформації життєвій проблемі - вічному блаженстві - він був приречений самотньо йти своїм шляхом назустріч одвічно визначеній йому долі. Ніхто не може йому допомогти. Ні проповідник... ні таїнства... ні церква...». ¹⁷

У цьому, як зауважує М. Вебер, знаходить завершення той великий історико-релігійний процес розчаклування світу, який знищив магічні засоби порятунку, оголосивши їх невір'ям і блюзнірством. Однак, як показує досвід ХХ ст., процес розчаклування світу далекий від завершення. І вчора, і сьогодні значна частина населення шукає шаманів для того, щоб зняти нестерпно важкі запитання духовного самовизначення людини. Варто сказати, що в цьому відношенні ранньопротестантський досвід причетний до історичного генезису особистості як унікального цивілізаційного феномена, що не зустрічається в такій формі в інших цивілізаціях. Особистість тому й особистість, що в найважливіших духовних питаннях прислуховується до голосу внутрішньої совісті й нікого більше. Зі статусом особистості зовсім несумісна готовність «неухильно наслідувати» тих чи інших намісників Бога на землі, будь то церква чи партія, панотець чи «великий вождь і вчитель». Особистість нікого не може назвати «Розумом, Честю і Совістю нашої епохи», тому що ці здібності, у принципі, не є відчужуваними від її внутрішнього світу, безперервного, драматичного пошуку змісту буття.

Виникає запитання: чи можна вважати Міщанина (дрібного буржуа) тією трагіко-героїчною постаттю, яка з більшою рішучістю, успішніше за інших, у тому числі більш освічених, відкинула могутні спокуси готового знання і готової совісті? Доводиться зізнатися, що ми кидаємо виклик пануючій традиції, яка шукає героїв зовсім не там і для якої дрібний буржуа є граничним вираженням,

17 Вебер М. Избранные произведения. - С.142-143.

155

негероїчного, дріб'язково-приземленого, «назавжди відкинутого» історією.

Щоправда, якщо мати на увазі вітчизняну історію, то інформація після розвалу СРСР відкрила очі багатьом на справжню трагедію викореного, фізично винищеного в нас третього стану. Йдеться про трагедію, яку перетерпіли, а не про ту, котру свідомо вибирає як долю справжній історичний герой. Якщо брати Захід, там зовсім недоречно говорити про героїство ситих, благополучних людей. Поняття благополуччя не є настільки простим, щоб судити про нього за «чуттєво верифікованими» даними, які стосуються доходу і споживання. У будь-якому разі в нашу епоху воно знайшло деякі ознаки антиномічності. Мається на увазі роз'єднання культури і соціальної структури, яке призвело до того, що буржуазна економіка стала втрачати «духовну легітимність» - моральне, культурне виправдання в очах більшості. Це не дрібниця, як здається, почувати себе забезпеченим, але морально заперечуваним, на якого спрямоване вістря «великих колективних міфів» часу. Але й це не все. «Великі вчення» ХХ ст. не просто морально дискредитують підприємницький досвід, але і, віддаючи звіт у суспільній вагомості економічної сфери, намагаються довести його приреченість саме в ній, посиляючись на «невблаганні закони» і «вирішальні переваги» концентрації, централізації, націоналізації, наукового забезпечення і державного кураторства. Парадокс епохи полягає в разючій подібності ідеологічного клімату на Сході і Заході, саме в тому, що стосується індивідуального підприємництва. «Два світи, два способи життя» мали в культурному плані кількісний, а не якісний характер. Підприємець, що представляє ту самотність протестантського духу, про яку говорилося вище, вступає в сферу найменших соціальних гарантій. У нього немає колективних договорів, гарантованої оплати праці,

колективної солідарності, інших атрибутів, що рятують від одноособової відповідальності. Додайте до цього несхвалення найвищих духовних авторитетів - кейнсіанської економічної теорії, марксистської доктрини, тех нократичної науки управління, суспільної думки, сформованої цими теоріями (за деякими з них стояли партії з їх гігантським пропагандистським апаратом).

156

3) принципова односторонність і пов'язана з нею етика мирської професійної відповідальності. Мовчання Бога, воля якого не може бути виявлена в будь-яких доктринальних одкровеннях, змушувала протестанта шукати підтвердження вибраності винятково в успіху практичних починань. Аскеза при цьому не усувалася, вона переносилася на мирське життя і тим самим з періодичної, як у католика, ставала перманентною. Віра протестанта забороняла чернечу вибраність з її особливою «партійною» мораллю. Свідчення морально-релігійної вибраності не видається як партквиток, вона заіди відчувається як проблема, яку віруючий вирішує постійно, щораз заново, за допомогою самовідданого служіння професійному покликанню. Звідси те значення, яке для протестанта отримує поняття «Beruf» - професія як покликання: в ньому знаходить вираження той центральний догмат усіх протестантських сповідань, який єдиним засобом стати бажаним Богу вважає не зневагу до мирської моралі з висот чернечої аскези, а виняткове виконання мирських обов'язків так, як вони визначаються для кожної людини її місцем у житті».¹⁸

Чернецтво як своєрідна «колективна» вибраність, стверджувана апіорі, самим фактом приналежності до ордену засуджувалося як синергізм. Синергізм складне поняття, що означає метушливу «співучасть» обраного до порятунку. Протестантський зміст його гідний того, щоб бути експлікованим у сучасних термінах. Коли ми говорили, що перемога нового суспільного ладу визначена об'єктивними законами історії, про вибраність робітничого класу як гегемона, у підтексті безупинно була присутня ідея співучасті «обраних», яким історія змовницькї підморгує за спиною інших, приречених на загибель. Протестантській філософії історії ближчий образ Феміди із зав'язаними очима, яка нікому не підморгує, не виділяє «соціально близьких», не дає підсудним бути спільником У її рішеннях...

З «Beruf» пов'язана і протестантська повага до гідності праці, яку не можна «звільнити»: поза аскезою вона не існує як покликання.

Доводиться визнати провал епопеї, пов'язаної з вихованням «комуністичного ставлення до праці». Схоже, що досвід реального

18 Вебер М. Избранные произведения. С.47.

соціалізму в країнах, де він мав місце, розтлінно виливає на етику праці. У зв'язку з цим назрілим є перегляд не тільки «усієї нашої точки зору на соціалізм», але і поглядів соціалістичної теорії на працю. У вченнях про звільнення праці присутня фатальна двозначність, пов'язана зі змішанням гедоністичного і продуктивного моментів людського буття. Комуністична праця буде приносити радість, вона стане для кожного першою життєвою необхідністю... Варто задуматися, який реальний мотив, яка система очікувань тут закладені. Здається безсумнівним, що в теорію звільнення праці складовим компонентом увійшли плебейська романтизація панського ледарства, плебейське ставлення до професійної відповідальності як до «їхніх» турбот («нехай у них голова болить»). Навіть марксистське поняття безпосередньої загальної праці, концептуально глибоке, не призначене для буденної пропаганди, містить небезпечну спокусу — дивитися на будь-яку особливу працю з якоїсь «більш високої» точки зору, історично відсторонено. При цьому провокується деяка релятивізація спеціальних, що впливають із особливостей галузі діяльності норм професійної етики, що улаштовується посиленнями на об'єктивну тенденцію до усунення історичної відособленості професій, усебічну мобільність робочої сили. Ця тенденція нібито веде до повного знищення поділу праці. Мільйони людей у нас сьогодні роблять одне, завтра інше, нічого не роблячи всерйоз. І навіть горезвісне радянське «кухарство», яке так дорого нам коштувало, прямо пов'язане з цією системою очікувань. У марксистську філософію історії проник плебейський утопічний гедонізм - мрія про майбутнє ледарство підневільних людей, які не знають праці як відповідального господарювання. І найголовніше полягає в тій «іронії історизму», яка здатна дезорієнтувати, породжуючи трагічні непорозуміння, засновані на підмінах потенційно можливого - актуально можливим, можливого для деяких (видів праці, діяльності) - можливим нібито для всіх, можливого періодично, тимчасово - можливим постійно.

Протестантська етика мирської аскези, що пронизує повсякденне життя, заснована на принциповій відмові від історизму, на визнанні відмінності норм, тягар яких несе людина на Землі. Пуританин категорично відкинув би лукавство тієї теорії, яка обіцяє перехитрити всю історію людства і дотепер явно не потурає нашим

претензіям на гарантоване щастя. І з тієї ж причини він відкинув би спокуси колективістської «загальності» релятивізуючої структури буття, що усуває уявлення про трагічну відособленість особистості як такої, про індивідуальність наших долі і персональну відповідальність за прийняття екзистенціально вагомих рішень. Для нього неприйнятна та педагогіка «безмежних можливостей», яка гарантує прогресивно-піднесену мобільність людей у часі й у просторі, стверджуючи, що вже сьогодні в «нашому суспільстві» кожному відкриється дорога в академіки, президенти чи космонавти, а завтра, після побудови «матеріально-технічної бази», усе суспільство в цілому заслужить раю на землі.

Протестантська етика протиставляє цій фатально-оптимістичній загальності, що розраховує на майбутнє, відособленість та індивідуальність вічного «тепер». Поділ праці вписується в онтологічну структуру, перебування кожної людини на своєму місці перетворюється в релігійний борг. М. Вебер цитує пуританського проповідника Річарда Бакстера: «Поза визначеною професією будь-яка додаткова діяльність не що інше, як випадкова робота, виконуючи її, людина більше ледарює, ніж трудиться...»; у житті людини «без визначеної професії відсутній той системно-методичний характер, який є... неодмінною вимогою мирського аскетизму».¹⁹

4) з принциповою односторонністю пов'язана й вимога принципової методичності. «Гарантією... служить не який-небудь магічно-сакраментальний засіб, не відпущення гріхів після сповіді, не окремі благочестиві вчинки... Виникав імпульс до методичного контролювання своєї поведінки... і тим самим до його аскетичного перетворення».²⁰ Категорично забороняється та есхатологічна переривчастість протягом часу, яка дозволяє чергувати періоди граничної напруги сакраментально освяченої героїки з періодами граничного розслаблення, пасивності й безвідповідальності. Не можна не визнати, що саме такою була пануюча в нас «революційна» ментальність, заснована на підміні повсякденного надзвичайним. Наша організація громадського життя приховувала в собі есхатологічний

підтекст - відчуття перебування в «кінці історії», напередодні «фатальних

19 ВеберМ. Избранные произведения. - С.189. 20 Там само. -С. 183.

159

подій», покликаних дати остаточну розв'язку суспільних проблем. «10 років героїчної праці і 10000 років безхмарного щастя» - це гасло «великого стрибка», характерне для суспільств, що будували соціалізм, видає містику есхатологічних очікувань, руйнівних для будь-якого нормального укладу життя, повсякденної старанності й відповідальності в «малих справах». Революційно-есхатологічна налаштованість нашої суспільної свідомості вела до кардинальної недооцінки повсякденного життя, яка вважалася, по суті, невартою високого професіоналізму. Професійна одержимість у нас частіше зустрічалася в тих видах діяльності, які пов'язані з етикою служіння «вищим цілям», «колективному порятунку». Найвищою мірою повчальна та полеміка, яку вів протестантизм з ідеологією папізму як протиставленням повсякденному світу аскези, яка є професійною справою церковно-монастирської еліти, а для мас - ритуальним мітингуванням, приуроченим до священних дат. Пуритани не тільки відкинули практично, але й розвінчали теоретично фальшиве вибранництво, перевагу папістської «ідейності» над професійною сумлінністю й компетентністю. Для пануючого богослов'я «вищою формою чернечої «продуктивності» було «примноження» «thesaurus ecclesiae» (скарбниці церкви) молитвою і співом у хорі. Як не згадати, що й у нас в недавньому минулому вищою формою продуктивності, яка збагачувала скарбницю пролетарської держави, була всюдишча «політробота» пропагандистів - носіїв комуністичної свідомості. Дихотомія балакучої «ідейності» що монополізувала духовний бік життя і бездуховну повсякденність призвела до небезпечного обезцінення масової практики, позбавленої внутрішньої норми. Ніби спеціально до нас звернене протестантське тлумачення духовності, гарантованої не письмовим свідченням, не ритуальними присяганнями «великим текстам» і «історичним рішенням», а винятково внутрішніми свідченнями особистої совісті й розумінням кожного себе на своєму місці Заслуга протестантизму - в подоланні дихотомії ритуального екстазу і буденної невпорядкованості, духовних «проривів» і бездуховної повсякденності.

Йдеться - і тоді «у них». і сьогодні «у нас» - про нежартівливі речі - боротьбу з монополією на духовну владу цілого класу професійних духівників-наставників, що залишили практичну, госпо-

160
дарську діяльність заради вищих світорятівних цілей. Для цього СТАНУ ПИТАННЯ ПРО ТЕ, ЧИ ЗДАТНИЙ рядовий мирянин самостійно виробляти "правильну свідомість», чи йому й надалі необхідно духовно-ідеологічна опіка, стає питанням влади, впливу, достатку.

Виявляється новий аспект тієї диференціації «мовчазної більшості» й "крикливих меншостей», якій таку увагу приділяє неоконсерватизм. Пуритани з ненавистю ставилися до того крикливого

шаманства, для якого слово заміняє справу і на вагах духовності й ідейності незмінно переважає мовчазну та кропітку сумлінність.

Наситивши світ неймовірною кількістю «ідеалій» - слів, що, зазвичай, позначають належне, а не дійсне, систематично підмінюючи одне іншим, старе і нове папство створило поруч з нами свій другий світ фантомів, у якому воно почувається, як риба у воді, але який для мільйонів людей закрив реальність. Подібно до обуреного споживача, що бойкотує продавця недоброякісних товарів, протестанти оголосили бойкот словам, протиставивши їм подвиг мовчання: "Людина повинна мовчати для того, щоб у душі її встановилася та глибока тиша, що є необхідною умовою для сприйняття голосу Божого...».²¹

5) неполітичний спосіб життя як принципова позиція. У протестантизмі сформувалася стійка традиція неполітичного способу життя, історично пов'язана із заборонами носити зброю й складати присягу (присягати можна тільки Богу). Тому для представників ряду протестантських сект, насамперед баптистів, були закриті державні посади. Так у протестантській свідомості зміцнювалося протиставлення громадянського суспільства державі. Особливе значення при цьому мав і той факт, що пануюча католицька церква активно підтримувалася державою, маючи в багатьох країнах статус офіційної релігії, тверезим, контрольованим голосом совісті методичність життєвої поведінки баптистів повністю спрямовувалася в русло не пов'язаної з політикою професійної діяльності. Намітилося протистояння двох принципів життєвлаштування: політичного, пов'язаного зі словотворчістю й перерозподільництвом, і неполітичного, вільного від утопічних сподівань, спокус чудодійної "переробки світу".

21 Там же. С. 179.

161

Ліворадикальна традиція надає особливого значення мрії, породжуючи особливий жанр утопічно-оптимістичної прогностики художньо-публіцистичного напрямку, дуже популярного серед соціалістів. В. Ленін писав: "Мрії! Без мрії людина перетворюється у тварину. Мрії рухають прогрес... Здійснена мрія-соціалізм - відкриває нові грандіозні перспективи для найсміливіших мрій".²² Протестантська традиція, навпаки, негативно ставиться до історичного мрійництва, вбачаючи в ньому лукаву втечу від запропонованого всім споконвічного порядку. Не випадково серед пуритан популярний Старий завіт, вільний від сентиментального покровительства «жебраків духу». Особливим визнанням користувалася в них книга Іова з її величним прославленням суворої божественної волі, "абсолютної за своєю суверенністю і несумірністю з людськими масштабами (що було настільки конгеніальне кальвіністським поглядам)...".²³

М. Лютер також виразно висловлюється з приводу суєтних намірів людського честолюбства вплинути на промисел Божий або, як сказали б ми зараз, на хід історії: «Між словом Божим і людськими прагненнями існує непримиренна розбіжність: вони повстають одне на одного так само, як Бог і сатана повстають один на одного, і один руйнує справи і «нищить вчення іншого...».²⁴

Теорії переробки світу з позицій обмеженого, але самовпевненого людинолюбства, що не відає наслідків своїх витівок, протестантська традиція відкидає як неповагу до Історії.

У підсумку можемо сказати, що в сучасному світі відокремилися, протистоять одна одній дві традиції, які при глибокому аналізі можуть бути оцінені швидше як взаємодоповнювальні. Людська історія й культура розвиваються циклічно. Мають своє виправдання й закономірні «прометейові» фази, пов'язані з експансією людського духу вшир, завоюванням нових рубежів, переходом кордонів, рішучим переглядом норм. Така «підвищуюча» фаза Великого циклу коли людина далеко розкидає «камені» вільнодумства, експансіонізму, сміливих ідей зміни світу. Це - епохи, коли сцену

22. В мире мудрых мыслей. - М., 1963. - С. 107.

23 Вебер М. Избранные произведения. - М., 1990. - С. 147.

24 Лютер М. Указ. соч. - С. 322.

займає «фаустівська людина» - великий раціоналізатор Історії. Ця фаза має межі, пов'язані з протиріччям безмежності задумів і обмеженості наявних промислових та політичних технологій, які

при непомірності загрожують спустошенням і навколишнього світу, і людської душі.

Тоді настає час збирати камені. Здійснюється реабілітація альтернативного войовничому інтелектуалу Міщанина - майстра малих справ, що освоював простір повсякденності. У повсякденності швидкості невеликі, вона не знає великих стрибків. Історичний, соціальний і технологічний «застій» повсякденності, де фігурують «вічні теми», вічні ролі й турботи про побут, викликає чимало нарікань, особливо від тих, хто найбільше від нього страждає (насамперед - жінка. Фемінізм активно діє в ролі «революціонера повсякденності»). І однак у культурі останніх років зміцнюється домінанта патріархальності - у душі стилю «ретро». В світлі вищевикладеного це стає зрозумілим. У «підвищуючій» фазі Великого циклу переважає мотив загального емансипаторства, своєрідно «принципу уяви», якщо скористатися лексикою неофрейдизму. У понижаючій фазі, що характеризується реваншем суворого «принципу реальності», посилюється нетерпимість до непродуманих експериментів, поспішної ревізії норм, які дісталися від минулого. Знову тріумфує мораль самообмеження й аскези. Важливо тільки, щоб вона не опускалася до кокетства з авторитарністю східного або латиноамериканського суспільно-політичного досвіду, симптоми чого в нас наявні. Розробки неоконсервативно! історіософії і в цьому відношенні для нас повчальні. Пропагандована неоконсерватизмом аскеза не має нічого спільного з авторитарними зазіханнями влади на суверенітет громадянського суспільства. Це суспільство знову освоює аскезу самодіяльності, рішуче відкидаючи послуги «акробатів добродійності», відповідні ідеологеми "сентиментального тоталітаризму», готового й надалі невпинно "опікувати» і «підклубатися».

Чи настане час торжества економічної людини в Україні? На наших очах розгорнулася найбільша в історії драма, пов'язана з нищівною поразкою соціалістичної наддержави в її війні із Заходом. Але драма для України подвійна, оскільки вона з XVII ст. була втягнута у світоглядну систему російського народу, у якого в силу

163

архетипового колективного несвідомого розщеплене його «Я», і ця розщепленість методично нав'язувалася й українському народу як меншому брату, повинному наслідувати старшого, якому нічого не залишалось, як справді наслідувати.

Йдеться про дилему, що має давню традицію на російському ґрунті: зіткненні історизму як концепції визначеного прийдешнього (кінцевого реваншу обраного народу) з доктриною самоздійснення на базі особистої ініціативи «на цьому боці». Історизм, більш відомий нам у марксистському вбранні, насправді, як показав М. Бердяєв, має давні корені в старозавітному монотеїзмі, що лежить у його основі - діалектиці ізгойства-вибраництва.

Колись перед обраним народом діаспори виникла дилема: розчинитися серед інших націй, зникнути як особливий народ і тим придбати земні блага на шляхах індивідуального самоздійснення чи зберегти специфіку, зберігаючи й ізгойство. Народ Старого завіту обрав другий пі лях, виявивши світу чудо: замість закономірної натуралізації розрізнених груп діаспори в другому-третьому поколінні відбулося збереження етнічної цілісності, пронесеної крізь епохи й тисячоліття. Замість спокус особистого самоздійснення «обраний народ» віддав перевагу колективному сподіванню на майбутнє торжество в «землі обітованій».

Аналогічну дилему описала й соціалістична думка щодо долі пролетаріату. Обраний народ індустріальної ери міг піти реформістським шляхом, поступово «натуралізуючись» у рамках цивілізації, пристосовуючись до неї й одночасно пристосовуючи її досягнення до своїх потреб. І він же міг вибрати шлях революційної есхатології, уперто зберігаючи свій статус ізгоя й пасинка цивілізації, відкидаючи всі її спокуси заради колективного воскресіння на зорі комунізму.

Головне запитання: чому російський пролетар, потягнувши за собою український народ, збився на інший шлях, тоді як його «побратими по діаспорі» - західноєвропейські пролетарі - усе-таки залишилися «на цьому боці» самоствердження в рамках «граду земного» - буржуазної цивілізації? Для відповіді на запитання недостатньо використовувати арсенал соціально-економічного і політологічного аналізу. Необхідно мобілізувати історіософську й культурологічну інтуїцію. Серед культурологів Заходу, *що до*

164

сліджують історичний генезис своєї цивілізації, загально визнано, що вона є творчим синтезом двох різних початків: еллінського та іудейсько-християнського. Перше *виявляє* себе як мотивація **самоздійсненн**, «на цьому боці» героїчне прийняття земної долі, пристосування дод її вічних, нескасовних вимог, норм. **З позицій**

цього язичницького стоїцизму в знедолених жебраків духу відсутнє алібі: кожний має ту долю, яку має.

Друге, навпаки, вносить у європейський дух "томління» історизму, надію на скасування земних ієрархій, розподілів добра і зла, що склалися, перемог і поразок у світлому майбутньому, яке все змінить. Земне ізгойство є своєрідною запорукою майбутнього небесного вибраництва, поразка - запорукою воскресіння. Отже, дух і матерія, майбутнє вибраництво і земне торжество, ідеологія успіху й ідеологія відплачування вступають у непримиренну суперечку. Зменшити напругу цих антиномій у дусі творчого синтезу зуміло християнство. Воно запровадило дві новації, що дозволяли забезпечити комунікабельність між реваншистськими сподіваннями монотеїстичного історизму і язичницькою прихильністю до теперішнього, «граду земного».

По-перше, християнство розділило «град земний» і «град небесний», парадоксально реабілітувавши тим самим недосконалість земних порядків і зменшивши максималізм старозавітного сектантства. Від земних порядків не можна вимагати небесної досконалості: «Богу - богове, а кесарю - кесарево».

По-друге, фаталізм колективного вибраництва воно замінило волею самовизначення на основі індивідуального вибору й особистої совісті. Замість єдиної долі обраного народу з'явилася розмаїтість індивідуальних людських доль, пов'язана з вільним вибором між добром і злом. Ці питання в секуляризованій формі постануть пізніше і перед «соціалістичною церквою»: ревізіоністи II Інтернаціоналу представлять у перетвореному вигляді версію християнського універсалізму - принципу індивідуального порятунку, відкритого для всіх класів і станів; ортодоксія більшовизму реанімує старозавітне ізгойство-вибраництво, спроектувавши його на образ колективної долі класу-гегемона.

Очевидно, у східнослов'янській історії творчий синтез двох цивілізаційних початків у свій час не відбувся. Язичницька геро-

165

їка поцейбічного самоздійснення не отримала належного місця на слов'янському ґрунті. Наше язичництво, недостатньо просвітлене античним дискурсом (логосом), ближче було до діонісійської вакхічної стихії, ніж до шляхетної аполлонової статичності.²⁵ Зрозуміло, що в такому вигляді воно не могло не відчувати глибокого комплексу неповноцінності (провини) в епоху безроздільного

всесвітньо-історичного торжества іудейсько-християнської духовності.

Замість діалогу і консенсусу мала місце драматична циклічність: періоди беззастережної капітуляції язичництва переривалися спалахами бунту, що приборкувалися в ході чергової реставрації. Традиційне православ'я в одному істотному моменті нагадувало старозавітний монотеїзм: воно більше схилялося до діалектики ізгойства-вибраництва і перспективи колективного порятунку народу, який заперечував спокуси західної цивілізації й був відкинутий нею, ніж до образу індивідуальної аскези й порятунку на основі вільного вибору. Віддавна російському народу були категорично заборонені земні радості: поки не довершений "соборний» перехід в обітовану землю, доля індивіда цілком належить народу, а народ — майбутньому. Індивідуальне благополуччя не має виправдань, воно розглядається як дезертирство і ренегатство щодо великої колективної мети. Виник феномен, який дожив до наших днів: *революційна влада полюбила нещасливий народ, перетворивши його нещастя в головну умову своєї любові*. Вищою ознакою історичної вибраності народу-першопрохідника є неприйняття "буржуазних» спокус матеріального благополуччя і реформізму - "поступовщини», що прив'язує до повсякденності, справ "граду земного». Язичницькі радості здоров'я, особистої незалежності, турботи про потомство нещадно переслідувалися номенклатурним фарисейством.

Сформувався унікальний тип відносин садистської влади з народом, що зв'язує його святість, вибраництво з цивілізаційним злидарством. Діалектика ізгойства-вибраництва, зовсім незрозуміла в рамках радянських поглядів і здорового глузду, водночас аксіоматична в ортодоксії сектантського вибраництва, успадкованій більшовизмом.

25 Див.: Юрій М. Соціокультурний світ України. - К., 2003. 166

Більшовизм матеріалізував у владних структурах, закріпив на багато десятиліть образ народу, яким він повинен бути, з одного боку, у міфології власного вибраництва (як носій «кінцевих цілей" історії, з іншого боку в інтересах тих, для кого смиренність "жебраків духу» є основною у мовою монополії на владу і благополуччя.

Можна заперечити, що будь-яка деспотична влада створим: образ народу, святого у своїй безвідповідальності, і для пояснення феномена більшовизму не варто залучати біблійні образи. Але закономірно, *що* на основі однієї логіки І технології влади не можна

пояснити основну загадку нашої історії — небувалу Голгофу народу в епоху, коли світ освоював мистецтво самоствердження на шляхах благополуччя (не жертвовності), виправдання земними справами (не вірою в апокаліпсис історії). Як Голгофу Христа не можна пояснити лише прагматичними турботами римської влади вирішальним виявилось втручання ортодоксів-фарисеїв, так і Голгофу нашого народу не можна пояснити, посиляючись на логіку революції, логіку влади. Вирішальну роль відіграла ортодоксія більшовизму, що заперечувала земні цілі народу, які належать до «банальностей» благополуччя: право селян на землю, гарантії економічної та соціальної самодіяльності.

Фактором, що вплинув на хід революції, стало зіткнення марксистського комуністичного канону і масових сподівань, самоздійснення через апокаліптику месіанського прориву в «землю обітовану» або через щоденне творення «з цього боку історії». Криза загальнодемократичного консенсусу — безкровної лютневої революції — вела у двох напрямках: народного соціалізму «чорного переділу», здійснення гасел: «Земля — селянам, фабрики — робітникам» або доктринерства теоретично «правильного» соціалізму, що передбачає націоналізацію землі та промисловості, колективне господарство за «єдиним планом», «переробку» самої людини. Доктринерський соціалізм не зміг би завоювати народну підтримку, якби з ініціативи «геніального вождя трудящих» не зробив спритної підміни, використовуючи «чуже нам есерівське гасло» про роздачу землі селянам. Коли ж захоплення влади більшовиками було здійснене, вони розв'язали безжалісну війну з «дрібнобуржуазною стихією міста і села», — тобто з більшістю народу, який мріяв безпосередньо поєднати працю і власність.

167

Дивуєшся, яким чином народний соціалізм, що користується масовою підтримкою, був переможений доктринерським державним соціалізмом, який протиставив сподіванням власного народу невблаганну ортодоксальність запозиченої ззовні теорії. Зрозуміти це необхідно, тому що на наших очах історія повторюється: посттоталітарна епоха, яка розвінчала соціалізм, зіштовхує демократичну ідею народного капіталізму — масового підприємництва на основі дрібної і середньої власності й особистої ризикової ініціативи — і номенклатурного капіталізму, при якому створена працею народу державна власність «приватизувалася» колишньою партрадбюро-

мкратією, що раптово ♦поступилася» своїми комуністичними принципами. Виник феномен «підприємницького більшовизму », що зберіг як лейтмотив доктринальне упередження проти власного народу як «суцільної реакційної маси»,²⁶ яка не приймає прогресу. По суті, відроджена ідея сектантського радикалізму про протистояння «демократичної влади» і «несвідомого народу», до якого необхідно застосувати авторитарні методи «для його ж блага». Тільки в 1917 р. війна з народом велася в ім'я прогресу, що уособлювався соціалізмом, перманентне насильство влади визнавалося неминучим для подолання розпорошеної всюди «дрібнобуржуазної стихії», що, на думку В. Леніна, породжує капіталізм «щодня, щогодини повсюдно й у масовому масштабі». Сьогодні, коли прогрес уосо блюється вже не соціалізмом, а капіталізмом, нові модернізатори переконані, що народна стихія породжує, швидше, соціалізм, і для впровадження цивілізованої ринкової економіки буде потрібний неоавторитарний примус - диктатура.

Колишні марксист-ленінці відтворюють старий більшовицький міф про «негнучкий народ». Ми з досвіду знаємо, наскільки небезпечний цей міф: масовий геноцид ХХ ст. незмінно спирався на міфи про «неповноцінні народи», які стоять на шляху піонерів «нового порядку», на шляху історії. Якщо врахувати, який величезний, надлишковий арсенал державного насильства над народом накопичений у нас за 70 років в особі незліченних «служб» і «спецслужб», не можна не визнати, що старий міф може бути

²⁶ Так у свій час Ф.Ласаль охарактеризував «непролетарську більшість» німецького народу.

використаний для нового покоління, а спостережені на Заході ще раз вибачать цей поступ як справжній протиприродний захороненій тубільної архайки. Тема «підприємництво і народ» – головна тема українського сьогоднішнього: від того, як вона буде розкрито і вирішена, залежить майбутнє.

Українській правлячій клас «розвинутого соціалізму» бажав бути що буде стати правлячим класом епохи «першого нагромадження». Як виявилось, йому і законичувати нічого не треба: досить оголосити державну класність «приватизаційною», тобто своєю особистою. Більшість директорів підприємств, керівників виробничих об'єднань, міністерств стали засновниками акціонерних товариств, спільних підприємств, банків, «фондів» тощо. Схрив – колишні офіцери КДБ; представники партійно-кадрової номенклатури злочинним порядком оголосили себе підприємцями, приєднавши величезні партійні та відомчі засоби. Якщо ринкове суспільство на Заході створювалося шляхом міткого розподілу економічної влади і політичної, утвердженням підприємництва як ризикової, нічим не гарантованої приватної ініціативи, наш «бізнес», навпаки, спокійно базується на прямому переплетенні економічної і політичної влади. Для нього виявилось зайвою всяка особистого нагромадження – капітал він отримує готовим. Немає для нього і ринкового добору і ризику: гарантією служить державний бюджет, який використовується через особисті зв'язки і «телефонне право».

Природно в таких умовах масове невдоволення населення, яке має всі підстави підозрювати, що тут і мови бути не може про чесну ринкову змагальність, рівність стартових умов, відповідальність виробників перед незалежними споживачами.

Катастрофа комуністичного міфу зненацька ознаменувалася емансипацією підприємницької номенклатури – звільненням її від стримуючих політико-ідеологічних резонів. Номенклатурний клас швидко секуляризувався у своїй господарській діяльності, розірвавши ідеологічну конвенцію з народом, що «зрадив» його на виборах (1990-1991), віддавши голоси «демократам», і став чужим. Ніколи ще грабіж, обдурювання населення не досягали такої безсоромності, такого розмаху! На випадок же відповідної реакції узятий на озброєння старий міф: про неспроможний народ, що не

приймає прогресу, який з'явився на цей раз у вигляді «ринкової економіки».

Переконаючи людей у тому, що наш «номенклатурний ринок» – це і є єдино можливий варіант сучасного цивілізованого господарювання, їх провокують на бунт проти цивілізації взагалі, який підготував би їм статус приречених ізгоїв. У такій ситуації будь-яка розумна самооборона, захист своїх прав, справедливе невдоволення позбавляються легітимності, виглядають «варварськими». А проти варварів легше об'єднати сили і навіть, застосувавши масове насильство, розраховувати на поблажливість світової суспільної думки і його законодавців – інтелектуальної еліти. Це все наявне і реальне в сьогоднішній Україні.

В умовах беззастережної перемоги ринкових цінностей цивілізована опозиція номенклатурі з боку пограбованого нею народу можлива лише у формі вимог економічної демократії, тобто масової ринкової самодіяльності в дусі «народного капіталізму». При цьому завдання незалежної від номенклатури суспільної науки полягає в тому, щоб виявити загальноцивілізаційні – культурні, ідеологічні, політико-правові і «інфраструктурні» – передумови розвитку народного вітчизняного капіталізму. Зіставляючи два шляхи розвитку капіталізму: через номенклатурну «приватизацію» державної власності або через аскезу особистого нагромадження, необхідно оцінити їх можливості в контексті не тільки політики, але й давніх протистоянь монотеїзму і язичництва, цивілізаційних універсалій і етичної «укоріненості».

У результаті руйнування християнської віри аскеза особистого нагромадження нерідко нагадує безрелігійну аскезу самоцінного і байдужого до моральних і культурних цінностей накопичення. Саме в цьому полягають драма народного капіталізму в нашій країні і головний привід для його неприйняття світовим співтовариством.

Зрозуміло, ізгойство народного капіталізму не є фатальним, про що свідчить сучасний бум дрібного підприємництва на Заході в ході приватизації 80-х років XX ст. Вже наводились аргументи на користь цивілізаційної реабілітації дрібного бізнесу: він, як виявилось, непогано вписується в загальні тенденції постіндустріальної епохи, що характеризується ренесансом малих форм. Розвиток

народного капіталізму, демократизація процесів приватизації припускають розгальмування імпульсів масової економічної самодіяльності, прихованих в історичній пам'яті українського народу. Головний ризик для народу полягає в тому, що номенклатура провокує його конфлікт із цивілізацією в двох формах: культурної самоізоляції і морального нігілізму найбільше економічно перспективних представників, змушених вдаватися до найжорстокішої (при цьому не посилаючись на релігійні норми) аскези нагромадження; і нової міфологізації свого статусу в історії як обраного народу-ізгоя, якому немає місця серед обуржуазнених країн і якому необхідно здійснити новий, цього разу остаточний реванш «жебраків духу».

Отже, історична драма, що розігрується на теренах України, включає три персонажі: авансцену займає *номенклатурний і мафіозний капітал*, на підмостки пробиваються схимники *трудового капіталу*, у темряві залу ховається *мовчазна більшість - народ*. Номенклатурний капітал, який користується пільгами і перевагами, демонструє веселу гедоністичну надмірність, йому відкриті блага дозвілля й культури, його благодійні акції широко рекламуються mass media. Цивілізація поблажливо ставиться до номенклатурного бізнесу, оскільки і він її любить, хоча й односторонньо - споживацьки. На цьому тлі відлюдний схимник народного капіталізму явно програє.

Підприємцям-початківцям, для яких закриті номенклатурні форми великомасштабного «присвоєння» колишньої державної і колгоспної власності, не залишається нічого іншого, як перетворити нагромадження у всепоглинаючу пристрасть, приносячи їй у жертву особисте життя, дозвілля, розваги, безкорисливість культурної допитливості, людського спілкування, товариства. Аскеза бізнесменів-трудоголіків спочатку неминуче ставить їх на ворожі відношення позиції щодо рафінованих цінностей та інститутів цивілізації, які кваліфікуються цими упертими людьми як недозволена розкіш.

Ранньопротестантська Європа уже виявила світу цей тип - пуританську ворожість до декоративної «надмірності», радості життя, яка розкривається в науці, мистецтві, радостях плотської любові, молодіжній «субкультурі» дозвілля і розваг.

Ясно, що аскеза особистого первісного нагромадження - і в релігійно освячених, і, тим більше, безрелігійних формах - протиставляє дрібне підприємництво різновидам загального духовного нагромадження, що затвердилися: руху різноманітного культурного авангарду, наукових є літ, молодіжному і жіночому емансипаторству. Ці рухи знаменуються випереджальним розвитком загальних, позаутилітарних ідей порівняно з прикладними, які застосовуються в спеціалізованих галузях діяльності. Але саме на останні орієнтується наш «економіко-центровий» пуританин, змушений відкидати спокуси «самокоштовних» культурних вишукувань. Можливо, ще більш важливою в цікавлячому нас відношенні рисою дрібного підприємця є його консервативна політична орієнтація, рішуча відмова від егалітарно-перерозподільчих установок ліво-радикального типу.

Безрелігійна аскеза сучасного індивідуального підприємництва представляє крайній варіант жорсткого пуританізму, який не знаходить благодаті в усьому, що належить до традицій соціальної добродійності або навіть довгострокового соціального авансування (наприклад, програми допомоги учнівській молоді). Є підстави підозрювати, що жорстке самокатування індивідуального трудового нагромадження не потурає соціальному «утриманству» в будь-яких його формах. Якщо цим «аскетам» дано буде формувати соціальну політику, можна не сумніватися: вона буде скупкою. Цілком ймовірним наслідком стане невдоволення люмпенства. Що саме в цих умовах зажадає від державної влади наш несентиментальний дрібний буржуа, - напевно, уточнювати не треба. Економічна демократія народного капіталізму буде (і є) дуже авторитарною щодо численних ізгоїв ринкового суспільства.

Соціалістична ідеологія фактично сформувала образ, пролетарської діаспори, яка не має батьківщини, скасовує етнічні простори в ім'я райської землі комунізму. Протиставляючи цьому (у часі і просторі) цінності укорінення, наш індивідуальний хазяїн непомітно для себе самого все більше стає язичником. Права культура ХХ ст., що сформувалася як відповідь на виклик лівої культури (у цій вторинності - основна її слабкість і пояснення всіх наступних поразок), дрейфувала до язичництва. На протиположності соціалістич-

ній ідеології, яка стверджує (наслідуючи іудейсько-християнську традицію) моральну перевагу і прийдешнє торжество принижених і

пригноблених, права ідеологія хазяїв рішуче розірвала зв'язок убогості з чеснотою. Ідеологічним презумпціям соціалістів хазяїн протиставив свою жорстку, чужу апріорностям іудейсько-християнського морального імперативу розсудливість повсякденного досвіду, який показує, що убогість частіше свідчить про лінь і недбайльство, ніж про святість і вибраність.

А тепер про «мовчазну більшість», якій ще довго призначено перебувати поза підприємницькою сферою в обох її формах. Архетиповий образ народу в українській культурі страдальницький. Це істотно відрізняє її від західної, у лексиці якої слово «народ» практично не зустрічається: говорять про громадян і громадянські права, про різні соціальні групи або, нарешті, про тимчасові об'єднання людей. «Народ» тому виглядає як абстракція; чим досконаліші процедури демократичного представництва, тим охочіше люди ідентифікують себе не з народом узагалі, а з більш мобільними і мінливими груповими структурами. У нас же цивілізовані форми життя існують у тендітній формі «надбудови». Вітер крутих історичних змін легко її змітає, оголюючи «справжню правду життя». Ось цією правдою - інваріантами людського буття, які складають його стійкий кістяк, - і живе народ.

Формальний і неформальний принцип у політичному самовизначенні людини. Поряд із драматургією взаємовідносин між «економічною людиною», що керується продуктивним принципом, і «політичною людиною», яка сповідує перерозподільний принцип, для політичного життя характерні не менш напружені відносини між формальним («законницьким») і неформальним («сповідальним») принципами соціальної організації.

Політична активність може бути компенсацією економічної слабкості: хто не в змозі стояти на власних ногах, надихається гаслом «великого соціального переділу». Поряд з політичною активністю в економічно неспроможних є ще один вид діяльності: у сфері Духовно-релігійних пошуків. Економічне незадоволення можна перевести на мову політичних пристрастей, але можна стати на шлях зміни системи пріоритетів - якісного перетворення людських потреб «постекономічному» дусі.

173

Існує чимало ознак того, що сучасна культура постмодернізму бере на себе функції традиційної церкви: вона освячує постекономічні цінності, духовні пріоритети, намагаючись у новому вигляді

відродити стару аскезу, перебороти розгнuzданий гедонізм «споживчого суспільства». Цікаво спостерігати при цьому конфлікт, що намітився, між теорією й практикою соціальних модернізацій і постмодерністським зрушенням сучасної епохи. Подібно до того, як модернізм засуджує перерозподільний принцип, небезпідставно вбачаючи в ньому прояв древніх кочівницьких стихій, реваншизм «молодших братів» цивілізації, він засуджує й архаїку сповідальності, «соборності», протиставляючи їй сучасний принцип «холодних» партнерських чи юридичних (договірних-правових) відносин. Парадокс у тому, що принципи перерозподільництва й соборності належать до невикорінних особливостей соціального буття; можна сподіватися понизити їх вплив і статус у суспільстві, але не можна скасувати їх зовсім. Більш того: існують ознаки їх реактивації в найбільш розвинутих країнах світу - тих, чия економіка вступила в постіндустріальну фазу, а культура - у фазу постмодернізму.

Можливості формального принципу. У нашій культурі слово «формальний» майже лайливе. Формально - означає - по суті, формаліст - черствий, байдужий педант, формальна демократія - та, що «не помічає» дійсну нерівність людей у соціальному статусі можливостей...

Інше значення має соціальний формалізм у західній політичній культурі. Формалізація означає закріплення у твердих і чітких нормах прав і обов'язків громадянина, чітке обмеження сфери його невідчужуваної автономії. Формалізмом кодифікованих відносин Новий час відрізняється від середньовіччя з його патріархальним деспотизмом, «широтою» лицарської натури, її примхливою запальністю й шляхетністю, ірраціональністю влади, вільною карати й милувати... Уявімо, що в цей декоративний світ закинуто у вигляді насіння хоча б одне неухильне правило, нехай незначне, але таке, володіє правовою непорушністю: ні сеньйор, ні навіть король не можуть його порушити, вилучити, скасувати. Системі сваволі буде кинутий жорсткий виклик.

Марксистська традиція ототожнює право зі сваволею сильних («право є зведена в закон воля пануючого класу»). Насправді ін-

174

тенденція права прямо протилежна: вона в тому, щоб дати гарантію слабким перед сильними. Сильні менше мають потребу в праві. нерідко вони не мають бажання обтяжитися ним; свої інтереси вони забезпечують силою, для якої право є перешкодою. Необхідно

уточнити інтенцію права на протывагу популярній у нас справедливості. Наша культура виробила засоби захисту слабких. Вони ільш відповідають християнській ортодоксії - принципу блажентва слабких духом: «Не в силі Бог, а в правді», «Справедливість вище

закону»... На боці гноблених не закон, а духовність - більш тонка матерія, що відноситься до совісті, співучасті, тієї глибинної християнської інтуїції, яка передбачає кінцеве торжество тихих і праведних! Треба розрізняти два соціокультурні типи: один належить до холодної непохитності права, а другий схиляється до гарячого християнського милосердя. Перший вимагає гарантій від довільного втручання, другий, навпаки, жалісливого втручання, милосердя.

Гарантований від утручання простір є зоною свободи, самодіяльності; у шуканій співчутливості пізнаються риси патріархального піклування. Холодне невтручання відрізняється внутрішньою сталістю; активне (гаряче) втручання, за визначенням, постійним бути не може: ніякої духовної напруги для нього не вистачить. Гарантії від утручання кують сильні характери; гарантія співчутливості - умова масового формування принижених, боязких, які піклуються про те, щоб їхній соціальний образ в очах інстанцій, що піклуються, відповідав інтенції піклування (про зухвалих не піклуються). Така психологія сприяє формуванню авторитарних відносин у всіх сферах життя, не сприяючи утворенню багатства, яке вимагає ініціативи, заповзятливості. Тому правові суспільства, зазвичай, є багатими, тоді як «справедливі» - бідними. Важливо підкреслити, що гарантії прав і гарантії участі належать до різних картин світу: перша формальна і непохитна, не залежить від внутрішніх станів суб'єкта (як нагорі, так і внизу соціальної піраміди). Вона взагалі залишає внутрішній світ особистості за рамка інтерпретацій з боку влади. Правова влада не цікавиться внутрішнім світом громадян. Зокрема, байджість карного закону до ще не втілених суб'єктивних нахилів людини зовсім не є плодом «юридичного бездушшя", про яке так багато говорять романтичні

175
критики права. Саме навпаки, у цій байдужості виражає себе юридичний гуманізм, а саме безумовна попередня довіра до кожного члена суспільства... Гуманізм юридичний - це довіра не до природи (людини), а до основного особистого виміру людини, до її волі, що

розуміється як здатність самоконтролю і самодисципліни. Правовому принципу категорично протипоказане авторитарно-педагогічне ставлення до громадян як до неповнолітніх, що потребують догляду в. З позицій традиційної співчутливості байдужність до помислів є свідченням бездуховності: якість помислів - найважливіше. Отже, кому є, що пред'явити світу, крім намірів, вимагає, щоб про нього судили за результатами; кому результати не дані, вимагає, щоб оцінювали його гарні наміри. Це може бути інтерпретоване і щодо виробничої ситуації: кваліфікований працівник вимагає оцінки за кінцевим результатом; некваліфікований має потребу в перманентному інструктажі. Загалом скажемо так: хто міцно «стоїть на ногах», потребує, щоб влада не втручалася в хід його життя. З практики управління колишнього «соціалістичного виробництва» відомо, що авторитарні керівники недолюблювали поважаючих себе професіоналів, морально стійких, непитущих працівників. Такі люди нетерпимі до зазіхань на їхні права, порушень трудового законодавства адміністрацією, проявів беззаконня, що є підґрунтям тоталітаризму. Надзвичайні ситуації, незліченні *понаднормові* припускають мораль винних, таких, що розкаюються і змушених миритися з порушенням прав у надії на прощення та потурання в майбутньому. Чергування гріха («падіння») і каяття («воскресіння») становить повсякденну апокаліптику тоталітаризму, що разюче контрастує з ритмікою життя і праці цивілізованих суспільств.

На відміну від тоталітаризму, який представляє псевдорелігійну структуру, демократія - світська система. Людина вступає в справу без підбальорюючого «підморгування» вищих сил, верховної влади, інших опікуючих інстанцій, які заздальгідь забезпечують «важливі переваги» обранцям. Демократія має на увазі автономного, непідо-пічного суб'єкта, якому нікого дякувати за благополуччя, нікого звинувачувати у невдачах. Її головні принципи - суверенність, самодіяльність, відповідальність, що виключають потурання, заступництво.

176

Ці принципи стверджуються разом з відмежуванням духовної влади від політичної, відмовою від архаїчного ідеалу «соборності». Демократія не розглядає громадян як парафіян єдиної церкви, не вимагає від них постійних свідчень ідеологічної вірності, «монолітності». Відносини груп, що відрізняються різними інтересами,

існують тут не в маніхейській інтерпретації (непримиренна боротьба сил добра і зла), а у світській формі (ділове партнерство, що реалізується в економічній сфері через систему взаємозацікавленого обміну, у політичній - за допомогою пропорційного представництва в органах влади). Взаємна зацікавленість, партнерство розглядаються як більш надійний тип соціального зв'язку, ніж екзальтована жертвовність. У демократії немає мазунчиків, відзначених благодаттю соціального походження, типом вірування тощо. При демократії індивід вступає у відносини з рівними йому в правовому становищі суб'єктами, у яких нічого не можна випросити, «вибити».

Світська холодність ділових зв'язків різко контрастує з «сентиментальністю» тоталітарних суспільств, які насаджують відносини, що нагадують особливу патронажну субкультуру, яка формується навколо монастирів, церковних приходів, де годуються злиденні, юродиві, «блаженні»... Горезвісні соціальні гарантії тоталітаризму дуже подібні до системи подаянь «жебраків духу». Трудящі змушені постійно дякувати партії, «особисто» її вождів за турботу, відповідати на неї «ударною працею»...

Дійсних, верифікованих у повсякденному досвіді соціальних гарантій небагато. Однак свідомості, вихованій в обстановці «соборності», здавалося підбадьорюючим те, що сили, від яких виходять віддача або покарання, на відміну від «бездушного» Заходу, персоніфіковані, до них можна апелювати. Спробуйте апелювати до ринку! Демократія як система світська, тобто ідеологічно нейтральна, пред'являє усім рівні вимоги. Її закони відрізняються невблаганністю. Не можна злочинця віддати на поруки в трудовий колектив: він повинен відповідати в суворій відповідності з законом. Директор не може поїхати в міністерство і випросити якісь пільги, домогтися, щоб йому «скорегували» планові завдання; безособова система ринку невблаганна, недбайливих вона змушує розплачуватися сповна. Демократичне суспільство, в основі якого лежать

177
ринку і парламентське правління, базується на засадах номіналізму - уявленні про соціум як сукупність суверенних індивідів. Його соціальна філософія заперечує можливість апріорного визначення загального інтересу; він існує тільки як рухливий баланс приватних і групових інтересів, відбиваний у системі пропорційного представництва і ринкового обміну. Але відсутність персоніфікованої

структури, що уособлює загальний інтерес, сприймається по-різному. Для ініціативних, заповзятливих, котрим є що запропонувати в рамках відносин обміну і партнерства, анонімність є щирим благом. Вони цінують цивілізацію за те, за що й дорікали догматики: за матеріальний, знеособлений характер суспільних зв'язків. Матеріальні зв'язки - альтернатива особистої залежності патерналізму. Соціальний атомізм - основа стохастичного принципу сучасного суспільства, де свобода невіддільна від ризику, де виключена можливість будь-якої інстанції (Держплан, партком, традиційна церква) поділяти людей на праведних і приречених. Такий холодний всесвіт не влаштовує людей, які не вміють поводитися світськи у виробничій повсякденності, не підмінюючи ділові, професійні критерії морально-релігійними, ідеологічними. Тут уже не говориться про мільйони маргіналів, люмпенів, підсобників, сезонників, які не здатні виносити проблеми повсякденності й постійно втікають в інший бік дзеркального світу за допомогою алкоголю, інших сильнодіючих засобів, до яких відноситься і політична магія. Вони можуть терпіти неймовірну нужду, здійснювати певні зусилля, але категорично не здатні витримувати ритміку «серединного часу». їм ближче гасло: «Десять років героїчної праці - заради десяти тисяч років безхмарного щастя». В історії вони бачать патерналістську систему, вимагають від неї гарантій «світлого майбутнього».

Цим сподіванням відповідали «істматівські» положення про непорушні історичні закономірності, вирішальні формаційні переваги. Вважалося, що історія ставить тільки одну умову - знищення приватної власності. Варто її прийняти, як хід життя уподібниться ескалатору, що виносить нагору - до комунізму. Народу, який отримав настільки ґрунтовні гарантії, немає про що турбуватися. Реальна історія суспільства, з її суперечливістю та непередбачу-

ваністю, пов'язаними зі свободою і вибором, підмінювалася запрограмованою псевдоісторією.

Замість свідомості несплячої, відповідальної, чутливої до аміні ходу речей, формувалася пасивна детерміністська свідомість. Подібно до того, як в економіці нам необхідно перейти від колишньої «планової» системи до ринково-самодіяльного ринкового господарства, у філософії історії потрібно освоювати неприбрану до рук, невизначену - відкриту історію. Тут виявляється ще одна

«жорстокосердість» демократії: як відкрита система, заснована на вільній змагальності різних політичних партій, вона виключає однозначні, «остаточні» рішення. Вона не знає заздалегідь обраних улюбленців, «передовиків» історії, виключає існування постійного «авангарду», так само як і наявність «великого вчення», що має в запасі готові відповіді на основні проблеми людського буття. Мирська реальність, необхідність визначатися на крутих поворотах історії багатьох відлякує не менше, ніж перспектива господарської самостійності недбайливих «командирів виробництва».

Усе це є пережитком патріархальної парадигми - уявлень про суспільство як єдину сім'ю на чолі із суворим, але справедливим і турботливим батьком. Влада батька - не формальна, а любовна, він буває сердитий, але відхідливий, запальний, але великодушний. Перед нами зразок мислення, що не допускає «холодного формалізму». Зовсім іншою інтенцією відрізняється новоєвропейська політико-правова традиція. Мірабо писав, що вища мудрість влади полягає не стільки в її політико-адміністративному мистецтві, скільки в тому, щоб «усіяко придушувати в собі неприборкане бажання правити - найпагубнішу хворобу сучасних держав». Найважче нашій масовій свідомості дається розуміння високого формалізму демократії: демократія як влада народу, як «влада більшості» - ці змісти не є великою проблемою для розуміння. Труднощі починаються тоді, коли впливає правове уточнення цих формул: влада більшості - в рамках закону і підлегла закону. Суверенітет більшості, таким чином, не безмежний: вище нього стоїть закон, і більшість не може висувати такі види волевиявлення, які порушують непорушні конституційно-правові норми. Причому це стосується будь-якої більшості простої, кваліфікованої навіть представленої у вигляді поголовної згоди всіх громадян:

179

деякі конституційні засади, що виражають у першу чергу свободи гуманітарні (права, гарантії особистості), абсолютно незаперечні. Емансипатовський вплив формалістичного (кодифікованого) принципу проявився і в економічній історії Заходу: Чиказька школа в США і "нові економісти" у Франції перебороли технічний фетишизм в інтерпретації економічного зростання, показавши, що зародження сучасної продуктивної економіки пов'язане з установленням правового стану, розвитком контрактних відносин. Історія росту, усупереч поширеній думці, пов'язана не стільки з промисловим

переворотом, скільки з переворотом у відносинах людей: розвитком правового порядку як нової соціальної технології.

У феодальну епоху власність у певному розумінні була «колективною».

Це означає, що економічні новатори не мали гарантій збереження в користуванні додаткового прибутку, що здобувався. Суспільство буде настільки «інноваційним, схильним до економічного зростання, наскільки його правова система виявиться здатною захистити виробника від самочинних експропріацій, дасть гарантію в тому, що кожен новий результат ініціативи, старанності та заповзятливості не стане приводом для додаткових поборів».²⁷ Наскільки правова «технологія» людських відносин важливіша від промислових технологій - переконливо свідчить багаторічний радянський досвід. Присадибні ділянки селян складала всього 1% посівних площ країни. І на цих клаптиках, використовуючи техніку епохи мезоліту (мотичне землеробство), селяни давали близько 40% товарної продукції господарства! Не варто думати, що цей конфлікт архаїки доправового стану і вимог вільної ініціативи притаманний тільки для досвіду «реального соціалізму». Етатистський синдром - тенденція до поглинання громадянського суспільства державою, зростання патерналізму, бюрократичної опіки, що загрожують паралізувати вільну ініціативу, - став причиною сучасної неоконсервативної революції на Заході. Особливо постраждали від етатизму країни, що не пережили релігійної реформації, зокрема Франція. У цій країні різко активізувалася ліберальна критика непомірних амбіцій державного абсолютизму, успадкованих від революції 1789 р.

27 Lepade H. Demain le capitalisme. P., 1978. - P. 25.

180

У Франції, вважають ліберали, публічна влада не перестає нагадувати громадянам, що представляє волю більшості і тому має необмежені права: «З того моменту, як влада стала втілювати демократичну волю народу, усе те, що обмежує цю владу, визнається антидемократичним. Така модель французької демократії». ^ Згідно з Коннаком, вона виражає ідеологію політичного гегемонізму, що наділяє владу абсолютним суверенітетом. Абсолютний суверенітет «демократичної держави» фактично означає необмежене право політичної бюрократії втручатися в будь-які сфери громадського життя, щоб вони не вислизнули від цензури «загального інтересу». А тим часом уже Констан, один з перших критиків «революційного абсолютизму», відзначав, що суверенітет будь-якої влади не може бути абсолютним: «... є речі, стосовно яких законодавець не має

права законодавствувати, і є волевиявлення, які не мають права собі дозволяти ні народ, ні його політичні уповноважені».

Розмах бюрократичного втручання в життя громадян, непояснений у термінах веберівської соціології, пов'язаний, на думку лібералів, з революційною ідеєю абсолютного суверенітету влади більшості. З неї випливають й інші особливості бюрократії у Франції.

По-перше, систематичне пригнічення будь-якого приватного інтересу як незначного перед загальним інтересом. Діалог цивільної особи з бюрократом не може бути діалогом рівних: гегемонія загального інтересу визначає перевагу бюрократа як його представника. Політичний гегемонізм прищепив переважній більшості французів комплекс «маленької людини», і цим з успіхом користується бюрократія для ствердження прерогатив, розширення впливу.

По-друге, послідовний наступ держави на громадське суспільство як сферу різноманітних приватних інтересів: «Демократія гегемоністського типу насаджує новий абсолютизм. Вона не приймає найменшого опору громадянського суспільства, відкидає будь-як суспільну ініціативу тільки тому, що вона не є її власною...».²⁹

По-третє, знов-таки усупереч М. Веберові, одним зі способів самоствердження бюрократії є політизація суспільних функцій.

²⁸ 28 *Cannae Y. Le juste Pouvoir. P., 1983. - P. 10.* ²⁹ *Ibid.-p.i71.*

Неполітичний статус тієї чи іншої сфери діяльності обмежує право на бюрократичне втручання, центрує такі критерії, як професійна компетентність, економічна, правова обґрунтованість тощо. Але варто оголосити якийсь вид діяльності зачіпаючим «загальний інтерес», як перераховані критерії відразу відступають. Дилетантизм бюрократа, його відверта некомпетентність перетворюються в достоїнства, - професійний погляд вузький, тоді як сфера «загального інтересу» вимагає незрівнянно більш широкого, а, отже, надпрофесійного підходу.

Особливу увагу ліберальна критика бюрократії приділяє її ставленню до конституційності, правової держави. Бюрократизм, породжений політичним гегемонізмом, не схильний зв'язувати себе інструкціями. Інструкції видаються для інших, для регламентації видів діяльності, що лежать у сфері громадянського суспільства. Для себе бюрократія залишає свободу рук. Тому вона ворожа істинно конституційному принципу, намагається звузити сферу його

застосування. Не випадково, на думку лібералів, у Франції зростає число законів, що не мають статусу конституційних і можуть бути змінені партією правлячої більшості. Навіть виборчий закон є таким, що його можна змінювати простою більшістю голосів у парламенті. (Допустимо, що більшість болільників, які бачать, що їхня команда програє, могла б у ході матчу змінювати на свою користь правила гри.) До речі - ця ситуація існує в сьогоднішній Україні.

Від політичного гегемонізму пішла тенденція до злиття адміністративної системи з політичною. Партія-переможниця призначає своїх людей. Як зазначає А. Коннак, громадяни при цьому програють подвійно: «По-перше, через некомпетентність керівників, зобов'язаних своїм підвищенням не професійним, а чисто політичним якостям. По-друге, тому що ці керівники в цілому орієнтуються не на вимоги клієнтури, а на бажання влади, що їх поставила».³⁰ При такому становищі веберівський постулат про ідеологічну нейтральність бюрократії є утопічним.

Ще одна тенденція політичного гегемонізму - зазіхання на незалежність судової влади. Без справжньої незалежності судочинства

³⁰ *Ibid.* -Р. 175. 182

від виконавчої влади принцип конституційності не працює. Не випадково, відзначають ліберали, в країнах з відкритою тиранією встановлюються демократичні, гуманні на вигляд закони, які, однак, не обмежують авторитарну практику влади: «Немає нічого більш легкого, ніж творити найгіршу сваволлю і несправедливість при найкращих законах, якщо в країні відсутня незалежність суддів».³¹ Як відзначають ліберальні теоретики, французька правова система є результатом компромісу між демократичним принципом незалежності судової влади і гегемоністською тенденцією підпорядкування її владі. Незалежність суддів гарантується конституцією, але прокуратура включена в ієрархію міністерства юстиції. У цих умовах безсторонній, ефективний прокурорський нагляд над дотриманням законів навряд чи можливий.

Однак бюрократичний волюнтаризм, вважають ліберали, має дуже мало подібності зі справжньою державною волею, що знає кордони, але непоступливою, твердою, послідовною там, де цього вимагає закон. Гегемоністська держава, і в цьому її специфічний парадокс, є слабкою державою. Бажаючи вирішувати всі питання, підмінюючи природну саморегуляцію суспільного життя без-

перестанним декретуванням зверху, вона має усе менше шансів устежити за всім, утрачає пріоритети, втрачає важливе в погоні за другорядним. Росте кількість наказів, постанов, у деяких сферах (урбанізм, культура, освіта, охорона здоров'я) на 50% у рік. При цьому падає частка декретів, що втілюються у життя, збільшується кількість повторних рішень - тих, котрі приречені залишатися на папері. Політичний гегемонізм, що претендує на тотальну компетенцію державних органів, позбавлений можливості відокремити сферу державних прерогатив від того, що варто надати особистій ініціативі громадян.

Пов'язана з утратою кордонів державної компетенції криза влади тягне соціальну і фінансову нестабільність. У повсякденному житті зростає кількість зривів, відхилень, подій, катастроф. Колишні механізми суспільної саморегуляції підірвані, а державна опіка зверху не здатна їх замінити. Посилюються «ентропійні» процеси в усіх сферах життя, що загрожують повним розвалом, де-

³¹ Ibid. - P. 166.

моралізацією. Наростають ознаки фінансової катастрофи. Будь-які зобов'язання держави ведуть до постійного розширення бюджету; більшість їх залишається незабезпеченими, породжуючи дефіцит. Має місце помітна деградація державних соціальних служб і послуг, які на очах перетворюються у фікції, корумпуються.

Ці свідчення бюрократичного загнивання, що подаються лібералізмом у теоретичній формі як результат порушення конституційного принципу розмежування держави і цивільного суспільства, становлять чималий інтерес. В умовах суспільної реакції, що посилюється, на бюрократичну узурпацію громадянських прав і свобод, обмеження ініціативи людей у всіх сферах життя ліберальна критика «політичного гегемонізму» набула певної популярності.

У боротьбі з бюрократією, стверджують ліберали, не менше значення, крім ринку, мають активізація механізмів права та розвиток правової держави. Якщо бюрократія – втілення політичного абсолютизму, що претендує на вираження «загальної волі», волі більшості, й на цій підставі потребує необмеженої влади, альтернативою бюрократії може бути конституційно-правовий режим. Конституційність ставить межі політичній волі правлячої більшості, якими б мотивами не керувалася ця воля.

Протиставляючи правовий режим режиму, заснованому на політичній гегемонії більшості, ліберали підкреслюють відмінність двох типів «демократичної законності». Законність може розумітися як вираження волі більшості, і тоді більшості все дозволено, політична сваволя неминуча (саме так розуміється законність у Франції). Але законність може трактуватися як відповідність правовим, конституційним нормам, і тоді чітко окреслюються межі, які не дозволено переступати нікому.

Активізація правової свідомості – об'єктивна тенденція сучасності, яка відображає новий, більш високий рівень політичної культури мас, їх нові демократичні вимоги.

Це і стало опорою ідеології лібералізму.

У становленні лібералізму філософія права відігравала таку саму роль, як політична економія у формуванні марксизму. Якщо марксизм узяв за основу виробничі відносини людей, то лібералізм – відносини індивіда і держави.

Можна сказати, що оволодіння формально-правовим принципом є одним з головних показників соціальної модернізації. М.

лових фондів, зруйнованих під час війни, насправді зумовлений руйнуванням старих патерналістсько-бюрократичних систем, які сковують соціальну ініціативу. Головне - у створенні нових технологій влади, що різко звужують відносини опіки і скрупульозно відокремлюють сферу регламентованого від того, що віддається на відкуп вільній ініціативі. Було б небезпечною ілюзією думати, що при цьому організовані, упорядковані відносини замінюються довільними імпровізаціями. Організація - провідна антиентропійна сила, дана людині для боротьби з хаосом; необхідно не руйнувати організацію, а робити її більш відкритою, гнучкою, демократичною. Знову проглядається зв'язок демократизації з установленням формального принципу. Формалізація в семантичному відношенні пов'язана з виявленням (експлікацією) неявно вираженого. Колишні системи управління в нас будувалися на келійних рішеннях, замовчуваннях, контактах, що уловлювалися посвяченими. Демократизація системи управління включає формалізацію, що має на меті неявні, езотеричні правила, норми зробити явними, сформулювати на недвозначній юридичній мові. Подібно до того, як науковий досвід (експеримент) відрізняється від ненаукового вимогою відтворюваності, сучасна система управління будується на відтворених (доступних) умовах. Це аж ніяк не виходить, що все повинно бути формалізованим; сфера запропонованого звужується, але там, де вона встановлена, вона стає «прозорою». Проблема полягає в тому, щоб *езотеричну* мову різних номенклатур перетворити в *екзотеричну*. Усім відомо, що чиновницьке середовище приховує інформацію від клієнтури, щоб зберегти монополію, мати дивіденди. Чиновницька рента, що вилучається з усіх, значною мірою має джерело в неявних, нестрогих «правилах гри»; чим більше їх, тим сильніша влада бюрократичної касти. Бюрократизація, відповідно, є щось прямо протилежне тому, що нерідко під цим мається на увазі; бюрократизація є відсутністю чітких, недвозначних правил, алгоритмів управлінської дії. Чим більше число інстанцій, через які проходить те чи інше рішення, тим заплутаніша його мова, тим легше гальмується рішення, спотворюється його зміст.

185

Формалізовані правила володіють ще однією перевагою: вони полегшують комунікацію в галузях управління. Отже, демократія

має на увазі відкритість, яка також невіддільна від формалізації - зменшення того, що мається на увазі деякими, але не явне для усіх. Політичне значення формалізації (кодифікації) полягає в тому, що вона робить поведінку влади передбачуваною. Кодифіковані соціальні статуси є більш захищеними: керівник змушений триматися «в рамках», якщо в посадових інструкціях, нормах трудового, адміністративного права обговорені права підлеглих.

Кордони формального початку. Неупередженість формально-правового початку не завжди і не в усьому влаштовує людину політичну. Уже зазначалося, що людина політична - істота пристрасна, азартна; політика живе великою драматургією воль, що зіштовхуються, характерів, завищених очікувань, віри. Хто бачить у політиці раціональне вираження групових інтересів, що змагаються і протиборствують у рамках конституційно-правових норм, не відає могутніх діонісійських її підтекстів.

Історичний досвід показує, що великі групи програють меншим за кількістю, але озброєним вдохновляючою організуючою ідеєю. Ми бачимо також, що реальні групові інтереси, які виражаються мовою одних економічних потреб, відходять на другий план перед месіанськими, світорятівними ідеями, які кличуть до «світлого майбутнього».

Чи можна цю їх віднести до архаїчних утворень, переборних у найближчій історичній перспективі? Напевно, ні. Відповідні очікування були сформульовані в знаменитій теорії деідеологізації на рубежі 50-60-х р.р. ХХ ст. З того часу світ пережив нову реідеологізацію - підйом фундаменталізму, розгул націоналістичних пристрастей. Політична людина не «холоне», не перетворюється в розумового суб'єкта, що відстоює групові інтереси. Кумири падають, міфи розвіюються, щоб бути замінені новими кумирами, новими міфами. Мінються об'єкти пристрастей, вірувань, їхня мова і символіка, але позараціональний бік політики залишається постійним. Звідси можна зробити висновок у дусі натуралістичної антропології: визначити людину як істоту, підвладну пристрастям, різновидом яких є політичні пристрасті. Це буде недалеко від істи-

186

ни, але істини абстрактної: специфіка політики взагалі, політичного життя Нового часу зокрема цим не вичерпується. Той, хто замислюється про таємні пружини політики, не може не звернути увагу на ті риси, що зближують її з християнською релігією. Ви-

являється, що сила політичних ідей, їх мобілізуючий потенціал не перебувають у прямому зв'язку з принципом представництва. Соціальна група може бути великою, політично пануючою, але не мати у своєму розпорядженні впливових ідей. Навпаки, група може бути нечисленною, за своїм політичним статусом навіть «ізгойською», але при цьому панувати в духовній сфері. Розриви між емпіричним політичним статусом і духовним, ідеологічним впливом свідчать про нестабільність політичного порядку. Ареал влади залежить від ареалу ідеї: коли між духовною владою і політичною виникає розрив, остання стає нестійкою. Один з парадоксів політики полягає в тому, що ідеї, призначені служити сильним, є слабкими: їх надихаючий потенціал, зазвичай, невеликий. Навпаки, ідеї, призначені «принизити сильних» та захистити слабких, є сильними і володіють привабливістю. Партія, що стоїть при владі два терміни підряд, найчастіше програє наступні вибори. Цьому можна знайти пояснення: за час правління вона робила помилки, втрачала пріоритети тощо. Але в поясненнях - «певний нераціональний залишок»; партія зазнає поразки ще й тому, що за роки правління асоціюється з дратівною зарозумілістю сили, яка вимагає приборкування.

Звідкіля бере початок діалектика «земної» сили - духовної слабкості (безблагодатності)? Від християнства. З нього виходять два парадокси, що мають глобальні наслідки. Перший пов'язаний з торжеством «низьких духом»: «Блаженні лагідні, вони успадкують землю». Перевертанням земної логіки - раціонального судження про природні переваги сильних, ініціативних над слабкими, лагідними - закладений архетип історизму в європейській культурі. Історизм є передбаченням фіналу-розв'язки історії, яка обіцяє реванш святих невдах, ізгоїв світу. Цим він протистояв благодущності позаісторичної свідомості римлян, що знайшли себе в сьогоденні і тому байдужих до історії. Історизм став викликом логіці явного й у цьому розумінні - езотеричним «конспіративним» знанням, схованим від сьогоденних переможців. Фінал історії,

187

що готує перемогу ізгоїв, вступає в очевидне протиріччя з даними історичного досвіду, вимагає абсолютної віри. Тут немає місця варіативному процесу: наявність варіантів відкритої історії робить найменш ймовірним кінцеве торжество слабких. Тільки в сакральній історії, заснованій на угоді обраного народу (класу) з Богом

(історичним розумом), емпірично найменш ймовірне стає визначеним. Умовою виконання такого договору є фанатична відданість месіанському покликанню, відмова від спокус пристосуванства. За словами М. Бердяєва, «ідея історичного внесена у світову історію євреями, і... основною місією єврейського народу було: внести в історію людського духу цю свідомість історичного здійснення, на відміну від того круговороту, яким процес цей уявлявся свідомості еллінській».³²

Реванш історизму, що не зводиться до того банального реваншу, який поправився і накопичив потенціал переможеного, який покладає надію не на одкровення, а на співвідношення сил, що змінилися, і військову удачу. Історизм пов'язаний з нетривіальним рішенням, коли ворожій силі протиставляється не сила в тому атому вимірі, а прорив у сфері цінностей - дискредитація пануючої сили як тупої бездуховної «тілесності», що не відає вищих підтекстів буття. Боротьба іудейського монотеїзму з ворожою йому державністю римлян була стратегією дегероїзації: дискредитація культури сильних і пристосованих. Цей архетип історизму, який шукає реваншу духовності над бездуховною силою, і сьогодні є однією з прихованих пружин політичного процесу - особливою динамікою, що не піддає розумовій калькуляції. У ній знаходить основу політичний темперамент, що виражає не природні пристрасті, а пристрасті-вірування, пристрасті-сподівання. Архетип історичного реваншу принижених закладає в історію всіх політичних режимів сучасності певний цикл: чим повніше представлена фаза розквіту тієї чи іншої «земної сили» - соціальної групи, режиму, імперії, тим більше ймовірний перехід у наступну фазу нежданого обвалу, який багато чого поміняє місцями. У рамках формальної логіки нарощування сили й успіху обіцяє наступні успіхи; у рамках логіки історизму це виявляється не так.

³² Бердяєв Н.А. Смысл истории. - М., 1990. - С. 23.

Зрозуміло, такі цикли можна інтерпретувати і не вдаючись до мови іудео-християнської есхатології. Досить зупинитися на законі відтворюючої розмаїтості, якому підлегле все живе. Якщо яка-небудь група, режим, держава безупинно йшли від успіху до успіху, це загрожувало б утратою різноманіття: переможець вирівняв би світ, вибудував його остаточно «за своїм образом і подобою».

Обвали необхідні, щоб дати шанс іншим і разом з ними випробувати альтернативні шляхи розвитку. Можна повторити: язичницько-органіцистська версія політико-історичних циклів є не менш переконливою, ніж іудео-християнська. Однак перша занадто абстрактна: вона передбачає можливість обвалу історії, але не вказує, звідкіля його чекати. Друга проясняє «виворіт» світу, зосереджуючи увагу на сьогоднішніх ізгоях. Необхідно класифікувати соціальне ізгойство за критерієм, що нагадує християнський: є бездуховне і тому безблагодатне ізгойство і є ізгойство, що компенсує свою слабкість силою ідеї.

Сьогоднішня політична філософія повернулася до язичницької дихотомії: вона поділяє світ на пристосованих і непристосованих, самодіяльних і «нужденних духом», віддаючи перевагу першим. Дихотомія «працює» у рамках теорії модернізації і лише в цих межах. Логіку світу, узятого в площині, доповнює логіка циклу; необхідно враховувати як високу імовірність, що сильні і пристосовані будуть принижені... Справа в тому, що сучасна культура функціонує багато в чому на зразок християнської церкви: освячує переможених, дає їм духовний престиж, авторитет, нерідко відлучає переможців, дискредитує їх силу духовним презирством. Така ідея справедливості – одна з могутніх політичних ідей сучасного світу. Справедливість найчастіше поводить як утікачка зі стану переможців, позбавляючи останніх духовної легітимації. Чим більше у відповідь на це сила грає м'язами, тим разючіше спрямована проти неї всероз'їдаюча іронія духовності...

Історія показує, що політичну силу не можна інтерпретувати натуралістично, зводячи все до показників статистики. Ми це побачили на власному досвіді. Гігантська наддержава впала, утративши силу, хоча в натуральному вираженні мало що змінилось. Виходить, навіть ядерний вік не змінює природу політики як сили.

яка залежить від санкції «церкви» - пануючих ідей століття, сподівань справедливості. Відлучена сила втрачає силу.

Для з'ясування важливості неформальних, позараддоіальних моментів політики звернемося до ще одного парадокса християн-

ства. Йдеться про антиномію права і моралі або, висловлючись євангельським складом, законництва і благодаті.

У тому, що справедливість на боці гноблених, і в цьому їхня сила, яка перевищує матеріальну силу пануючих, є парадокс, який у цілому засвоєний політичною філософією і втратив якість парадоксу. Значно менше засвоєний парадоксальний зв'язок розкаюваної гріховності зі справедливістю і благодаттю (воздаванням). Хто ближчий до спасіння: той, хто не грішив зовсім і тому не розкаюється, чи грішник, що злякався своєї провини? Християнська етика на боці останнього: «Митарів і грішників Євангеліє поставило вище фарисеїв, нечистих вище чистих, тих, що не виконали закон, вище тих, хто виконав закон, останніх вище перших, тжх, хто гине, вище врятованих, «злих» вище «добрих». Це є парадокс євангельської моралі, який важко «вміщається» й осмислюється християнами в історії» .³³

«Християнство, - говорить М. Бердяев. - поставило людину вище ідеї добра і цим здійснило найбільшу революцію в історії людства...».*⁴

Вражена совість, покаєння того, хто здійснив безліч важких злочинів, можуть зробити його святим. Етичне осяяння розбійника, розп'ятого на хресті поруч із Христом, дарувало йому царство небесне, котрого не здатні удостоїтися «систематично правильні» люди. (Правова свідомість таких речей не знає і допускати не може.) Тут діє протилежна правовій свідомості логіка спокута і дарованої (а не заслуженої систематично) благодаті: «Спокута вириває корені зла і гріха, але цим вона звільняє людину від безроздільної влади закону... Євангельська мораллю є мораль благодатної сили, невідомої закону, тобто вже не є мораль... Етика охоче погоджується покласти у свою основу верховну ідею добра й у цьому бачить свою специфічність. Але як тільки ідея добра, як верховна, покладена в

³³ Бердяев Н.А. О назначении человека. - М., 1993. - С. 96.

³⁴ Там само. - С. 101.

основу етики, етика стає законницькою і нормативною... В основі християнства лежить не відвернена і завжди безсила ідея добра... а жива істота, особистість, особисте ставлення людини до Бога і ближнього... не відвернена ідея добра, а людина є Боже творіння і Боже дитя».³⁵ Правова свідомість несправедлива, тому що до різних людей докладає однакову міру. Марксистський бунт проти права і правової держави бере початок від євангелістської критики «фарисейського» безликого законництва.

«Керуватися у своїх моральних актах любов'ю до добра, а не до людини, до живих істот і означає практикувати етику, протилежну християнській, євангельській, бути фарисеєм і законником».³⁶ Християнська етика, таким чином, є викликом раціоналістичній етиці. Категоричний імператив говорить: «Роби так, щоб максима твоєї волі могла служити принципом загального законодавства». При цьому забороняється повагу до норми ставити в залежність від прихильностей. Звідси технічна складність: лише той учинок є моральним, який наслідують добро не за душевною схильністю, а за велінням безособової норми. Це викликало епіграму Ф. Шиллера: «Ближнім охоче служу, але – на жаль! – маю до них схильність. Ось і гризе запитання: чи насправді моральний я? Немає отут іншого шляху: намагайся відчувати до них презирство і з відразою у душі роби, що вимагає обов'язок!»

Питання, поставлені парадоксами християнської етики і холодною правовою свідомістю, мають неминуче значення для політики. Відомо, як любов до людства, передового класу здатна затьмарити бачення конкретної людини. Не було більших злочинів, ніж ті, які відбувалися в ім'я світлого майбутнього усіх. У політиці, отже, важлива легітимація такого поняття, як *індивідуальність* – єдина, неповторна особистість, втрата якої не може бути заповнена нічим: ніякі вражаючі епопеї прогресу не вартують однієї загубленої душі (сльозинки дитини, за Ф. Достоєвським). Очевидно, у політиці це не може розумітися буквально: її раціональна стратегія будується на балансі знахідок і втрат, зіставленні дійсних витрат з майбутніми надходженнями. Якщо до політики підійти тільки з раціонально-

³⁵ Там само. – С.101-102.

³⁶ Там само.

го боку, зокрема з боку представницької ідеї, ідея справедливості зникає. Тим часом у політиці це завжди – сильна ідея.

Існують дві парадигми справедливості: справедливість може бути зрозуміла в дусі демократії рівності (справедливо – усім порівно), вона ж може бути зрозуміла в дусі демократії свободи (справедливо – кожному за результатом). Обидві парадигми відмінні від християнської. Специфіка християнської етики полягає в тому, що висоту і відвертість помислів вона ставить вище від практичних результатів, потерпіл грішників часом – вище від переможців-праведників. Дослідження християнських архетипів сучасної культури дозволяє розкрити таємниці, що належать до позаконституціональних основ політики. Така, зокрема, таємниця неформального лідерства. Зазвичай його визначають як ефективний вплив людей, що не користуються адміністративною, інституціонально оформленою владою. Йдеться в першу чергу про духовний та емоційний вплив. Феномен неформального лідерства був відкритий Г. Кацом і П. Лазарсфельдом при аналізі механізмів електоральної поведінки в ході виборчої кампанії 1940 р. у США. Тоді виявилися так звані «лідери думки», що організують соціальне мікросередовище і спрямовують його симпатії й антипатії. Якими якостями треба володіти, щоб бути неформальним лідером?

Якщо йти не від особистості, а від соціального середовища (групи), зрозуміло: неформальним лідером стає особистість, що представляє, персоніфікує істотні, такі, що не отримали адекватного відображення у формальній структурі, у діяльності офіційних лідерів, інтереси групи. Неформальний лідер уособлює групову домінанту – досить стійкий інтерес, що не отримав належного задоволення. Неформальний лідер компенсує однобічність офіційного лідера, система пріоритетів якого не цілком відображає запити тих, кого він представляє, ким керує. Це соціологічне пояснення, однак, не вичерпне. Поряд з раціонально-представницьким моментом, що стосується незадоволених потреб, інтересів, неформальний лідер несе в собі момент, пов'язаний з потребою в ідеалі, необхідністю захисту ідеалу, сполучення суцього з належним.

Неформальний лідер може бути особистістю, що порушує норму в ім'я ідеалу. Така особистість піднімається над раціональною ідеєю представництва групових інтересів. Вона торкається інших струн

групової психології – зачіпає її месіанське почуття. Соціальна група живе в двох вимірах – реальному й ідеальному. Реально вона займає визначену нішу, має інтереси, має потребу в еліті, здатну їх представляти на загальнонаціональному рівні, відстоювати в боротьбі з іншими групами, відвойовувати для групи новий соціальний простір. Усе це представляє цілераціональний, за М. Вебером, вимір групової політичної активності. Він і отримав переважний розвиток у західній політичній культурі, яка тяжіє до раціонального культурно-політичного типу. Поряд з раціональністю за метою, що скрупульозно порівнює мету і засоби, існує раціональність за цінністю; вона припускає вчинки, «божевільні» з позицій здорового глузду, інстинкту самозбереження, але виправдані з позицій певної цінності, уявлень про честь, ідеали. Така група, що є носієм забутого або згнаньбленого суспільного ідеалу, може займати позицію духовного «гегемона», що зовсім не збігається з її чисельністю, матеріальними силами, статусом у суспільстві. Її духовний вплив перевернув її практичний соціальний вплив. Це стосується і відповідних неформальних лідерів. Неформальний лідер може виступати з позицій цілераціональності – представляти незадоволену групову потребу, скривджений соціальний інтерес. З цього погляду позиції формального і неформального лідерів є взаємозамінними; досить першому «прозріти» щодо якихось «забутих» ним, але вагомих для групи соціальних інтересів, і його лідерство перестане бути проблематичним, формальний і неформальний впливи зближаються, підсилюючи загальний резонанс лідерства. Коли ж неформальний лідер виступає з позицій раціональності за цінністю, його роль робиться унікальною. Формальний лідер не може наслідувати його, тому що його опора – інституціональна система, інституціональна форма. Неформальний лідер виводить групу за обрії норми, виступаючи від імені ідеалу. В умовах гегемонії західної політології розуміння політики як боротьби ідеалів вважається архаїчним, ірраціональним. Г. Алмонд і Д. Верба визначають сучасну політичну культуру (еталоном якої вони вважають американську) як світську, в якій політика не є непримиренною боротьбою в ім'я ідеалів, а є зіткненням групових інтересів, кожний з яких у своїх межах законний; це визначає можливість політичного компромісу і консенсусу.

Однак, наслідуючи М. Вебера, ми ніяк не можемо боротьбу в ім'я ідеалу вважати ірраціональною в політичному розумінні. Це - інший тип раціональності, раціональності за цінністю. Не існує

жорсткої дилеми: боротьба групових інтересів у рамках дотримуваних конституційних норм - безперервний знищувальний хаос, політичне варварство. Г. Алмонд і Д. Верба не тільки спростили ситуацію в сфері світових політичних культур, але й дали не цілком адекватний образ американської культури. Американістика дає безліч свідчень того, настільки велике значення в американському політичному житті відіграє ціннісний, релігійний фактор (феномен «моральної більшості» тощо). Як зазначають фахівці, «у Сполучених Штатах ідеологічний консенсус є джерелом політичного конфлікту, поляризація відбувається, швидше, із спірних моральних питань, ніж з економічних, а політика груп інтересів доповнюється (а часом замінюється) політикою реформування в моральному плані». Можна дозволити собі прогноз, який стосується загального посилення морально-релігійних і соціокультурних факторів у політиці.

Два зрушення працюють у цьому напрямку. *По-перше*, зафіксований соціологами *перехід від економічної людини до постекономічної*. Відіграє роль така закономірність: з підвищенням рівня життя, освіти, культури населення відносна частка суто матеріальних потреб падає; стрімко активізуються так звані «вторинні» потреби, які стосуються самовираження, духовних запитів, культурних пошуків. (Це фіксується за зміною структури витрат. У розвинутих країнах витрати особистого і сімейного бюджету на «вторинні» нестатки зростають не тільки абсолютно, але й відносно. У рамках тих самих доходів більш освічені в середньому витрачають більшу частку своїх доходів на задоволення культурних запитів. При дослідженні професійної задоволеності людей соціологи відзначають роль таких критеріїв, що підсилюються, як якість професійного життя, престиж професії, можливості самовираження, автономії, ініціативи тощо).

По-друге, пост модерністський поворот у культурі. Загалом він був охарактеризований вище. Тут варто підкреслити загальний момент: у сучасній культурі підсилюється вимір, пов'язаний з раціональністю зп цінністю. Навіть на Заході колишня утилітар

194
НО-ПРАГМАТИЧНА домінанта поступово витісняється новою, постмодерністською. Було б цікаво обговорити ряд нагальних питань, що відносяться до філософії культури. Зокрема, якою мірою діють

універсальні соціологічні закони (один із них - закон зростаючих потреб у міру підвищення рівня життя, освіти, культури), а в якій

позначається взаємодія культур Сходу і Заходу - «раціоналістичної» домінанти Заходу і ціннісної домінанти Сходу.

У своїй «утилітарно прагматичній» фазі Захід відкидав, пригнічував Схід; постеконіомічна і постмодерністська фази ознаменувалися культурною легітимацією східного досвіду, деякі види якого стали активно ЗАПОЗИЧАТИСЯ ЗАХІДНИМИ Елітами. Архетипи православної культури, здійснюючи вплив на політичну свідомість, політичне життя в Україні, також повинні оцінюватися не настільки однозначно, як зараз прийнято. «Візантійська спадщина» стала лайкою в захоплених прозелітів західної політичної культури. Західна цілераціональність - холодний прагматизм світської політичної культури - вважається єдиною гарантією від небезпек політичного фанатизму, фундаменталістських крайнощів. Тут більш відповідним духу плюралізму, цінностям культурного різноманіття є інше припущення: кожна культура містить загальнолюдську цінність терпимості, але виражає і захищає її своїми засобами, своєю мовою. Коли Ф. Достоєвський говорив про сльозинку дитини, якою не можна оплачувати «світле майбутнє», він стверджував те ж саме, що й І. Кант, неможливість перетворення людини в засіб. Але висловив це не мовою закону в дусі західної раціоналістичної «тики», а мовою «благодаті».

Українська духовна традиція наділяє цінності значно більшим статусом і впливом на повсякденність, ніж західна, яка робить акцент на інтересах. Багато симптомів постмодерністського повороту в розвитку культури змушують нас переосмислити колишні підозри в його ретроградному характері. Постмодерністські прозріння, ще не осмислені в філософії політики, у будь-якому разі вказують на сумнівність ототожнення модернізації з вестернізацією. Порівняльна політологія, що спирається на досягнення порівняльної турології в цілому, дозволяє формувати нову парадигму демократії, поширивши плюралістичний принцип на взаємини

культур і цивілізацій.

Антиномічність західної демократії полягає в європоцентризмі. Дискредитуючи принципи монізму щодо внутрішніх відносин західного суспільства, вона сповідає його щодо зовнішнього світу. Захід довго – аж до останнього часу – надавав перевагу замість плюралізму вибудовуванню ієрархії світових культур, ставлячи західну модель як еталон і одночасно як неодмінну загальнолюдську перспективу. Можливо, відіграє роль механізм витіснення насильства назовні, описаний у психоаналізі і в постструктуралістській антропології. Як пише Р. Жерар, уникнути перспективи взаємного насильства можливо тільки шляхом перебування «замінної жертви» – предмета «одностайного» колективного насильства, який заміщує все, що «кожний бажає поглинути і винищити, втілити і вивергнути».³⁷

Про це ж саме пише А. Резлер, підкреслюючи, що кожна цивілізація відтворює ідентичність шляхом протиставлення, тонізуючої дихотомії «цивілізація-варварство».³⁸

Витіснення Заходом імпульсів насильства назовні те саме, що вивезення токсичних виробництва і твердих технологій. Йдеться про «скидання ентропії» на окраїну західної ойкумени. Культурна дискредитація Сходу може бути оцінена як спроба легітимації того скидання шлаків цивілізації, якого, принаймні дотепер, так потребував Захід.

Ствердження нового глобального образу демократії, пов'язаного з презумпцією неієрархічності світових культур, визнанням самоцінності цивілізаційної і культурної розмаїтості світу, різко змінює звичний політичний спектр. Виявляється, що цінності культурного плюралізму більш послідовно захищають правові. Західний лібералізм виробив мистецтво консенсусу для політичних процесів, що розгортаються в монокультурному і моноцивілізаційному просторі. Саме з цим пов'язане визначення Г. Алмондом американської політичної культури як гомогенної. Сучасна культура влади в багатонаціональних суспільствах може бути визначена як здатність розвинути ліберальну концепцію плюралізму і консенсусу не щодо взаємодії груп і партій, а щодо взаємодії культур. Лібералізм як

³⁷ Girard R. La Violence et le sacré. P., – P. 230.

³⁸ Resler A. L'intellectuel contre l'Europe, 1976. – P. 7.

новим для нього — о рубежем. Переборовши цей бар'єр, він здатний ствердити свій статус не тільки як західна, але й як загальносвітова універсальна цінність.

З цих позицій, необхід переглянути багато чого з презумпцій українського західництва. Подвійність його складається в не-поправному монізмі. Клянучись на словах у вірності принципам лібералізму, український західник залишається прихильником одноваріантних рішень. Замість того щоб залишатися на позиціях культурного плюралізму, діалогу, він вимагає беззастережної капітуляції від своєї власної культури. З національним ритуалом, традицією він воює не в ім'я свободи і плюралізму, а в ім'я нової абсолютної віри, позикового ритуалу. Замість того, щоб сполучати у своїй свідомості, системі цінностей свою і чужу традицію, жити в зоні високої напруги, пов'язаної з різницею культурних полюсів, російський західник віддає перевагу простоті моністичних рішень. Він здатний радикально змінювати ритуали, але виявляється нездатним жити поза ритуалом.

Японія, як і інші країни тихоокеанського басейну, долучилася до західної традиції, одночасно зберігаючи і свою. Але люди, залучені до двох (чи більше) традицій, стають антитрадиціоналістами, що живуть у просторі перманентного вибору. Імовірно, з цим і пов'язане чудо тихоокеанського стрибка. В Україні ж більшовицька модернізація продемонструвала радикалізм заперечення колишньої віри на користь нової, більш фанатичної. У результаті замість сучасного відкритого суспільства побудоване нове закрите суспільство (незрівнянно закритіше, ніж колишнє, традиційне). Піднімаючи проблему сучасної політичної культури, необхідно враховувати завоювання культурної антропології, етнології, порівняльної політології — наукових напрямків, що стверджують релятивістську парадигму. З цих позицій відкривається істина, що різні культури здатні домагатися подібних результатів різними шляхами, методами. Проблема не в тому, що якась із культур грішить «невиправно поганою спадковістю». По-перше, відмовитися від власної культури неможливо. Вигнана в двері, вона повернеться через вікно. По-друге, фаталістична презумпція щодо незахідних культур або, точніше, проміжної, насамперед української, не обіцяє

197
нового світового порядку на основі консенсусу. У цьому відношенні самознищення українського західництва, схильного до

сліпого наслідування, але не готового до гідного, рівноправного діалогу, не наближає, а віддаляє перспективу справедливого світового порядку, провокуючи гегемоністські інстинкти старого європоцентризму. Світ занадто великий, складний, щоб ним можна було керувати з одного центру. Будь-яка цивілізація і, звичайно, західна, не настільки бездоганна, універсальна, щоб стати еталоном для всього світу. Уподібнення єдиному еталону суперечить негентропійній: стратегії людства, посиленню різноманіття, поліваріантності.

В Україні народна субстанція завжди виокремлювалася за допомогою простої дихотомії: народ і пани, народ і верхи. Тепер, коли визнано, що єдиний шлях у світову цивілізацію лежить через ринкову економіку, приватну власність, підприємництво, збереження дихотомії виглядає як небезпечний анахронізм. Проте дихотомія «народ і капітал» знову ожила в масовій свідомості і виглядає не менш явною, ніж у 1917 р. Отже, для нас характерний не світський, відкритий і оптимістичний, а маніхейсько-фаталістичний тип свідомості, упевнений у тому, що людські долі індивідуальним чином, на основі особистих здібностей і заслуг не перевирішуванні, що реванш переможених можливий тільки як революційно-есхатологічний, колективний прорив у «землю обітовану». Такий тип ментальності в корені суперечить ринковій «моралі-успіху».

Ринкова економіка як основа західної цивілізації є формою масової громадянської самодіяльності в умовах вільної змагальності.

Займатися ринковим підприємництвом є сенс тільки за однієї умови: успіх одних і поразка інших ніякою мірою не визначені заздалегідь, є стохастичними подіями, жоден з учасників не має прихованих переваг, не позначений таємничим знаком обраного. У стохастичному всесвіті сучасного масового суспільства природною реакцією є індивідуалізація, разом з якою зростає кількість варіантів, що статистично збільшують імовірність удачі.

Сучасні дослідження в галузі соціології і соціальної психології дають можливість демістифікувати такі древні опозиції, як індивідуальність і «соборність», розкрити їх зміст як стратегії, кожна з яких доцільна у своїх умовах. Відома суперечка між біхевіористською і когнітивістською школами в питанні природи соціальної

ідентичності особистості. Біхевіористи розглядають особистість як атомарну структуру, входження якої в групи носить поверхово-прагматичний характер, не скасовує того факту, що клітинкою-субстанцією суспільства є не клас, нація, стан тощо, а окремий суверенний індивід. Необхідно прямо сказати: інститути цінності західної цивілізації виглядають «фундованими» тільки на основі цієї «атомарної» презумпції. Поняття природних, незвідчужуваних прав людини набуває змісту лише на основі визнання за індивідом статусу автономної субстанції, первинної щодо суспільства, держави, інших колективних «сутностей». Процедури міжпартійного суперництва і демократичних виборів виправдані за умови, що люди голосують не як лояльні члени своїх соціальних груп – тоді результати виборів були б визначені заздалегідь (як дзеркальне відображення соціальної структури суспільства), – а як суб'єкти суверенних індивідуальних рішень. Всесвіт демократичних виборів – це стохастичний всесвіт, де результат подій, у принципі, не вирішений заздалегідь.

Те ж саме стосується ринкової економіки. Якби там діяли марксистські закони неухильної «концентрації й централізації капіталу», бізнес давно б перетворився на монопольну діяльність фінансової касты. Насправді ми спостерігаємо дискретний процес, на який постійно впливають нові несподівані учасники.

Однак безперечним є й те, що атомарна модель – граничний «чистий» випадок, результат певної «ідеалізації». Поряд із принципом індивідуальної автономії, суверенності в суспільстві діють принципи групової ідентифікації, солідарності, згуртованості. Людина здійснює процедуру категоризації, користуючись такими символами, як «ми-вони», «близькі-далекі», «свої-чужі» тощо.

Марксистська «підозра» щодо буржуазної цивілізації, класового суспільства зводиться до того, що становище людини й успіх її починань залежать не стільки від особистих зусиль, скільки від групової приналежності. Одні групи «приречені» на успіх, інші – на поразку. Капіталістична економіка описана в «Капіталі» як гра з нульовою сумою: виграш одних означає відрахування в інших, прибуток капіталістів – результат присвоєння праці пролетарів. У такому всесвіті індивідуальні зусилля робітника ніяк не корелюють з досягнутими результатами. Звідси осуд індивідуалізму і рефор-

199

мізму - віри в те, що незадовільний соціальний статус може бути змінений у практиці повсякденності (революційний «стрибок».)

Однак у групову (надатомарну) картину світу вірить не тільки марксистський політеконом. Усі, хто прив'язаний до свого «грунту», етносу, національної культури, традиції, активно користуються знаками «ми-вони». Є підстави думати, що це - другий модус людського буття, настільки ж змістовний і внутрішньо необхідний кожному. Цивілізоване мистецтво життя полягає в тому, щоб уміло розвести в сторони ці модуси, домогтися оптимального - стимулюючого сполучення їх у різних видах діяльності.

В умовах гри з нульовою сумою (коли виграш одних автоматично означає програш інших) люди значно більше схильні ідентифікувати себе з групою й оцінювати поведінку учасників з позицій презумпції довіри щодо «своїх» і недовіри до «чужих». Важливу роль відіграє наявність чітких і загальновизнаних правил гри. Чим більш спірними і неясними здаються учасникам гри критерії оцінки, якими користуються судді, тим сильніше виявляється фаворизм щодо своїх і підозрілість до суперників. У ході експериментів виявилася цікава особливість: серед учасників команди, що постійно програвала, народжувався компенсаторний міф моральної переваги і зганьбленої чесності; успіх суперників пояснювався нечесністю або несправедливими правилами гри. Таким чином, великий міф про блаженство і моральну перевагу «жебраків духу», ізгоїв «світу цього» аж ніяк не належить до палеонтології людської свідомості: він перманентно присутній як один з варіантів людської відповіді на виклик долі й обставин.

Контрольні експерименти в альтернативних умовах, коли гра була пошуком спільного успіху, а правила її визнані справедливими й чіткими всіма учасниками, показали, що в таких умовах актуалізується модус атомарності. В оцінці «своїх» і «чужих» індивідуальним відмінностям надавалося більше значення, ніж груповій приналежності, успіх або неуспіх учасниками пов'язувався в основному з особистими зусиллями і здібностями, а не з тиском залежних обставин, поступом іншої сторони.

Розглядаючи еволюцію інститутів західної цивілізації, як довгострокової стратегічної гри, приходиш до висновку, що вона розвивалася в напрямку від «когнітивної» до атомарного всесві-

200
ту. Удосконалення конституцій за допомогою правових реформ і «виправлень» йшло в дусі наближення до ідеалу недвозначних і загальновизнаних правил гри. Відділення економіки від політики,

усунення владних привілеїв на користь етики рівноправного ділового партнерства, антитрестівське, антимонопольно законодавство - заходи, спрямовані на те, щоб обмежити в господарській області логіку гри з нульовою сумою. Чим більше це вдавалося, тим швидше фаталістична психологія групової долі змінювалася психологією індивідуального успіху - відкритої для всіх економічної творчості.

Якщо з цих позицій оцінити нашу «приватизацію» і її найближчі перспективи, багато чого стане зрозумілим. Колишні номенклатурні ідеологи з незвичайною готовністю констатують неготовність народу до ринку. Одні з цього роблять висновок, що поганий сам ринок, інші - що поганий народ. Народ, навпаки, дуже реалістично оцінює свої шанси в умовах номенклатурної приватизації. Кожному зрозуміло, що тут і мови бути не може про рівні стартові умови, єдині правила гри, однаковий ризик. Одні розчерком пера «приватизують» багатомільйонну державну власність, інші можуть починати з нуля. Правила гри теж не є єдиними і відкритими: для одних - пільги, привілеї, бюджетні підстрахування, для інших - заборони, обмеження.

В цих умовах у масовій свідомості не може затвердитися «європоцентрична» картина атомарного всесвіту; отримує закріплення стара картина когнітивних опозицій, манихейського протистояння сил. Реальності нашої «приватизації» насаджують у масах замість ідеології індивідуального успіху ідеологію групової образи. У цих умовах оживає архетиповий образ святого народу-ізгоя, зрадженого верхами і самою цивілізацією, який не знаходить місця в «граді земному», де святкують шахраї й негідники. Навряд чи коли-небудь, у минулому цей манихейський образ мав більш сильну соціально-психологічну вірогідність, ніж зараз. Не варто дивуватися посиленню в масовій свідомості когнітивних витоків - етноцентризму, націоналізму, міфології колективного порятунку, вибранництва. Ця картина світу, заснована на фаталістичних презумпціях колективної долі, пов'язана з корисливою політикою номенклатурної приватизації. Світська ідеологія індивідуального успіху підмі-

нюється містеріями колективного «прориву» в «обітовану землю» майбутнього, тому що сьогодні викрадене силами зла.

Низькі самооцінки щодо власних можливостей сьогодні (при існуючих правилах гри) становлять небезпеку навіть на індивіду-

альному рівні. Соціологами зазначено, що велика частина різних правопорушень здійснюється людьми із заниженою самооцінкою. Якщо ж ідеться про низьку самооцінку цілого народу, який вічуває себе неприкаяним ізгоем цивілізації, небезпека набуває глобального характеру.

Що стосується вестернізаційних процесів в Україні, то справа в тому, що її правлячий клас (а саме він і здійснює реформи) розуміє їх дуже однобоко. Щодо її емансипаторської, послабляючої сторони, зверненої до представників правлячої верстви, витрати несе нижчий клас. Природно, що вестернізація в його очах ототожнюється із зростанням соціальної несправедливості, нерівності. Сьогоднішня «приватизація» має відповідний вигляд в очах народу, пов'язаний з феноменом «цивілізаційно протилежних» напрямків свого руху. Вестернізація звернена до правлячої номенклатурної верстви, заганяючи основну масу населення в гетто жебракування і примітивного натурального обміну. Якщо ця тенденція збережеться, легко уявити з урахуванням описаної традиції, що реформи будуть засуджені народними масами як процес корумпування державності. Цілком можливо, що тим самим закладається новий цикл нашої історії, яка обертається по колу.

~~Нинішні~~ ідеологи номенклатурної приватизації активно використовують рідну їм марксистсько-ленінську спадщину для дискредитації народного капіталізму як запізнілого «економічного романтизму». Йдеться про «закони» неухильної концентрації та централізації капіталу, заміну капіталізму вільною конкуренцією «державно-монополістичним капіталізмом». Ми маємо справу з проекцією на західну дійсність досвіду соціалістичного одержавлення економіки, утворення таких монстрів монополізму, як трести, виробничі об'єднання.

Справжня ринкова економіка - стохастичний всесвіт, що відрізняється нескінченним набором варіантів, складністю, невизначеністю. Вступ у боротьбу кожного нового конкурента не зводиться до

202
«переділу світу» (ринку), але супроводжується відкриттям нових екологічних ніш, потреб, технологій.

Сучасне «постіндустріальне суспільство» — не царство монополістичних гігантів, а ренесанс малих форм, що відрізняються підвищеною гнучкістю, рухливістю, адаптивністю.

Дійсною перешкодою для розвитку в нас народного капіталізму - незалежного дрібного і середнього бізнесу - є не «об'єктивні економічні закони», а сформоване при соціалізмі переплетення політичної й економічної влади, не зруйноване дотепер. Узурпація «приватизації» номенклатурою створила монополістичний номенклатурний бізнес, кругова порука якого стала перешкодою для вільної ринкової змагальності. Кроком, що закрив перспективу народного капіталізму в країні, стала реформа цін, яка у лічені місяці спустошила заощадження мільйонів людей.

Третім фактором є спадщина величезних промислових підприємств, яка привела до того, що в системі засобів виробництва практично відсутня техніка малих форм, придатна для використання в самостійному господарюванні фермера, дрібного міського підприємця.

Нарешті, варто згадати і ще про одну «партійну таємницю» номенклатурного бізнесу: використання ним широкої підтримки Заходу.

Чому Захід підтримує монополістичні домагання колишньої номенклатури, настільки далекі від його економічної й цивільно-правової самосвідомості? Можна висунути ряд гіпотез. Імовірніше всього, виявляється прагматизм західної еліти, що свідомо величезних владних можливостях колишньої номенклатури, яка погоджується на «вестернізацію» України за однієї умови - зміни колишнього адміністративно-політичного панування на економічне - як підприємницького класу епохи «первісного нагромадження».

Можливий і такий мотив: номенклатурний державно-монополістичний капіталізм (як значно менш економічно ефективний) створить перешкоду для швидкого промислового стрибка України й у майбутньому врятує Захід від небезпечного конкурента.

Нарешті, є гіпотеза, висунута французькими «новими філософами»: вони думають, що протягом багатьох десятиліть політика Заходу щодо України диктується логікою солідарності двох еліт

203

- буржуазної і радянської, партократичної - у справі приборкання українського народу. Марксизм і марксистський режим у цьому плані оцінюють і як імпортована з Заходу жорстка технологія «приборкання низів», тому що колишні, більш м'які технології, які використовувалися царським режимом, виявилися неспроможними.

Сьогодні концепція змови еліти Сходу і Заходу за спиною обманутого українського народу, мабуть, ближча фобіям масової свідомості, збентеженої руйнівними результатами «приватизації». Створюються передумови для відродження древньої діалектики ізгойства й вибранництва, коли відлучення народу від благ цивілізації породжує в ньому могутню релігійно-моралізаторську реакцію на неї як на «вавілонську блудницю», руйнування якої необхідне для утвердження царства праведних на землі. Світській свідомості становище не видається настільки безвихідним. Поразка «народного капіталізму» і панування корумпованого номенклатурного бізнесу не належать до невирішуваних підсумків вітчизняної історії, як це може уявлятися старому лапласівському розуму, орієнтованому на жорсткі лінійні зв'язки між минулим і майбутнім. Як показує вивчення історії капіталізму на Заході, у кожному новому поколінні відбувається несподівана ротація капіталів на шкоду споконвічним батьківським або груповим прагненням заповідати владу і багатство «своїм». Виявляється, що «гарантовані» стартові умови нічого не гарантують і швидше ускладнюють адаптацію до нового тим, хто звик до старих потурань. За свідченням Л Февра, «у деякому розумінні капіталістами не бувають за спадковістю - від батька до сина...». Успадковується капітал, але не успадковується здатність його зберегти, примножити: нова епоха створює нові правила гри, вимагає нових якостей. Ця дискретність є і долею для колишніх «улюбленців історії», і шансом - для її недавніх ізгоїв.

Залишається неясним важливе питання: чи вистачить у нинішніх ізгоїв терпіння чекати нових історичних шансів. Для цього необхідно, щоб ненависть до соціалістичного минулого була сильнішою від ворожості до поки що непривабливого сьогоденного порядку, який ще не до кінця сформувався, тоді небезпека реставрації буде служити застереженням для нетерплячих, але не безпам'ятних.

204

Запитання

1. Що таке предмет і метод політичної антропології?
2. Назвіть і охарактеризуйте принципи політичної антропології.
3. В чому проявляється конфлікт між політичною та економічною людиною?

4. Як виявився вплив протестантської етики на розвиток підприємництва?
5. В чому проявляється формальний принцип у політичному самовизначенні людини?

Література

1. *Аверинцев С. С.* Византия и Русь: два типа духовности // Новый мир. - 1988. - № 9.
2. *Бердяев Н.* Смысл истории. - М., 1990.
3. *Вебер М.* Избранные произведения. - К., 1994.
4. *Гуменюк Т. К.* Постмодернізм як транскультурний феномен. Естетичний аналіз: Автореферат дис__Д-ра філос. наук. 09.00. 08 - Київський національний університет ім. Т. Шевченка. - К., 2002.
5. *Лютер М.* О рабстве воли // Роттердамсей С. Философские произведения. - М., 1989.
6. *Остроухое В. В.* Насилля як предмет філософських рефлексій. - К., 2000.
7. *Соловьев С. Ю.* Личность и право // Вопросы философии. - 1989. - №8.
8. Суспільство на порозі ХХІ століття: філософське осмислення плинного світу: Навчальний посібник // Відп. ред. Пазенюк В. С - К., 1999.
9. *Февр Л.* Бои за историю. - М., 1991.

205

РОЗДІЛ V. ПОЛІТИЧНІ ТИПИ

«Тип» - одна з вищих систематичних категорій, що передає ідею спорідненості, подібності групи дискретних об'єктів на підставі деякої спільності властивостей, ознак, що і виправдує їх об'єднання в цілком визначені таксони. Щодо до політичної реальності як реальності, в собі організованої, упорядкованої, ієрархізованої, правомірно цікавитися залежністю тих чи інших рис, реакцій, які виявляються в поведінці, від різних детермінант-факторів. Відповідно до цього можливо диференціювати матеріал, виділяючи інваріантні формально-динамічні параметри діяльності. Послідовна агрегація цих параметрів у фіксуємих випадках і втілюється в понятті стійких сполучень поведінкових своєрідностей політичних самопроявів — політичних типів. Політичний тип, таким

чином, виражає динамічні особливості персональної реалізації суб'єктів політики при врахуванні інтенсивності, темпу, ритму ініційованих ними процесів.

Спосіб зумовлення політичних рис конкретними причинами у край витіюватий, неоднозначний, не може відтворюватися одномірними лінійними залежностями. Прийнятною схемою відтворення каузальної картини генеалогії політичних типів є схема фазового простору, координати й імпульси якого задаються складним переплетенням фізіологічних, психологічних, соціальних і екзистенціальних величин.

Соматика. З позиції соматичної очевидний зв'язок: біотип - психотип - політотип. Тут діють ті самі залежності, що й у формах руху матерії.

Формою руху матерії називається якісна спільність матеріальних об'єктів, що задовольняє однотипні закони, правила організації. Форми руху матерії інтегруються в усічену піраміду. На користь цієї геометричної фігури свідчить таке:

271

- пірамідальність: в основі з теоретико-множинного погляду розташовуються більш представницькі асоціації об'єктів які кількісно виснажуються з наближенням до вершини;
- зрізаність: вважати, ніби піраміда реально побудована доверху - означає приписувати антропному типу всесвітньої організації деякий «вищий» в есхатологічному вимірі статус. Будь-який есхатологізм, фіналізм, однак, у випадку невичерпної матерії є містичним, нераціональним;
- трансльованість: властивості форм руху передаються висхідним вектором від основи до вершини; вищерозташовані форми відповідають законам нижчерозташованих форм (природна наступність у світовій еволюції);
- відсутність редукції: властивості, форм руху не передаються спадаючим вектором від вершини до основи; властивості вищерозташованих форм не визначаються властивостями нижчерозташованих форм (якісна «незвідність» рівнів організації - соціологізм не зводиться до біологізму, хоча над ним надбудовується);
- нежорсткість послідовності розташування форм одної за іншою: у будь-якому місці зчеплення може бути роз'єдане, доповнене

іншою конфігурацією уподібнюючих об'єктів (ідеї географічної, кібернетичної, космічної форм).

Образ, що поставляється пірамідою форм руху матерії, по суті, має репрезентативний і цілком адекватний зв'язок з питанням політичних типів. Останні опосередковані біологічними і психологічними визначеннями, відповідальними за фази життєвої активності, акцентуації характеру, хоча, звичайно, до них не зводяться.

За нейрогуморальною основою, специфікою реагування симпатикоадреналової системи на зовнішні стимули виділяються: А-тип (адреналовий), НА-тип (норадреналовий) і А+НА-тип (змішаний). Зміст цієї типології - у погоджуванні властивостей характеру зі співвідношенням гормонів А і НА виділяються організмом. Виявляється, що піддаються підвищеній тривозі, відповідальності, критичності, незадоволеності реальністю ті, які включаються в А-тип* НА-тип тяжіє до закритого стилю спілкування, владності, підозрілості; А+НА-тип схильний до підвищеної емоційності, пошуку пабліситі.

272

Соматика як фізіологічна підстава є диспозиціональним тлом політичної поведінки: *a priori* А-тип-реформатор; НА-тип - цілеспрямований консерватор; А+НА-тип - артист. Поширення методу адренограм разом з біохімічними, імунологічними, клінічними й іншими медико-біологічними тестами і показниками прояснило б багато темних місць у біографії політичних діячів, безсумнівно підсилюючи прогрес каузометрії, дало б можливість вторгнутися в практично невивчені шари мотиваційного статусу подій, їх локалізованості в просторово-тимчасовому континуумі, причини девіацій політичних кар'єр, оснастило б важелями корекції сценаріїв державної поведінки.

Ідею зв'язку якісних (психічних) властивостей людини з її органічною конституцією намагався проводити Кречмер, який виділяв пікнічний, астеничний і атлетичний типи тілесної організації. Незважаючи на чітке розуміння плідності такого ув'язування, пряме корелювання типів тілесної організації з типами темпераменту виглядало б «натягнуто». У загальному значенні справедлива теза: визначеність політичних типів детермінується не фізіологічно, а екзистенціально і соціально, хоча вплив соматика на політику у вигляді базових схильностей, диспозицій реальний. Ґрунтовним у цьому відношенні є підхід І. Павлова, який, розвиваючи запропо-

новану Галеном гуморальну парадигму, виводив риси характеру з особливостей центральної нервової системи. Комбінування акцентованих якостей сили, рухливості, урівноваженості дало б змогу ввести таку класифікацію типів:

- (1) сильний, неурівноважений («нестримний»);
- (2) сильний, урівноважений, інертний;
- (3) сильний, урівноважений, рухливий;
- (4) слабкий.

Надалі на цю типологію накладалася гіппократівська типологія темпераментів; виходило: (1) павловський тип - сангвінік; (2) тип - флегматик; (3) тип - холерик; (4) тип - меланхолік.

Досвід соматического аналізу політичних типів, багатообіцяючий сам як такий, поки ще дуже недостатній, щоб укоренитися в пошуковій свідомості. Межі соматичних реконструкцій задаються усвідомленням, що фізіологічний аспект, яким бм важливим, інтригуючим він не був, усе-таки не визначає принципових змістов-

273

них рис особистості, що позначаються в структурах сприйняття, артикуляції, категоризації, трансформації дійсності.

Психіка. Розділяючи ідею багатозначної залежності психіки від соматики, визнаючи її якісну автономність, специфічність, будемо тлумачити її в контексті питань політики як динамічний параметр, що є диспозиційною духовною канвою поведінки. Психічне в політичному, таким чином, переважні внутрішні інтенції у вигляді стійких схильностей, мотивацій, орієнтації, відносно незалежні від передумов, визначеності, змісту конкретної та безпосередньої політичної самоактуалізації. Безліч константних психічних нахилів, відтіняючи риси особистості, визначає види акцентуації характеру. Відповідно до сучасних понять відособлюються типи:

- циклоїдний: імпульсивна діяльність, регульована часом невмотивованою, спонтанною зміною настрою (М. Хрущов);
- гіпертимний: дещо «розкидана» діяльність на базі постійної піднесеності (біостимульована активність А. Гітлера);
- лабільний: ситуативна мінливість темпераментного оснащення діяльності (флюгерна маска М. Горбачова);
- астеничний: схильний до іпохондрії, пасивності, безініціативності, заниженості самооцінок (Іван V Олексійович);
- сенситивний: боязкий, що вічно відчуває деструктивне почуття власної неповноцінності (Іван VI Антонович, при якому

тимчасовим правителем був Бірон; Вільгельм I, під час перебування якого фактичним правителем був О. Бісмарк);

- психостенічний: відрізняється нерішучістю, помисливістю (Єлизавета, що знемагала тривогою через острах перевороту, щоразу міняла місця свого нічлігу);
- шизоїдний: тривіальний товстошкірий самодур з атрофією співпереживання, дефіцитом інтуїції в комунікації (Фрідріх Вільгельм I - «фельдфебель на троні»);
- епілептоїдний: з елементами дисфорії, дратівливості агресивності, конфліктності (Павло I);
- параноїдальний: той, що має тягу до домінування, уразливості підозрілості, стійкості негативних ефектів (Й. Сталін);
- істероїдний: марнолюбно-удаваний, приваблюючий до увагу, напівмістичний (дружина Миколи II Олександра

274

Федорівна, за висловлюванням Коні, «владнолюбна істеричка»);

- дистимний: депресивний, похмуро налаштований (Річард III);
- нестійкий: підданий впливу навколишніх, податливий (цар Федір Іоанович);
- конформний: недостатньо критичний, несамодостатній (Л. Брежнев; Едуард V; Едуард VI; Франциск II; Карл IX; Генріх III);
- патологічний: фізично неповноцінний, психічно нестійкий (Фрідріх Вільгельм IV; Георг III; Бургиба).

Політичний тип у чистому вигляді, зазвичай, ідеалія; на практиці фігурують амальгамні типи, ідентифіковані за сполученням форм.

Серед значимих типологій динамічних характеристик психічного перебуває класифікація, одержана «розсіченням» цілісного континууму духовного на підставі переважаючої спрямованості (стійкість інтенцій у відносній незалежності від поведінкових контекстів) назовні або усередину. Так виникає альтернатива екстравертованих-інтровертованих типів. Перші поглинені світом, імпульсивні, ініціативні, гнучкі в поведінці, товариські, соціально адаптовані. Другі самозосереджені, замкнуті, схильні до аутизму, нетовариські, пасивні, мають проблеми по лінії соціальної адаптації. Екстраверти дають відкритий, інтроверти - закритий тип політика.

Соціальність. В основу класифікації політичних типів за розрядом соціальності покладені різні виконувані суб'єктами політики значимі функції.

Комунікативна функція. Феофан для досягнення мирських глибин ішов від людей, зачинався в келії. Світознання політика йде не від

самотності, а від знаходження досвіду в роботі en masse. Метод діяльності політика, про що говорилося вище, не метод творчого черпання (відхід і повернення з метою поглиблення, розуміння), не мандрівки (попіук заповітного в далекому), не страждання (мудрість від потрясінь), а швидке реагування.

Політик - тимчасовий правитель, що «тче часів сполучні нитки» . Час - режисер подій; політик - режисер часу. «Просто люди-
275

на» припускає: «не я винний, час». Без дистанційних розглядів створюючий реальність, наділений повноваженнями політик допускає інше: «час такий, тому що політика така; не час, а я несучу відповідальність за те, що відбувається».

Людина пожинає долю, політик її робить. Він - не іменинник життя, а її творець. Політика - хід у сьогодні, що стикається з неоднозначністю умов, людей, їхніх зв'язків, але не сміє вводити в глухий кут всесильності обставин, закон перемоги яких - епіцентр політики, який реалізується як техніка солідаризації мас, «збиття» їх у щільну «гущавину». Політик - колективний організатор, що діє, як відзначалося, з публікою і для публіки. У межах його компетенції розрізняються амплуа: комунікатор, автоном, агресор, що рівно застосовуються залежно від тактики й обставин. Розігрування ролі першого плану відбувається за необхідності досягнення ефекту від міжособистісної взаємодії (президентський реванш Ж. Ширака); другого плану - при важливості піднесення над прозою рйового життя (де Голль); третього - при рішучих діях проти людей (Гоміньдан). *Трансформативна функція.* Історія - це лише «вічне безглузде повторення того нещастя, у яке увергається воля до життя», - наполягав Шопенгауер. Якщо вища влада - уміння керувати собою, то питання оптимальності форм активності для втілення волі до життя є центральним.

Є дві форми впливу на реальність, що актуалізують різний ступінь інтенсивності волі до життя з ходом процесу за наростаючою. Мається на увазі еволюція і революція. Одна базується на тенденції невтримного дерзання; інша сполучає творчість з гарантіями і межами. Перефразуючи Й. Гете, можна стверджувати: революціонер - частина тієї сили, яка, вічно бажаючи добра, вічно робить зло.

Архімедів важіль революціонера як і намісника Царя Небесного на землі - знищуючий нерозумне світу Великий Розум. Перехід від минулого до майбутнього в революційній парадигмі вважається могутнім стрибком від стихій до Світла Розуму; поступовщиною, парламентаризмом роботою лемурів, що ховають тіло Фауста (А. Білий). Зрешттю революція з позицій, що розвиваються, уявляється

виродженням духовної сили, що своє власне мистецтво вважає за Бога. Тільки мистецтво - проба "найостанні-

276

ша, найтонкіша, найбільш нескорена спокуса землі" (М. Цветаєва). проба мистецтва революції кровожерлива, вимагає безневинних численних жертв. Революційне перекроювання «людського мурашника» (Ф. Достоевський) за узгодженням доктринальних і життєукорінених норм тягне насильство, де багато хто ламає шию. Революціонер завжди повішеник, що любить смерть, любить її споконвіку. Види його полягають у:

- насильстві: «не приведи, Боже, бачити бунт безглуздий і нещадний»;¹
- аморалізмі: «Революційна мораль с запереченням моралі Революція аморальна за своєю природою, вона стає по ту сторону добра і зла... У революційній стихії особистість ні коли не буває морально активною, ніколи не буває моральн» осудною»;²
- довільній безпідставності: правий Д. Мережковський, що в страшній свободі, здатності відриватися від опори, від побуту, історії, спалювати всі свої кораблі, ламати усе своє минуле в ім'я невідомого майбутнього, - у цій довільній безпідставності і полягає одна з найглибших особливостей революційного духу;⁸
- безцеремонному ставленні до людської індивідуальності усі прогреси реакційні, якщо знищується людина (А. Вознесенський). У революційному прогресі людина знищується, Під час першої російської революції есери, соціал-демократи й анархісти убили 5 тисяч урядових службовців. Тільки за 1906 р. революційна опозиція ініціювала 800 політичних убивств, терористичних актів (тоді як у нас говорили про столипінський терор). Під час Жовтневого перевороту придушення особистості за допомогою жорстких політичній технології стало злободенністю. Як говориться в заяві ветеранів революції в Президію ЦВК СРСР у 1925 р., «...страата й адміністративна форма її застосування ввійшли у поведін-

¹ *Пушкин АС.* Собр. соч. Т.5. М., 1975. - С.344.

² *Бердяев НА.* Миросозерцание Достоевского. Париж, 1968. - С. 153.

³ *Мережковский Д.С.* Полн. собр. соч И. СПб., 1911. С.27.

277

ку керуючих... цей спрощений і легкий спосіб управління зробився своєрідною нормою, просочив згори донизу наш новий бюрократичний апарат і знецінив людське життя як в уявленні керуючих, так і в свідомості керованих»;

- хаотизації життя: після всіх революцій, констатував М. Бердяєв, «Росія повна мертвими душами і ревізорами... Революційні Чичикови скуповують і перепродують неіснуючі багатства, вони оперують з фікціями, а не з реальностями, вони перетворюють у фікцію все господарсько-економічне життя Росії. Багато декретів революційної влади зовсім го-голівські за своєю природою, і у величезної маси обивателів вони зустрічають гоголівське до себе ставлення».⁴ Аналогічна оцінка І. Буніна: «Як вони однакові, усі ці революції! Під час французької революції .. відразу була створена ціла безодня нових адміністративних установ, заюшив цілий потік декретів, кількість комісарів - неодмінно чомусь комісарів, — і взагалі усілякої влади стала незчисленною, комітети, союзи, партії росли, як гриби, і всі «з'їдали одне одного», утворилася зовсім нова, особлива мова, що суцільно складається з пишномовних вигуків упереміш із самою майданною лайкою на адресу брудних залишків здихаючої тиранії... Усе це повторюється тому насамперед, що одна із найбільш відмітних рис революцій - скажена спрага гри, пози, лицедійства. У людині пробуджується мавпа»;⁵

- підступництві і лицемірстві: глибока ідея, висловлена героїнею в «Докторі Живаго»: «Пам'ятаєш ніч, коли ти приніс аркуш з першими декретами, узимку, в заметіль. Пам'ятаєш як це було нечувано беззастережно... Прямолінійність підкорювала. Але такі речі живуть у первісній чистоті, тільки в головах творців і тільки в перший день проголошення. Єзуїтство політики наступного ж дня вивертає їх навиворіт»;⁶

4 Бердяєв Н.А. Души русской революции Б.м., б.х. - С.10.

5 Бунин Н.А. Окаянные дни //Даугава, 1989. - №4 - С. 104.

6 Пастернак В. Доктор Живаго //Новый мир. - 1988. - № 2. - С. 137.

278

- підриві наступності: у нашій (переважно революційній) культурі багато крові, мало історії, що виявляється на особистісному і соціальному рівнях. Декабристи доносили один на одного, як і члени Кирило-Мефодіївського товариства і як «розкриті» комуністи;

- ставці на обраних: презумпція революційного прогресизму, хіліастична за суттю, корениться в авантюризмі вимагання чуда в суб'єктів «іманентної релігії» (С. Булгаков) - та сама горезвісна всесвітня місія пролетаріату.

Найжахливіший злочин - не робити зла. Саме цим і намагається займатися соціальний еволюціонер, що заперечує «заперечення» як

деяку притягальну цінність. Усупереч революціонеру еволюціонер не відвертається від можливого, байдуже відкриваючись неможливному. Використовуючи потужність ударної сили і вихровий потік лише заздалегідь відомих параметрів, він сподівається на послідовні невитратні поліпшення. Сьогодні - особливий взірець еволюціонера, що розуміє «сьогодні» одночасно як проект і вимогу, систему і метод.

Революціонер бореться за ідеали, еволюціонер - за людей. Революціонер звертається до буття заради перетворення, еволюціонер - заради існування. Боротися проти зла - означає робити йому занадто багато честі (Б. Лотреамон). Головне - зла не робити. В еволюційній стратегії відпадає необхідність революційного ходіння «по водах» - задля порушення законів світу творити чудо.

«Сівши верхи, коня зажене жебрак», — відкидаючи невгамовний екстремізм трансформацій, завзятість відновлень у повній темряві (революційні перетрушування суспільства, як показує досвід, йдуть наосліп; і чим більший революційний темп дії, тим більш «сліпий» ритм ходу), еволюціонер відмовляється від мантиї всезнаючого представника історії. Він вимагає прийняття погляду, відповідно до якого слід:

- любити життя, а не ідею життя;
- не підносити прах до небес, ставлячи на героїчні віражі життя. У програмі «релігії людства» О. Конт говорить про нерозривність мети (прогрес), основи (порядок) і принципу співжиття (любов). Не буває прогресу без любові й порядку. Героїка виправдує неправду, підступництво в ім'я мети;

279

- прийняти природність існування. Абсолютний кошмар революції складається в примусовості. Справжня ж творчість відкривається в екзистенції через каяття, у соціальності через примирення;⁷
- переестати бути заручником високої мрії, бажаного майбутнього. Прогресу немає без спадщини, основи в розумінні могутніх коренів, традицій. «Порядок речей, що знищується революцією, майже завжди буває кращий від того, який безпосередньо йому передував», - обґрунтовано констатує

А. Токвіль. Франція напередодні Великої революції ніяк не перебувала в занепаді.⁸

Адаптивна функція. Цю функцію потрібно тлумачити широко — як сукупність пристосувальних реакцій, що мають доцільний, цілеспрямований характер; погоджують мету і результати, будову, функції й умови середовища; підвищують захисні якості; надають динамічність, мобільність; блокують стреси, негативні впливи, перевантаження; ініціюють адекватні сприйняття, дії; оптимізують прийняття рішень у необхідному темпі при високому ступені відповідальності; сприяють досягненню гомеостазу.

Загальне підвищення стійкості до перепадів життєвих факторів забезпечується безліччю процесів різної адаптаційної спрямованості із сукупністю (в ідеалі) потрібних наслідків. Заслуговують на увагу варіанти:

- непримиренно-войовничий тип: ідіосинкразія на особистій основі з тактикою взаємопоїдання. Характерне втілення - усередині- і міжпартійні фракційні суперечки: пікіровки В. Леніна - Ю. Мартова; Й. Сталіна - П. Троцького; В. Чорновола - Л. Кучми;

- брутальний тип. Запеклому картяреві В. Маяковському раз запропонували обдурити - поставити до нуля паличку, щоб отримати десять. В. Московський відмовився: поставити можна, а потім усе життя з паличкою ходити. Діаметрально протилежно діяв - втілення зла і неподобства, дикої неприкритої пілості - римський папа Олександр VI, що спирався

7 Флоровский Г. Пути русского богословия. - Париж, 1988. - С. 490.

8 Токвиль А. Старый порядок и революция. - М., 1905. - С. 196.

280

в політиці на важелі підкупу, отрути, шантажу, кинджала, обману;

- тип « майстер підтримувати ситуацію ». Вражаючий яскравий елемент поведінки - В. Щербицький, який « вигнав » киян 1 травня 1986 р. на демонстрацію після Чорнобильської аварії. Тут доречно навести слова А. Пуришкевича, який 19 листопада 1916 р. у IV Державній думі заявляв: « Бувають... моменти... коли повинні бути принесені в жертву всі ». З приводу такого резонансного системного ефекту несвідомого К. Юнг зауважував: « Ми не в змозі більше заперечувати, що темні рухи несвідомого є активними силами, що є сили душі, які, принаймні на даний момент, не відповідають нашому раціональному світопорядку »;

- стабілізуючий тип. Відіграє роль буфера, демпфера, гаранта. Хотілося б згадати про С. Хусейна, який як могутній лідер перешкодив розпаду Іраку на курдську північ, сунітську (центр),

шиїтську (південь) частини, змушував інші держави рахуватися зі своєю країною;

- тип « майстер бити в ціль ». На небезпеку стандартів, штампів, трафаретів у житті вказував даос Чжуанцзи, який застерігав: «Не дій завжди однаково, розійдешся зі шляхом». В цілком кон'юнктурній політиці цінним є вміння виділяти значимі болючі місця, тиск на які робить політичну техніку особливо результативною. Фахівцем з такої техніки був А. Гітлер, що будував свій політичний курс на експлуатації популярних у народі настроїв. Не заглиблюючись у деталі, пошлемося лише на святу для німецького народу ідею нації, щодо якої лідер Третього рейху цинічно стверджував: «Я користуюся ідеєю нації з розумінь поточного моменту. Я знаю тимчасову цінність цієї ідеї».

Сенека рекомендував відділяти себе від впливів юрби. На політика його рекомендації не поширюються. Після вбивства Альдо Моро італійське телебачення передавало: смерть прем'єра «закриває всю іншу дійсність, але все-таки повідомимо вам про результати перегонів». Безупинна пульсація тривіальних намірів юрби хоча й викликає близьке до безвихідного бридке почуття, жити цим почуттям, керуватися ним - доля політика;

281

- компрадорський тип. Смердяков шкодував, що Наполеон не завоював Росію: розумна нація поневолила б дурну. Подібні відчуття переживає будь-який компрадор, що бажає нещастя власному народу. Розповсюджена форма настільки низинних настроїв - новоукраїнська, яка має могутнє політичне лобі (платформа вестернізації України).

Питання про Європу і не Європу щодо України не стоїть у площині «сутнісної автаркії». Як уже підкреслювалося раніше, існують загальноцивілізаційні залежності, що виражаються схемою фундаментальних соціальних констант, гуманітарних універсалій, громадянських інваріантів, родових абсолютів, і існують вимоги підґрунтя, з якими загальні місця узгоджуються. Усе цінне, що нагромадила Європа, що знайшло закріплення добром (парламентаризм, лібералізм, конституційність, права людини, інтенсивний стиль господарювання), гідне уваги і творчого запозичення.

Питання про Європу і не Європу щодо України стоїть у площині «сутнісної незалежності». У прагматичній редакції українські національні інтереси не дають їй змогу як самоповажаючій державі

ставати «апендицитом» Заходу. У методологічній редакції проблема набуває загостреної постановки: «Чи повинно Слов'янське плем'я - член Арійської сім'ї, рівноправної з племенами: Індійським, Іранським, Еллінським, Латинським і Романо-Германським, які створили кожне свою самобутню культуру, - залишатися тільки незначним придатком, так би мовити прихвоснем Європи, або ж також набути світодержавного значення і покласти свій відбиток на цілий період історії».⁹ Методологічно ця вкрай гостра постановка знімається так:

1) необхідно погодитися, що прогрес «полягає не в тому, аби йти усім в одному напрямку, а в тім, щоб усе, що складає ниву історичної діяльності людства, проходило в різних напрямках»;¹⁰

2) необхідно стати партріотом, тобто перестати нехтувати своєю країною, своїм народом, і тоді з першого кроку усе зміниться

9 Сборник политических и экономических статей Н. Я. Данилевского. - СПб., 1890. - С.31.

10 Данилавский Н.Я. Россия и Европа. - СПб., 1895. - С.90.

282

- «ми отримаємо нарешті, вигляд людський, а не мавпячий. Ми одержимо вид вільної істоти, а не раба, не лакея».¹¹

Національна справа може бути не компрадорською, а лише патріотичною загальною справою. Інакше будівництво Вавилонської вежі, де ніхто не розуміє один одного (політика антинаціональної приватизації). Лише на підставі патріотичності слід тепер проводити національну самоідентифікацію.

Екзистенціальність. В часів Стародавнього Єгипту аж до сьогоднішня людина проявляла потяг до безсмертя. Спочатку вона знаходила форми фізичного (муміфікація), потім юридичного (документально, процесуально гарантоване волевиявлення) безсмертя. У політиці прагнення до вічності виражається бажанням мати визнання. Бажання це визначає глибинну потребу бути особистістю. Раджив Ганді не хотів бути тільки сином Індіри Ганді, яка також не хотіла бути лише донькою Джавахарлала Перу. Іntenція на збіг індивіда й особи в людині називається персоналізацією, яка є могутнім генератором (надеитуативна, наднормативна активність, творча автоеволюція) і транслятором (міжособистісна взаємодія, вплив) індивідуальності. Ефект переоналізації залежить від глибини, обґрунтованості, багатства людини, способів демонстрації нею в суспільстві власної значимості. З позицій урахування особистісної мотивації заняття політичною діяльністю, стандартів

самоактуалізації, характеру ціннісного виправдання соціальної участі відособлюються такі суб'єктивні розряди:

- «сім'янин». Під категорію осіб, для яких сім'я вища цінність, підводяться Микола II, Е. Кеннеді, Р. Гор. У їх аксіологічному полі домінує висловлена В. Розановим думка про зв'язок Нога не з розумом, а зі статтю. Тоді сім'я «найаристократічніша форма життя»;
- «інтелектуал». Самоствердження за вектором «думка» пре-валює у варіанті Ф. Бекона, Г. Болінброка, В. Франкліна, які ставилися до влади як засобу пізнання та самопізнання, «находження захоплено-діяльнісного зосередження»;
- «інтриган». Самопоглиненість інтригою спостерігається у випадку К. Медічі, мадам Помпадур, Талейрана, які заради

11 Достоевский Ф.М. Полн. собр. соч.: В 30 т. - Т.26. - М. - С. 23.

283
користі жертвували всім і нехтували слухною порадою Гнея Помпея: «Будь-яку владу варто одержувати раніше, ніж очікуєш сам, а складати раніше, ніж очікують інші». Тривіальній інтризі від персональної нестриманості, глумливості ми зобов'язані багатьом, на вигляд серйозним, суспільним процесам - блокуванням, пікіровкам, війнам, трансформаціям, розколам, які вшанували своєю увагою, здавалося б, настільки високі соціальні справи, як визвольний робітничий рух.

«Я знаю Маркса давно, - писав навесні 1872р. М. Бакунін іспанському кореспонденту, - і завжди поважав його, незважаючи на всі негативні риси його характеру - владність, самолюбство, ненависть до всіх, хто не поділяв його переконань, мав сміливість зізнатися йому, що він не поділяє його теорії й не визнає його влади». Через інтриги К. Маркса проти М. Бакуніна I Інтернаціонал фактично розпався. Після Гаазького конгресу активна частина європейського складу Інтернаціоналу перейшла на бік Юрської (пробакунінської) федерації. Інша нечисленна складова (німецька, англійська, американська секції) згуртувалася навколо Головної Нью-йоркської (промарксівської) ради;

- «гедоніст». Плотські бажання не гріх, гріх - пересиченість, витонченість, гіпертрофічність бажань. Однак, допускаючи інверсію ходової максими, щодо політиків ясно: що дозволено бикові, не дозволено Юпітерові. «Навіть найменші погрішності здаються великими, якщо виявляються в поведінці тих, кому

довірена влада і доручені справи держави». Почуття життя — одна з екзистенційних констант, що реалізуються на світовій лінії особистості. Оскільки політик - людина, ніщо людське йому не чуже. Інша справа, що для політика, який на очах, діє закон «убуваючих відносин». Прояв «стандартної людяності» (чуттєвість, бажання, прихильності, пристрасті) розцінюється як тривіальна слабкість. Політика і екзистенція погано поєднуються. В екзистенції діють одкровення гуманітарної, у політиці - соціальної реальності. Справжнє завоювання в екзистенції - завоювання сердець силою почуття. Справжнє завоювання в політиці - заво-

284
ювання розумно позначеного і зрозумілого інтересу силою закону, боргу, благочестя (що в як неминучий заповіт висік на камені Ашока).

Бразильський президент відвідав карнавал і цим дискредитував себе як політик; немилість електорату зумовилася його побоюванням потенційної карнавалізації державного будівництва. Залишивши трон, Адріан віддався улюбленій справі - вирощуванню капусти. Аналогічне (правда, в іншому зв'язку) сталося з М. Хрущовим, який знайшов розраду в культивуванні помідорів. Добровільно покинула тенета влади, пішла у світ шведська володарка Христина, яка наказала в ознаменування «звільнення» відчеканити монету з написом: «Мені цього не потрібно і мені цього недостатньо»;

- «жінколюб». З жінкою, зазначає Л. Даррел, роблять три речі: її люблять, за нею страждають, про неї творять літературу. У цьому ряді немає політики. Ні, не випадково. Політика як техніка заявлення і проведення соціального інтересу не має права обтяжуватися додатковим інтересом, що йде від особистості - інтересом догоджати жінкам.

«Коли в тобі накопичилася рідина, вилий її в перше порожнє тіло, що трапилося», - радить А. Персій. «Будь-хто, запліднюючий дівчину, творить те, що потрібно», - стверджує В. Розанов. У таких немудрих грубуватих сентенціях виражене правило життя: чоловік завойовує жінку, яка його вибрала. Перенесення цього правила на політику, руйнуючи глибоке, підмінює політичну практику практикою фарсу.

«І покарав його Господь, і віддав його в руки жінки», - стверджується у Святому письмі. Відповідно до цього виникають

трагікомічні випадання з історії в душі Месаліни, Раїси Максимівни тощо, стимулюють у край неперядну, витратну трансформацію загальнозначущої політичної справи в егоїстичну справу політики. Ми вже не вдамося до традиційно делікатної для політики моральної теми: чи має право на спокусу «одягнений» довірою нації діяч? Пригадаємо з цього приводу президента США Б.Клінтона і його коханку Моніку Левінськи. З такою самою проблемою, до речі, зіштовхнувся австрійський президент Т. Клестиль, змушений зрештою

285

розлучитися і зі співробітницею-коханкою М.Лоффлер, і зі своєю дружиною Едіт, з якою його пов'язує майже 40 років шлюбу;

- «раціоналіст». Розум як здатність душі - ресурс «двогострий». З одного боку, це - перешкода фантазерству, марновірству, «бузувірській, тваринній сваволі, що для нас... є постійною загрозою»,¹² з іншого боку, це - могутнє знаряддя деформації, що не піддається прямолінійній раціоналізації стихії життя. Важко розділити думку Г. Гегеля, який беззастережно заявляє: «Єдиною думкою, яку привносить із собою філософія, є та проста думка... що розум панує у світі, отже, і всесвітньо-історичний процес відбувається розумно». Це переконання і розуміння є передумовою щодо побудови раціональної історії, але не історії як такої взагалі. Спроби просвітителів (Ж.-Ж. Руссо, Ф. М. Вольтер, Д. Дідро, М. Монтеск'є), солідарних з ними державних діячів (М. Робесп'єр, Т. Джефферсон, А. Лінкольн) і подвижників-утопістів (Ж. Б. Фур'є, В. Консидеран, петрашевці, Р. Оуен) через раціональні обрахунки втілити в життя ідею країни-розуму (проекти «соціальної гармонії», «нового соціетарного світу», фаланстерів, «селищ спільності і співробітництва») закінчувалися безрезультатно.

У гносеологічному розумінні «природа любить ховатися» (Геракліт), отже якщо поняття реальності виводити з доктринальних реальностей, «з єдиного можливого досвіду, тоді «Всесвіт», «Природа» (і додамо - «Історія») - звичайно те ж саме, що реальності в їх сукупності; однак ототожнювати таку сукупність із сукупністю буття, тим самим абсолютизуючи її, - це протизмістовність».¹³

У соціальному розумінні, оскільки влада винятковості захоплює, народ і автономна особистість прагнуть до своєї «нераціональної», несповідимої реалізації. Колосальну проблему «освічений правитель - самостійний люд» загострював ще Лао-цзи, помічаючи:

«Якби мав прояснений розум, йшов би собі великою дорогою, уникаючи кривих шляхів. Велика дорога зовсім рівна, але народ

¹² Шестов Л. Умозрение и откровение. - Париж, 1964. С.209. ¹³ Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. - М., 1994.-С.30.

286

любить стежини». «Державний тракт-народна дорога» - історія не дає ніякої однозначності вибору між ними як найкоротшими шляхами до заповітного, бажаного.

В онтологічному розумінні, як точно висловився С. Соловйов, освічений реформатор, велика людина віддає свою працю, але «величина, успіх праці залежать від народного капіталу, від того, що зібрав народ від свого попереднього життя, попередньої роботи. Від з'єднання праці і здібностей знаменитих діячів з цим народним капіталом відбувається великий поступ народного історичного життя». Тоді, як праця і здібності знаменитостей не узгоджуються ні з народним капіталом, ні з народною життєвою волею. Народ свавільний, і резонансний ефект від накладення державної енергії на народну - політична й історична рідкість;

- «провінціал». Велика роль у політиці персонального іміджу, що складається в масовій свідомості внаслідок спрямованої психологічної обробки під впливом ЗМК, але має об'єктивні корені у вигляді світовідношень, що спонтанно проявляються. Емоційна реакція на них (манера посміхатися, рухатися, спілкуватися), власне, формує комплексний образ (стереотип) особистості. Безвідмовним індикатором внутрішньої культури, глибини, підготовленості політика, в основі чого в переважній більшості випадків лежить наше його прийняття або неприйняття, є мова. Той, хто псує її, - «зрадник щодо суспільства: слово - єдине знаряддя, за допомогою якого ми оповіщаємо один одного про наші бажання і думки, воно двигун нашої душі; якщо ми позбавимося його, то не зможемо досягати взаєморозуміння; якщо воно обманює нас, воно унеможлиблює всяке спілкування людини із собі подібною, воно розбиває всі мури державного устрою».¹⁴

З цієї думки М. Монтеня виділимо слова «мури державного устрою». Погана мова їх неминуче розбиває. Згадаємо сумнозвісного першого й останнього президента СРСР, який користувався не мовою, а якимось «закутковим арго». Бідні за виразністю звороти, лексичні шаблони, штампи цілком позбавляли ілюзій щодо оригінальності пропонованих думок. Наслухавшись усіляких «по-

¹⁴ Монтень М. Опыты. - Т. II.-М., 1960. - С.393 - 400.

чати», «процес пішов» тощо, поданих в обгортці немилозвучної фрикативної мови, неможливо було позбутися відчуття вкриваючого тебе нальоту периферійної слизькості. Те ж саме можна сказати і про експрезидента України Л.Кучму, який з неймовірними труднощами ув'язує кілька слів в одне речення. Можна сказати, що картина світу перебуває не в словах, а в голові; «але слова є посередником у відносинах людей одне з одним, індивіда із самим собою і з навколишнім світом»; мовна діяльність не тільки допомагає формувати свідомість, але й становить частину буття. Тому важливо пам'ятати: чим розвинутіша, багатша мова, тим багатша свідомість і виділені за її допомогою фрагменти дійсності. Оскільки за словом приховане «поле людського досвіду», можна вважати, що словник індивіда відповідає деякій автономній картині світу мовної особистості. Оцінка словника і пов'язаних з ним змістовних картин відповідно розвіює сумнів: носій провінційної казенщини, стилістичної безпорадності в мові не має права на причетність до високих атрибутів влади;

- «аскет». Помірність, строгість у ставленні до життя, самообмеження в доступі до мирських спокус у владному аспекті з усіх поглядів інспіруюча, але практично важковтілювана лінія. Людина, яка, як і Франциск Асизський, приймає поту лат: «Я потребую малого, і в цьому малому я потребую туже мало», виведена з-під преса плоті, не буде людиною упередженою, схильною робити для себе винятки. Свобода приходить не через повноту задоволення бажань, а через їх розумне приборкання. «Бачити, як затьмарюється трагічний розум, і мати змогу глузувати з цього, незважаючи на глибоке розуміння, хвилювання і співчуття, випробовувані тобою, - божественно», - констатував Ф. Ніцше. Погоджуючись з ним, можна констатувати: те божественне почуття приходить до одиниць, яким, імовірно, був М. Ганді; • "апатик". Недіяльний, схильний до неспротиву синтетичний тип, конкретизований формами:

а) «споглядальник» - байдужий співавтор вітчизняної трагедії, що народився в день Іова, Микола II, який безмовно ніс хрест страждальця (як він сам думав, Богом даний). Подібній особистісній ролі не позаздриш. Як пише Е. Муньє, «закля-

кати до свідчення, коли необхідна ефективна діяльність, відводити чисті душі, що довірили себе Богу, від активного життя в катакомби означає заявляти про свою слабкість, а, може бути, і про хворобливу схильність до поразки, які б виправдання при цьому не висувалися»;¹⁵

б) «непротивленець» - той, що послідовно зберігає вірність індуїстському віросповіданню М. Ганді, що орієнтував на пошуки істини ненасильницьким шляхом. Саме в цьому значенні, яке Ганді надавав любові й ненасильству (сатьяграхі), - уточнює його послідовник М. Кінг, - полягає метод соціальних реформ - «єдиний... практично моральний метод, доступний пригнобленому народу в боротьбі за звільнення»;¹⁶

в) «пустодзвін» - політичні базикала (О. Керенський, М. Горбачов тощо), які підтверджують правило, що «людині потрібно два роки, щоб навчитися говорити, і шістьдесят років, щоб навчитися тримати язик за зубами»;¹⁷

• «авторитарист». Навряд чи не універсальний (у вигляді важкостримуваних глибинних інтенцій), зумовлений потягами несвідомого (садо-мазохістські комплекси) тип, для якого реальні лише дві статі - сильні та слабкі: «сила автоматично викликає його любов і готовність підкоритися незалежно від того, хто її виявив... І так само, як сила викликає його «любов», безсилля... автоматично викликає його презирство».¹⁸

Стихія авторитаризму - безформна юрба, де, за З. Бехтеревим, «відбувається втрата індивідуальності, звідки надзвичайна схильність до наслідування і підпорядкування зовнішнім впливам, як у гіпнозі. Психічними ж основами цього несвідомого наслідування є концентрована увага і звуження індивідуальної свідомості». Авторитаризм «живиться» нестійким, податливим настроєм маси, що збилася в юрбу. Юрба як деіндивідуалізована суб'єктивна стадія в модусі «утраченого мислення» в атрофії рефлексивних здібностей

¹⁵ Мунье Э. Что такое персонализм. - М., 1964. - С.36.

¹⁶ Gandhi. His Relevance for our Time. New Delhi, 1967. - P.203.

¹⁷ Фейхтвангер Л. Гойя. -М., 1963.-С.170- 171.

¹⁸ Фромм Э. Бегство от свободы. -М., 1990. -С. 145.

не має мужності взяти на себе свої муки. Невпевнений ні в чому довіряється всім. Сумнів викликає тягу до підпорядкування «сильній руці», що також (компенсація непевності в придушенні) підсилює

тягу до домінування над іншими. Такі, до речі, глибинні корені нацизму в антропологічному вимірі.

Безумовно, потурає авторитаризму перерозвинута в сучасності індустрія «промивання мозків», яка користується витонченими методами обовдурювати через промислову, торгову рекламу і політичну пропаганду. «Ці методи, - уточнює Е. Фромм, - спонукують нас купувати речі, які нам зовсім не потрібні і які ми не хочемо придбавати; змушують нас обирати тих політичних діячів, яких ми ніколи не обрали б, якби цілком контролювали себе. Ці гіпнотичні методи... є... серйозною загрозою психічному здоров'ю, особливо чіткому і критичному мисленню й емоційній незалежності. Реклама, що «обрушується» на населення, з її типово сугестивними методами, характерними насамперед для телевізійних комерційних фільмів, є одурманюючою. Специфічний результат впливу цих сугестивних методів полягає в тому, «що вони створюють атмосферу напівзабуття, коли людина одночасно вірить і не вірить у те, що відбувається, втрачаючи відчуття реальності».¹⁹ Панацея від деморалізуючого напівзабуття пропагандистської сугестії - розумова критика життя, що стає все більш урізаною, підручною, ефемерною перед ненаситним Левіафаном техніки, бюрократії, влади;

- «безпринципний кар'єрист». «Характер тільки виграє від тіней, що сміливо накладаються», - ділився своїм розумінням способів творення художньої реальності Л. Толстой. Йдеться про реальність саме художню. У політиці тіні в характерах викликають страх, як, скажімо, таємнича постать майстра політичного зрадництва шпигуна Фуше, що служив і республіці, і Наполеонові, і Бурбонам, і видава себе за зовсім різних людей - члена Конвенту і герцога Отрантського;

- «месія». На роль пастиря, патріарха нації з малих років у сімейному колі готували З. Гамсахурдія. Однак, ставши президентом незалежної Грузії, він не став Рятівником свого народу. Не став тому, що ніколи не був і не міг бути

¹⁹ Фромм Э. *Иметь или быть*. - С.88. 290

глибоким політиком, який розуміє, що відстоює національні сподівання, волю. Витоки трагедії З. Гамсахурдія, як і корені класичної трагедії, у двоякій мотивації - долею і власним вибором. Фатальні моменти проглядаються у вікових кризах (3 роки, 6-7 років, 10-11 років), коли дитині і підлітку в тбіліському будинку батька - «Колхідському замку» - вселяли недитячу, згубну

ідеологію особистої винятковості. Вади персонального вибору визначаються необхідністю нести колись надане ім'я обранця, що зовнішньо і внутрішньо зумовлювало фрондерство, дисидентську позу. Модусом життя в цьому контексті ставала Боротьба. Проти всіх. За себе.

Випробуване протиставлення себе усім - стандартні ваганти демократичної і націоналістичної карти. Їх і розігрував: і час свого недовгого фізичного і політичного життя З. Гамсахурдія. Плани гордовитої (Звіад у перекладі з грузинської - «гордовитий») людини спочатку добре і легко збувалися. Підсумком періоду дисидентства (за випадковістю збігу) став загальний крах тоталітарної комуністичної системи, яка була предметом боротьби як особистісної, так і народної. Далі, однак, персональна і національна справа розійшлися. Народ бажав свободи і процвітання, Гамсахурдія хотів особистої слави і влади. Зрештою в Грузії став формуватися не демократичний, а тиранічний, напівфеодальний режим. Посилилися міжусобиці, корислива ворожнеча кланів, що закінчилися січневою (1992 р.) братовбивчою столичною драмою. Гамсахурдія покинув народ, який покинув свого лідера.

Прецедент президента дисидента-демократа. що не відбувся, повчальний у декількох аспектах.

По-перше, не можна здійснювати національне процвітання за апріорними схемами (доморощена дитяча мрія про Грузію - повітряний "Колхідський замок»). Рано чи пізно з мілководдя доктринального міфотворництва проступить убивчий синдром - «розпач творця, не здатного повірити в предмет своєї творчості» (Вейдле). І тоді - кровопускання як компенсація особистісного провалу.

По-друге, не можна довіряти державні справи дисидентам - наскрізь просякнутим негативістам і індивідуалістам, ласим на вузьколобу штирнерівську фронду: «...геть будь-яка справа, яка не є

291
моя справа, моя цілком, безумовно! Ви, можливо, думаєте, що моєю справою принаймні повинна бути «добра справа»? Що таке добро? Що таке зло? Адже моя справа, моя ціль - це я сам.. Я ж - поза добром і злом. Ні те, ні інше не має для мене ніякого змісту. Для мене немає нічого, вищого від мене» .²⁰

По-третє, не можна робити ставку на мрійників-мізантропів, які, за висловом Г. Флобера, ... занурені лише в самотні й образливі свої мрії;

- «егоцентрик». Втілення авангарду в політику, яка «стягує» центр суспільства на себе. Ядро особистості формує перебільшене себелюбне кредо: «Спасибі мені, що я у вас є». Серед базових егонастанов - тенденції уникати критицизму, підвищувати самооцінку, завойовувати прихильність, досягати максимального успіху, бути на очах, уражати наполеонівськими планами (обіцянка мити чоботи в Індійському океані) тощо. Авангардизм політичних егоцентриків позначається й у свідомо модерністській «методі» розвалювати традиції, підвалини. Цікава, наприклад, антропологічна визначеність фашизму. Виявляється, Ф. Марінетті був поетом-футуристом, А. Гітлер -художником-сюрреалістом, А. Розенберг

- архітектором-пролеткультовцем;

- «фаталіст». Привертає до себе увагу феномен із цієї серії - передостанній Генеральний секретар ЦК КПРС К. У. Черненко. За спостереженнями В. Легостаєва, він став Генсеком 13 лютого, пробув націй посаді 13 місяців, поховали його 13 березня, рівно в 13 годині за Московським часом. На цьому магічна роль відзначеної печаткою «чортової дюжини» постаті К. Черненка у радянській історії не закінчується.

Він став першою особою в КПРС практично випадково - в результаті збігу обставин. Для стабілізації ситуації між конфронтуючими угрупованнями Романова і М. Горбачова в лютому 1984 р. було вирішено висунути на чільне місце буферну - в усьому непоказну і безперспективну, але таку, яка всіх влаштовувала кандидатуру К. Черненка. На другому після Пленуму ЦК засіданні Політбюро новий Генсек запропонував керівництво Секретаріатом ЦК М. Гор-

²⁰ Штирнер М. Единственный и его собственность. - СПб., 1910. - С.1 2. 292

бачову. Пропозиція диктувалася розуміннями суто тактичними - не загострювати відносин з К. Устиновим і А. Громико, ревнителями О. Романова. Для К. Черненка, продовжувача кадрового курсу Брежнева-Андропова, О. Романов був ближчим. Але - така в історії непередбачена роль випадку - на догоду тактичному пасьянсу пройшов М. Горбачов.

Посада куратора Секретаріату ЦК - неформальна, що відповідає в таблиці про ранги статусу другого секретаря-спадкоємця (так було з Ю. Андроповим і самим К. Черненком). Через рік спадкоємець і зайняв підготовлене йому попередником - мимовільним патроном - владне місце. На цьому прикладі гри долі переконуєшся, що цілком

помилявся Б. Спіноза, який вважав, начебто «люди все роблять заради мети, саме заради тієї користі, до якої... прагнуть»;²¹

- «ферт». Самовдоволення, самозакохана обмеженість дуже розходяться з усіма презумпціями особистісного інтер'єру влади - виваженістю, обачністю, тверезістю, обґрунтованістю тощо. Проте фертівство в політиці - реальність. Велика людина влади не домагається, трудячись на деякому особливому поприщі, чи перебуваючи в спокійній рівновазі усіх своїх сил, «завжди могутня на особливий і мимовільний лад».²² Не такі, однак, численні політичні магнати (від Філіпа Араба до Туркменбаши), спрямовані до влади як засобу перебування в синекурі;

- «тертий калач — апаратник». Зв'язок «президент-уряд» подібний до зв'язку «сюзерен-васал». Поступово, однак через тактику відтискування, обходу, лавіювання, маніпулювання нарощувалася незалежність уряду до майже повного вивільнення з-під впливу адміністрації президента. Саме таким чином прийшов до влади Л.Кучма, змінивши на цій посаді Л.Кравчука;

- «геронтократ». Утрата «свіжої крони життєвого листа» в політиці з природним старінням не збігається. Нарікаючи на дзеркало, самовичерпатися можна задовго до похилих років. До того ж досвід Р. Рейгана (відставка в 75 років), де
21 Спіноза Б. Соч.: в 2 т. - Т.1 М., 1957. - С. 395 22 Вубер М. Я и Ты. - С. 105. 293

Голля (відставка в 79 років), І. Черчілля (відставка в 81 рік), К. Аденауера (став канцлером у 73 роки, займав цю посаду до 87 років) демонструє, що вік політиці не перешкода. Однак мав рацію й елегантний Е. Макміллан, підкреслюючи: «Колишні партійні лідери не повинні уподібнюватися старим акторам, які, чітко виявляючи ознаки свого віку, продовжують тертися в артистичному фойє».

Справа, зрозуміло, не у віці, а у притуплюваному з віком відчутті життя. Тому важливо, не випробовуючи долю, вчасно, гарно піти. Як І. Черчілль, як К. Еттли. Причини відмови від політичної ролі можуть бути різними: стан здоров'я (В. Вільсон), політична криза (А. Іден). Однак заслуговує схвалення феномен - добровільне рішення як вияв самокритичності, партійної, державної етики, прагнення не перешкоджати іншим бути кращими. Цього вкрай не вистачає нашим вітчизняним політикам, які, напевно, хочуть, як краще, а роблять, як завжди. Чи не тому в суспільстві раз по раз

звучать нарікання, що якби Л.Кучма пішов з посади президента після першого терміну, то Україна зараз не була б на узбіччі історії;

- «експлозивний тип». Схильний до вибухоподібної невірної поведінки. Психологічним підґрунтям специфічних якостей цього типу є чуттєва нестриманість, імпульсивність, яка політично нейтралізується культурою налагодженого парламентаризму. Непристойна безпардонність, хуліганство з політичною діяльністю несумісні. Ніяких загальних місць у політиці, виключаючи імперативи, не буває. Врешті-решт, усе залежить від совісті, почуття власної гідності, порядності конкретної особи.

За етичними мотивами не вважав за можливе критикувати Е. Макміллана А. Іден, подібно чинив Д. Кіннок щодо А. Сміта. Іншу лінію проявляв Д. Хіт щодо М. Тетчер, а М. Тетчер - щодо Р. Мейджора. Партійна належність, як видно, ролі не відіграє. Значення має кожним засвоєна, затребувана мораль. Однак тим фундаментом цей украй хиткий;

- «дискредитований тип». Велике значення в політичному іміджі таких рис, як «чистота», «незаплямованість». Рахунок не тільки щодо реальних (Берлусконі), але й уявних

294

афер виявляється катастрофічним. Такою катастрофою за явності чистоти є розпад парламентської більшості у вітчизняному парламенті, метою якої було проведення політичної реформи, але такої, яка б відповідала політичним планам президента Л. Кучми.

Підтасування і шахрайство дали змогу О. Гучкову здобути славу великого «спеца» у військовій справі. В 1915-1917 рр. він був головою Центрального військово-промислового комітету, з лютого 1917 р.

- військовим і морським міністром Тимчасового уряду. Особливої користі з його діяльності державі, однак, не було. «Бродильний фермент романтизму» в неавантюрній політиці зайвий.

Політика як діяльність. Історія - продукт творчості має лише в якомусь розумінні. У не менш явному і чіткому розумінні вона - продукт діяльності відомих осіб. Історія «робиться» політикою, що змінює зміст і форму залежно від домінування в конкретних локалах певних екзистенціально-політичних типів. Демонстративний ланцюжок з несучою структурою «соціалізм» у соціально-

історичних нішах - «народний соціалізм» (Італія), «національний соціалізм» (Німеччина), «науковий соціалізм» (СРСР). В усіх варіаціях «соціалізм» у деякому сутнісному тлумаченні ефемерний. Звідси, між іншим, випливає:

- 1) поганих ендемічних ідеалів, що постачаються політикою народу, не буває;
- 2) народ не розуміє політичних ідеалів, що постачаються йому, керується в самопливі життя не ідеальною (від слова ідеал), а повсякденно-практичною доксихною логікою;
- 3) політичні ідеали фундовані особистісно-заявляючими їх політичними типами (один є авторитетом, його ідеї виражають національну самосвідомість, інший ніколи, ні в якому зв'язку на подібну роль претендувати не здатний).

Розуміння неоднозначності переплетення відчуженого й індивідуального в політичній практиці стимулює занурення в проблему природи поставляючих процесів у політиці - на що може, а на що не може претендувати політика як вид соціальних занять.

За імперативного підходу до політики здається очевидним: освічений володар, що осяг премудрості світу, начитаний, залучений до висот духу, поєднує суще з належним, можливе з дійсним, ке-295

рує масами, направляє їхній шлях до очікуваної, заповітної мети. Однак, такий підхід часто виявляє загрозу політики людяності. Інтерпретаторам вільного складу треба йти в науку (в тому числі - політичну науку - politics), але не в практичну політику (policy) Обов'язок, веління, наполягання обмежують природність, не узгоджують політичний курс із плином життя. Не буває поганих доктрин. Бувають погані їхні втілення. «Ніщо не приносить світу стільки найжорсткішої ворожнечі, скільки ідея єдності» (М. Бердяев); людина - звучить гордо, а виглядає огидно. Чому? Тому, що доктрина - духовний комплекс, який виробляється рефлексивним потенціалом аналізу. Утілення ж - практичний комплекс, вироблюваний активістським потенціалом вербування.

Енергорушійною силою політики як доктрини є сила думки.

Енергорушійною силою політики як технології є сила особи.

Гносеологія «б'ється» над абстрактною синхронізацією буття і мислення, рядів ідей і речей, а політологія - над конкретною синхронізацією доктрини і життя.

Як домогтися того, щоб персональна самоактуалізація відповідала магістралям політичних декларацій? Це - питання питань.

В ідеальному випадку регульовані цінностями порядки персональної і політичної актуалізації збігаються на рівні високого. Є інваріанти в розрядах як особистісного (константи недеформованої індивідуальності - самоповага, обов'язок, честь, гідність, совість, підтримка значимого почуття «Я»), так і суспільного (універсали типу фундаментальних соціальних констант - ФСК) улаштування, що синхронізують світськість високоадаптивних приватних і загальних аксіологічних початків.

Імперативна застава сама як така і не адресна, і не дієдатна. Імперативи перевіряються в житті важкою практикою випробувань, тривалою всебічною взаємообробкою «вогнем і мечем».

Можна вимагати благочинності: краще верблюду пройти крізь вушко у голці, ніж недостойному увійти в царство Боже. Насправді у вітчизні нашій - «крижана пустеля, а по ній ходить погана людина» (О. Победоносцев).

Обов'язок визначає природність. Знання вселяє скорбота. Покарання не рятує. Щастя спочиває не на красі, а на відсутності страждання...

296

У чому ж заповітний збіг особистісних і політичних утілень? Він не в імперативах, а в позитивній природності реально-реалістичного існування. Когеренція політики і життя - у звеличенні життя.

Процедуру фронтальної реабілітації життєвого світу щодо духовності, орієнтованої на науку, провів Гуссерль. Щось подібне до відповідної реабілітації життя варто провести й щодо доктринерської політики.

Резонерствуючий раціоналізм «обезглавив» культуру. Вихід з полону примушусового сцієнтизму Е. Гуссерль пов'язав із поверненням до допредикативного досвіду, виправданням докси, що є «царством споконвічних очевидностей, які не досягли ще точності й математизовано-фізичної ідеалізації».²⁸ Вихід з полону одурманюючого політичного сцієнтизму необхідно пов'язувати із знаходженням твердого ґрунту буття повсякденного, у якому втілена усвідомлення будь-якого значимого починання. Екзальтовану довіру ініціюючому політичному розуму необхідно змінити його всебічною критикою. Критикою повсякденного життя, яке є

головним Аргусом політики, цієї «примхливої дами з претензіями» (В. Плеханов).

Політичний розум не здатний охоплювати те, що відбувається. І справа не в специфічності політичного розуму, а в природі розуму як такого. Розум виявляє немічність при зіткненні з життям.

Політика не пояснює, а змінює світ. У цьому інфернальність. Інфернальність перетворюючої гордині - на апріорний (доктринальний) манер гвалтувати, примушувати, досягати декламованого.

Благо простої людини для політики - порожній звук. Вона комбінує величезними планами, програмними ідеаліями, спустошеними в розумінні особистісному. Захоплена логікою машиноподібної кулуарно-партійної корпоративної самоцілісності, політика набуває риси «людської зоології», палкої на пошук у повній темряві. На догоду кон'юнктурі, вдаючись до швидкої імпровізації, політика охоче жертвує життям особистості, яка живе за заповідями предків.

Вдумаємося в ленінське визнання: «Ми припускали без достатнього розрахунку безпосередніми веліннями пролетарської держави одержати державне виробництво і державний розподіл продуктів

23 Husserl E. Erfahrung und urteil. Unterauchungen zur Genealogie der Logik. Prag. 1936. S.44.

297

по-комуністичному в дрібнобуржуазній країні».²⁴ Вез розрахунку в дрібнобуржуазній країні веліннями держави припускали одержати комунізм. Дивовижна і хвороблива афера! Обирати шлях радикалізму, позбавляти цілі народи історичного минулого, культурних традицій... Що ж вийшло? Глухий кут. Витратне політичне прожектювання протистоїть почуттю життя, причому останні: завжди жертвний бік у протистоянні авантюрним кампаніям («Нова людина», «Новий порядок») завжди відступає.

Політиці потрібні великі потрясіння, народу потрібно добротне буденне життя. З вищих ідеалів, партійно зрозумілого «прогресизму» політика зловісно поступається підпалинами життя.

В. Ленін вимагав перетворити війну імперіалістичну у війну громадянську. Й. Сталін пропонував шукати головного ворога у власній країні. І одне, й інше для народу варварство. Жертвувати державою, суспільством, долею мільйонів - дикість. І, головне, в ім'я чого? Хворобливого марнославства, особистої амбіційності, маніакальної неприборкності в прагненні до влади.

Політика - не філософія, вона не обмежується фразеологією (поєднання «пояснення» і «аміни» у філософії, що відрізняє марк-

сизм, означало на довгі роки гнилісну підміну науки політикою). Її світська підпільність спотворює, псує життя. У цьому небезпека. Політика не відає, що творить. Відрив її від тверезих життєвих цінностей, реалій породжує химери. Химери більшовизму, культу особистості, хаосу псевдореформаторської перебудови...

На рівні імперативному політика повинна (!) сполучатися з поняттям особистості, її самовизначенням, моральністю. В житті не так. Для просвітлених «умів» людства виявлялося непосильним з'єднати в суспільному устрої особисту свободу, економічну ефективність, соціальну справедливість. Це не вдалося здійснити жодному правителю, жодній державі. І понині «цивільний світ», «гуманізм», «якість життя» виявляються незрощеними. Подібне в іншій площині проглядається щодо іншої значимої «трійці»: «свобода», «особистість», «творчість». Жодна а втілених в історії соціальних організацій не бачила шуканої повноти самоактуалізації. Виникає запитання: як жити?

24 Ленін В.І. Повн. збір. тв. Т.44. С. 151. 298

На це можна дати таку відповідь. Відмовляючись від доктринальної соціотворчості, політики принципів, варто жити світським інтересом, доступними для огляду, тверезими значимостями. Подібна «розгортка», припускаючи реабілітацію життєвого світу щодо політики, піддає забуттю безвідповідальне реформаторство, тираноборство, корпоративний егоїзм, «авангардизм». Потрібно жити відповідально, не дражнячи, а приборкуючи демонів партійного «прогресизму», спираючись на екзистенціальну, національну, цивілізаційну ідентичність.

Революціонер - тимчасовий правитель - думає, що діє кон'юнктурно. Любов до рідного згарища, любов до батьківських могил цінна абсолютно в обхід партійно-політичних кодифікацій. «Вітчизна», «народ», «людина» нетлінні, самодостатні, гідні любові за те, що вони є, а не в силу причетності до «передового».

Отже, життя, дієвий інтерес - програма підпорядкування їм політики «стягується» в такі пункти.

1. Аналогічно гуссерлівській дихотомії, протиставимо політиці *policy* політику *politics*. Політична доктрина (*politics*): фундаментальна дисципліна з традиційними функціями науки покликана описувати, пояснювати, пророкувати, тобто моделювати, але не трансформувати реальність. Політична техніка (*policy*): конкретні політичні курси, лінії, виходячи з концептуальних схем (політична

хроногеометрія, геополітика) корелюються з доксичними інтуїціями. Зміст, що надається політиці, «попереду буття» (В. Франкл) корениться в царстві буденності, де вершиться найбільш цінна «повільна праця» з відтворення життя, пролонгування існування. Без принесення з повсякденності цінностей політика не є спільним типом проведення гуманітарних цілей, процесом «культурної суб'єктивності» (Г. Гегель), формою вирішення і перевирішення доль світу у свідомості локальної та глобальної відповідальності.

2. Політична технологія (policy) - інструмент улаштування життя. Масового, практично-повсякденного. Воно не може будуватися на негативній щодо народу ідеї. Це безглуздість - «нав'язувати народу установи, до яких він не прийшов у своєму власному розвитку».²⁵ Інакше - гвалтуюча тиранія, автократія.

²⁵ Гегель Г.В. Філософія права. - 1990. - С.383.

299

Вибуховий вплив на реальність неприпустимий в політиці. Розігнали Установчі збори - одержали громадянську війну. Підвели країну під штучну політичну реформу напередодні президентських виборів 2004 р. в Україні - одержали загальнополітичну кризу.

Політика - засіб миру, а не війни, вона не повинна деформувати життя просвітліннями - об'єктивацією умоглядних утопічних проєктів. Наділені здоровим глуздом доступні для огляду ламінарні поліпшення - поступовість, меліоризм, еволюціонізм - справжні важелі народозвичаїв політики.

3. Життєвий світ - альфа й омега політики. Суспільними реалізаціями політики є два модули - насильство і вплив. Перший випадок - відірваність чи відторгненість від народного життя. Другий - кореспондованість з ним. Потрібна тільки та політика, яку вітає народ, потрібний тільки той уряд, який відповідає сподіванням громадян. Політика функціонує не як інститут генерації життєвих схем, а як інститут вироблення балансу сил - урівноважування реформаторства і народної волі.

«Коли намагаються здійснювати шлях у відриві від народу, це вже не шлях», - говорив Конфуцій. Суть збалансованої політики - розкриття різнобічних елементів політичного побуту, з'ясування змісту існуючого і можливості поліпшень разом зі способами, «якими ці поліпшення можуть бути здійснені без порушення правильного плину суспільного життя».

Політика - не молитва в часі, а час у молитві, намічає вектор від «звільнення до звільнення» у знаходженні повноти життя.

4. Життя - материнське лоно, а не експериментальна матерія політики. Політика обслуговує життя, а не життя - політику. Після себе «потоп» залишають злочинці, що живуть у параноїдальному світі власної непогрішності, ілюзійністи, які тлумачать політику як «мистецтво неможливого». Такі в нашому сторіччі Й. Сталін, А. Гітлер, Мао, Ходжі, Кім Ір Сен, Хомейні, С. Хусейн, котрі сповідали кредо «спасибі мені, що я у вас є» та відверто і брутально зводили в ідеал варварське і нелюдське. Нарцистична терапія перероблення світу під себе є лише антропофагією - пекельною машиною масового знищення, технікою винищування населення, спадщини, історії.

5. Доктринальний, логічно створений світ - універсум раціоналістичних хитрувань збігається зі штучною, опосередкованою, 300

умовною, ідеально-типовою реальністю. Життєвий світ - природно даний універсум безпосередніх «зримостей» збігається з дійсністю безумовною, споконвічно-конкретною. Наука (політична також) деформує; її примушуюча сила знищує речі. Використовуючи лексику І. Гаріна, скажемо: немає такого диявольського катування реальності, якій би бракувало в убивчому політичному пандемоніумі хвороб: вибухи звичайних і атомних бомб, насадження способу життя, концентрації, вакууми влади, психостенічні синдроми дереалізації, ілюзії всемогутності, вседозволеність, магічна упертість правителів, відвертий окультизм, містичні забобони, фанатична віра в здійснення надможливого - жорстокий кругообіг, що уособлює політику танцю святого Вітта.

Зішлемося лише на два показових епізоди історії ХХ століття.

Перший - оккультно-містичне божевілля націонал-соціалізму, точно схоплене Г. Раушнінгом: «Кожен німець стоїть однією ногою в Атлантиді, де він шукає кращу батьківщину і кращу спадщину.

Ця подвійна природа німців, ця здатність до роздвоєння, що дає їм можливість одночасно жити в реальному світі й проектувати себе в уявний світ, особливо виявилася в А. Гітлері і дає ключ до розуміння його магічного соціалізму».

Другий - це патологічна пристрасть українських архонтів у боротьбі за владу нехтувати інтересами народу і країни, що, як і раніше, перебувають на узбіччі історії.

6. Політично життя неопевне і недовизначене. Уточнюючи М. Вебера, можна сказати: ми є людьми остільки, оскільки обдаровані здатністю і волею мати індивідуальне ставлення до світу і надавати йому особистого сенсу. Для людини неприйнятні калькулюючотех-нологічні тенденції політики перетворювати людей у *tabula rasa*, на якій у згоді з бажаннями будь-якої «білявої бестії» хочуть писати «найкрасивіші ієрогліфи» (Мао).

Колосальна вада політики у запланованій і незапланованій дегуманізації, що переводить людину в сурогат, ерзац, ідола, схему, яка, навіть наповнена кров'ю, у точному розумінні слова людиною, тобто носієм ідеально-ціннісного, духовно-змістовного, не є.

Політика, ця мегамашина створення предметів людського середовища, на думку Г. Гегеля, - джерело величезного нескінченного багатства - світу поглядів, знань, зовнішніх благ, прав, учинків,

301

одночасно й індуктор деперсоналізуючої уніфікації, ідентифікуючого насильства. Політика атрофує таємне щось таке, що тільки сама людина може відкрити у вільному акті самовиявлення і слова (М. Бахтін). З цієї причини услід за Д. Несбітом правильно стверджувати: чим більше наші способи життя стають подібними, тим міцніше ми будемо триматися за такі цінності, як «людські переконання про типи життєвої поведінки і кращі гуманітарні цілі».

7. Щоб не бути помилковим, політичний праксис заявляє про себе досить адекватно, коли узгоджується з очевидностями життєвого світу. Говорять про реформи, інновації, - прекрасно. Але не з тим, з ким треба. Про благо народу треба говорити з народом, беручи в розрахунок не доктринальні, а життєзначущі обставини. Оцінкою можливого зайнята фундаментальна наука. Політика зайнята оцінкою реального. Услід за абатом Галіані, в політиці не можна представитися радником з комерції в країні, де немає комерції.

Мислити і почувати так, щоб змушувати почувати інших, - кредо сугестора. Мислити і почувати так, як мислять і відчувають інші, - кредо політика. Намагатися створити універсум «справжнього життя» як щось, що розташовується за межами універсуму життя реального, політично безглуздо. Політика - не знання про світ, а знання про влаштування світу. Знання реалістичне, що спирається на народну волю.

Криза політики відображає зміну рівнодіючої, вона не може викликати кризу життя. У політику повинен проникнути дух ра-

дикалізму життєвої відповідальності: замість необґрунтованих домагань на «кінцеву істину», «першоджерельне» її честолюбство має обмежитися легальним оформленням балансу інтересів, чуйною реакцією на запити існування.

Запитання

1. Що таке політичний тип?
2. Яка взаємозумовленість між психікою і політичним типом?
3. Як розрізняються між собою політичні типи відповідно до їхніх функцій?
4. Як ви розумієте поняття «екзистенціальність»? Яке воно має відношення до політики?
5. Чому політика має бути діяльністю?

302

Література

1. Бердяєв Н. Души русской революции. – М., 1992.
2. Бірюкова Г. Психологічна природа владних відносин // людина і політика. – 1999. – № 1.
3. Гегель Г. Філософія права. – М., 1990.
4. Замовець Р. В. Дискусія Фуко-Габермас: питання теорії влади // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності. Збірник наукових праць // Відп. ред.: М.М., Бровко, О. Г. Шутов. – К., 2000.
5. Мілюков П. Государственное хозяйство России в первой четверти XVII столетия и реформы Петра Великого. – СПб. 1892.
6. Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. – К., 1998.
7. Руденко Ю. Ю. Історичні витоки авторитарної політичної свідомості українського суспільства та проблема формування сучасного демократичного політико-культурного інформаційного простору // Держава і право. – Випуск 16.
8. Українська державність у ХХ столітті. Історико-політологічний аналіз / Керівник авторського колективу О. Дергачов. – К., 1996.
9. Фромм Э. Иметь или быть? – М., 1992.
10. Фромм Э. Бегство от свободы. – М., 1990.
11. Шульга М. Національна і політична маргіналізація за умов системної кризи // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 1.

303

РОЗДІЛ VI. ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ

Історія політичної думки людства значною мірою пов'язана з рішенням принципового як для наукового політичного аналізу так і для політичної історії людської цивілізації питанням: кому належить влада і хто повинен керувати? Настільки ж старими є і дві опозиційні одна щодо іншої моделі організації суспільного (зокрема політичного) життя - елітистська і демократична. Суперечка між прихильниками цих моделей, що зародилася ще в античності, розгорталася як у тиші кабінетів і наукових аудиторій, так і в реальній політичній боротьбі. Але ця суперечка набула в історії ще одного аспекту: вона вилилася в суперечку цивілізацій, у протистояння «Схід-Захід». Політична традиція давньокитайської і давньоіндійської цивілізацій, яка наполягала на природній нерівності людей, природній ієрархії і «таїнстві» політики і правління, у сполученні з античною традицією, у якій Платон найбільш послідовно і систематично розвивав аналогічні підходи, забезпечувала домінування подібного ставлення до суспільства в історії соціальної і політичної думки. «Християнський світ» середньовіччя практично звів нанівець демократичну традицію, що розвивалася в Давній Греції. Тільки Новий час, Реформація і загальний процес розвитку капіталізму в Європі дали новий шанс прихильникам демократизму, у першу чергу в рамках західної цивілізації.

XIX ст., особливо його друга половина, а також початок XX ст. стають у якомусь розумінні переломними або в будь-якому разі поворотними в історії розвитку політичної думки Заходу. Під терміном «Захід» тут розуміється насамперед західноєвропейська цивілізація, яка коренями сягає в давньогрецький поліс, і велика філософська, у тому числі і політологічна і політична спадщина античного світу. У цей період спостерігається різке посилення суспільних сил і бурхливий розвиток наукових концепцій, які висувають вимоги подолання елітарних форм політичної і громадської

організації, а також елітистських підходів у розумінні природи політики і соціального буття. Можна говорити про те, що в цей період спроби побудови елітистських концепцій мають основною метою приборкання «демократичної хвилі» у політичній науці і будуються багато в чому в гласній чи негласній полеміці з найбільш послідовною і яскравою «демократичною» політичною концепцією того часу – марксизмом. Новим у розвитку політичної думки Заходу стає спроба розробки нових концепцій демократії, які припускають цивілізовану «демократичну елітарність» як необхідну умову існування будь-якого складного організованого суспільства.

Початок ХХ ст. приніс світу нове протистояння цих підходів вже й у реальності суспільного розвитку. Знову позначилося протистояння по лінії «Схід-Захід». ХХ ст. починається як століття тоталітаризму, яке у різних своїх формах є реакцією на вторгнення мас у суспільні процеси, зокрема в політику, більш широко – як реакція на можливий або вже реальний феномен «масового суспільства». Тоталітаризм претендує на подолання демократії, висуваючи принципи ієрархії і елітизму. Він прагне до приборкання масовості, але водночас і до її збереження як однієї з гарантій і основ свого існування. Цивілізаційний виклик Сходу вперше пролунав у Росії в жовтні 1917 р. Лютнева революція, що відкрила народам колишньої Російської імперії «шлях на Захід», була перервана настанням ери «реваншу Сходу», який ніколи не приховував своєї ставки на жорстку, деспотичну й однозначно елітистську організацію суспільства і державного управління. Західний «одяг» марксизму був вигадливим чином перекреснений за лекалами великих ханів і султанів стародавності. Але і сам Захід раптом ніби відродив до життя орди варварів, що проповідували ієрархію людських рас, де одним із аргументів природної переваги й елітарності стали труби газових камер і соціальний добір таборів смерті. Демократія повинна була бути викинута на «смітник історії» разом із класами і «недолюдьми».

Період посттоталітарного розвитку України (питання про його хронологічні рамки залишимо поки відкритим) особливо цікавий для нас тим, що ми є свідками процесу розпаду і трансформацій колишньої політичної системи, який сутнісно глибоко відмінний від формально однорідного процесу в післявоєнній Німеччині, де поді-

функціонування політичної системи в сучасній Україні визначають особливу необхідність розуміння способів і механізмів трансформації колишнього суспільного ладу. «Розуміти» ці способи і механізми - означає у даному разі вміти одночасно і витлумачити їх у відповідному теоретичному й історичному контексті, і поставити в єдиний ряд з політичним процесом, що розгортається нині. При цьому, зрозуміло, у світлі завдань прогнозування подальших політичних і соціальних перетворень, а, відповідно, і їх теоретичного та методологічного забезпечення (тією мірою, якою вони можуть носити організований і контрольований характер) важливо мати чітке уявлення також про самих агентів політичних змін, тобто про тих політичних суб'єктів (або групи суб'єктів), які б володіли політичною волею і необхідними ресурсами для реалізації перетворень, і про способи, механізми і тенденції їх власних трансформацій. Насамперед йдеться про політичні еліти.

Однією з фундаментальних тенденцій пострадянського розвитку України є процес розпаду і трансформацій колишньої політичної еліти. У цьому аспекті принципи елітоутворення є і довго ще будуть залишатися ключовими факторами, що визначають характер розгортання політичного процесу в сучасній Україні. В першу чергу це зумовлене тим, що формування нової політичної еліти багато в чому відбувається на основі запозичення старих зразків як на персональному рівні (адаптація і перетікання значної частини колишньої еліти в нову), так та на організаційному і процесуальному рівнях (використання колишніх механізмів рекрутування і функціонування еліти).

Результатом нерозвиненості, трухлявості партійно-політичної системи, інститутів громадянського суспільства в сполученні з вищевказаними обставинами є не тільки зниження політичної участі, інтересу до політики населення (а, відповідно, падіння мобілізаційних можливостей політичних партій і суспільно-політичних рухів та їх маргіналізація), але також і своєрідне «стискування» простору політики, й усе більш яскраво виражений непублічний і навіть антипублічний характер. У цих умовах сфера політичних

306
відносин фактично монополізується різними політичними елітними групами, які єдино здатні контролювати і направляти політичний процес, бути агентами політичних змін.

«Суперечка про терміни»: питання теорії та методології. Найбільш загальним твердженням елітистських концепцій безвідносно до їх

різновидів є теза про існування у будь-якому суспільстві пануючої меншості й керованої більшості. При цьому подібне положення визнається за природне, загальне і неминуче. Читаємо про це в Г. Моски і В. Парето, у тому ж розумінні висловлюються Т. Дай і Л. Зіглер. Таким чином, радикалізується дихотомія «еліта-маса». Але подібний хід не вичерпує елітистської тези. Розмаїтість елітистських концепцій фіксує неоднозначність розуміння самого поняття «еліта», а також різні підходи до питань про природу і внутрішню структуру еліт, механізми їх формування, функціонування, трансформації, принципи легітимності. Більше того, взаємини між елітою й іншою більшістю суспільств також можуть бути організовані зовсім різними способами, а в самій цій більшості необхідно виділити тих індивідів і ті групи, які прагнуть потрапити в еліти або стати елітою і які можуть формувати контреліти. Елітистські концепції також поділяють залежно від того, які характеристики дають змогу деякій групі досягти статусу еліти. Тут можна говорити про психологічний підхід (В. Парето), організаційному підході (Г. Моска, Р. Міхельс), економічний підхід (Ш. Вернхем, «революція менеджерів») та інституціональний підхід (Ч. Міллс). У цілому під політичною елітою розуміється деяка соціальна група, яка володіє найбільш високим обсягом (або, у термінах В. Парето, «індексом») влади або доступом до ресурсів і центрів влади, уявлення про які можуть виявитися зовсім різними не тільки в рамках різних дослідницьких традицій, але й у конкретиці політичного простору і часу.

У сучасній західній політологічній літературі особливо підкреслюється, що елітистські концепції найбільш адекватно описують традиційні або ж авторитарні та тоталітарні системи, саме в цих випадках виявляється їх значний евристичний потенціал. Багато розходжень між елітистськими концепціями і плюралістськими трактуваннями зводяться саме до питання про ступінь відкритості цих груп, їхнього зв'язку з масами, їхнього становища в системі

307
розподілу влади. Плюралісти багато в чому обґрунтовують свої побудови на концепціях «груп інтересів» і «груп тиску» (Артур Бентлі, Девід Трумен, Нельсон Полсбі) або «груп вето» (Девід Рісмен). Значного поширення набула і концепція поліархії Роберта Даля, що будується на аналогічних принципах.

На нашу думку можливості та необхідності вивчення тоталітарних і посттоталітарних режимів через призму механізмів формування, функціонування і трансформації політичних еліт базується на методологічному підході, обґрунтованому Робертом А. Далем:

гіпотетична правляча еліта повинна представляти чітко визначену групу; системоутворюючу роль подібної групи повинні підтверджувати приклади найважливіших урядових рішень, у яких її інтереси виявилися б конфронтуючими з інтересами інших груп суспільства; її інтереси повинні також постійно переважали в ключових урядових рішеннях.

«Елітистсько-плюралістські» (Дж. Перрі) трактування виходять з іншої тези: «групи інтересів» можуть бути численні не тільки в принципі, у суспільстві в цілому, але також і в кожній окремій сфері людської діяльності чи соціального буття. При цьому такі групи не є стабільними за своїм складом, а можуть трансформуватися і змінювати свою конфігурацію залежно від конкретної ситуації чи обговорюваного питання. Ці групи, швидше, борються за вплив на прийняття політичних рішень, ніж мають владу. Не існує постійних переможців: кожна з груп може виявитися в різних ситуаціях: як у виграшному, так і в програшному становищі. Характерно і те, що саме існування плюралістських концепцій, як і суперечка елітистів і плюралістів, ініційована і розгортається в рамках сучасного західного суспільства; класичне уявлення про принцип поділу влади доповнюється тут тезою про поділ еліт. Адже поділ влади «потрібно впровадити у відповідну соціальну реальність, яка служить йому основою. Поділ влади - це не більш, ніж ілюзія, якщо він не спирається на своє природне доповнення: плюралізм еліт».¹

Таким чином, необхідно підкреслити, що про існування «справжньої» еліти можна говорити тоді, коли в суспільстві існує чітко визначена і стабільна група, яка може бути названа також

¹ Шварцбенберг Р.Ж. Политическая социология. - Т. 3. - М., 1993. - С.136. 308 «правлячим класом». Правляча еліта завжди одна, чи представляє вона одну з «галузевих» еліт, чи формується на основі консенсусу або злиття через взаємопроникнення декількох. При цьому деяка неправляча еліта якщо і має владу, то владу моральну або нормативну і тільки в рамках своєї «професійної» сфери.

Члени еліти не тільки мають загальні інтереси, але також почувують власну приналежність до деякого особливого, єдиного вузького і закритого світу, в якому згода і співробітництво досягаються спонтанно, навіть в умовах обмеженого спілкування. Цей ефект є результатом існування пануючого і підлеглого класів, чітко і виразне уявлення про приналежність до яких вселяє учасникам їх соціальна система. Це «вселяння» також здійснюється легше в

більш закритих системах, із жорсткою ієрархією, з обмеженими можливостями соціальної мобільності, з чітко визначеними і стабільними соціальними статусами й ролями, з більш-менш непрозорими, закритими кордонами між класами.

З цього погляду номенклатура є правлячою елітою радянського суспільства, тобто групою, яка володіє найбільш високим обсягом (індексом) влади або доступом до ресурсів і центрів влади. Це закрита, внутрішньо неоднорідна, ієрархічно вибудована й організована на принципах строгого підпорядкування і твердої централізації соціальна група. Внутрішня її неоднорідність може бути визначена в цьому контексті і як ієрархічність побудови, і як множинність сфер діяльності й функцій, з якими пов'язані номенклатурні посади. Механізм формування цієї групи обмежується суто внутрішніми процедурами і не вимагає узгодження із суспільством у цілому. Це також мається на увазі, коли говорять, що критерії добору кандидатур і їх призначення цілком визначаються вищими представниками ієрархії і відповідають пануючій ідеології, яка у цьому разі є державною.

Комуністична партія як інститут, що забезпечував функціонування Радянської держави, формувала корпорацію керівників, спираючись при цьому на номенклатурний принцип добору, який у цьому контексті можна охарактеризувати як захоплення командних висот і здійснення контролю над державою через систему номенклатури посад, яка обмежувалася установленням контролю над державним апаратом але прагнула охопити всі сфери громад-

ського життя. З іншого боку, номенклатурний принцип дає змогу групі, яка захопила контроль над державою, трансформувати і суспільство в цілому, маючи на меті не тільки підкорити його своїй власній ідеології, але й сформувати інші або наповнити новим змістом колишні канали соціальної мобільності для забезпечення, у кінцевому рахунку, власної безпеки і стабільності своєї влади.

Ще одним важливим для нас моментом є концепції циркуляції і зміни еліт, елітоутворення за допомогою механізмів кристалізації й організаційного оформлення «контреліт». Відповідно до цих концепцій створення більшовицької партії, цієї «організації професійних революціонерів», є процесом кристалізації «контреліти», її організаційного оформлення. Жовтневий переворот 1917 р. і громадянська війна стали драматичною розв'язкою в боротьбі колишнього правлячого класу з новою елітою, а точніше, з новими елітами, тому що радикальні політичні сили з протилежним знаком рівною з більшовиками мірою могли претендувати на місце колишнього правлячого класу, що утратив свою «ідеологію легітимності» (Р. Арон) і не зміг висунути нову «формулу власного правління» (Г. Моска). Нова правляча еліта покликана була вирішити проблеми модернізації СРСР (у першу чергу аграрної реформи й індустріалізації), що постали з усією гостротою в період першої світової війни.

Необхідно, однак, сказати й про ті обмеження, які накладає дослідження номенклатури на пояснювальні схеми теорії еліт. Центральним тут є питання про причини і механізми трансформаційних процесів усередині номенклатури, які призвели до принципових змін у системі організації і функціонування радянської правлячої еліти. Недолік у цьому розумінні елітистських побудов виявляється при аналізі процесів інституціоналізації і бюрократизації керуючих категорій у радянському суспільстві, характерних насамперед для сучасних розвинутих суспільств. Адже елітистські концепції фіксують насамперед сам факт існування деякої привілейованої меншості, що протистоїть підлеглий меншості. Уявлення ж про бюрократію пов'язані саме з процесами інституціоналізації і раціоналізації управління, зі становленням управління як професійної сфери діяльності. М. Вебер розглядав раціоналізацію як об'єктивний закон розвитку суспільства; поява бюрократії та її аналіз безпосередньо пов'язані з дією цього закону.

Можна сказати, що для нас при розгляді радянської правлячої еліти важливим є не стільки питання про співвідношення понять «еліта» і «бюрократія», скільки питання про апарат і систему його взаємин з політичною елітою. Дійсно, феномен «бюрократичної організації», «апарату» стає ключовим компонентом в аналізі як елітистських концепцій, так і соціальної реальності тією мірою, якою йдеться про інституціоналізацію політичної еліти і про професіоналізацію процесу управління. Однак авторитарні модернізовані й тоталітарні системи також можуть бути віднесені за рядом критеріїв до розряду модерних суспільств, а, отже, аналіз цих систем припускає вищевказаний підхід до феноменів «бюрократії» і «апарату», розглядаючи їх як ключові компоненти дослідження. Вивчення ж радянської правлячої еліти, номенклатурної системи є характерним прикладом вивчення суспільних систем останнього типу і припускає використання заявленого підходу.

Важливо, що функціонування правлячої еліти може бути організоване різним способом, а сама ця еліта, маючи складну внутрішню структуру, лише в одному зі своїх проявів є керуючою. Бюрократична чи адміністративна еліта формує апарат управління і є посередником між власне політичною елітою й населенням. Таким чином, навряд чи можливо, щоб бюрократія сама як така розглядалася як політична еліта і щоб поняття «бюрократія» і «еліта» ототожнювалися. З іншого боку, у бюрократичних структурах закладена тенденція до організації власного панування. В. Брудер пише, що нагромадження бюрократією запасу професійних знань відкриває перед нею можливість у перспективі застосовувати ці знання як засіб панування. При цьому виникає небезпека перетворення апарату управління в політично самостійну силу, яка протистоїть, наприклад, владі і контролю обраних (народом) парламентів і їх депутатів. Управлінський апарат, що рухається шляхом усе більшої професіоналізації і спеціалізації, всезростаючою мірою здобуває політичні функції. У результаті цього бюрократизуються й самі політичні інститути. Отже, розрізнення, з одного боку, бюрократичної й адміністративної, а з іншого – бюрократичної й політичної еліт має сенс тоді, коли поняття «бюрократія» має досить яскраво виражене ціннісне (причому – негативне) навантаження.

Коли говорилося про те, що варто розуміти під політичною елітою, то підкреслювався факт володіння найбільш високим обсягом

влади, а також доступу до ресурсів і центрів влади. Однак якщо панування виражається насамперед в управлінні, то це дає змогу розглядати контроль над управлінським апаратом як найбільш цін-

ний ресурс влади; сам апарат починає відігравати роль важливого для неї центру. Це дає підстави розглядати радянську бюрократичну управлінську систему як відносно незалежний політичний інститут, який уже не перебуває у жорсткому зв'язку з існуючою політичною елітою і може зберігатися навіть при зміні політичних еліт. При цьому між різними представниками вищої політичної еліти розгортається боротьба за апарат, незалежно від того, чи то його формування, чи контроль над ним. П. Бурдьє з цього приводу пише: «У міру того, як політика «професіоналізується» і партії «бюрократизуються», боротьба за політичну мобілізаційну владу все більше перетворюється в двоступінчасте змагання: від результату конкурентної боротьби за владу над апаратом, яка розгортається усередині апарату винятково між професіоналами, залежить вибір тих, хто зможе вступити в боротьбу за завоювання простого люду».² Війна може спалахнути, однак, і між самим апаратом та керівниками. У певний момент перемога в боротьбі за апарат стає для деякого політичного лідера пірровою, тому що її підсумком є не підпорядкування апарату собі, але навпаки: апарат вибирає, кому він буде підкорятися. Політичний лідер потрапляє в залежність від апарату і, виконуючи функції його керівника, розплачується за високий соціальний статус тим, що стає заручником системи. Результат боротьби вже між апаратом і цим керівником визначав конфігурацію радянської політичної еліти, систему взаємин з бюрократичним апаратом, а потім - і саму зміну правлячої еліти. Ще один дослідницький підхід, що вступає в полеміку з елітистськими концепціями, розглядає радянську політичну еліту як деякий «новий клас» (М. Джилас, М. Восленський), генетично пов'язаний з марксистською теорією і відповідним розглядом поняття «соціальний клас». З цими обставинами багато в чому пов'язане неприйняття поняття «еліта». Можна подати цю суперечку просто суперечкою про терміни. Однак більш важливим уявляється те, що, коли елітистські концепції одним зі своїх постулатів ви-

² Бурдьє П. Социология политики. - М., 1993. - С.215. 312

сувають дихотомію «еліта - маса», вони мають на увазі не тільки і не стільки опозицію «меншість - більшість», а протистояння «організація - хаос». При цьому передбачається, що лише меншість є організованою і здатна на колективні дії, тоді як маса позбавлена організованості й аналогічної здатності. Таким чином, еліта панує і править, спираючись на те, що вона є реальною групою (а не

абстракцією класу) в силу власної нечисленності та здатності до колективних дій.

Однак необхідно підкреслити, що метафора «нового класу» досить точно визначає становище номенклатури в системі суспільного поділу праці. Вона є «новим класом», «класом керуючих», і засновує свою економічну владу на політичній владі, яка надає йому не власність у юридичному розумінні слова, а реальне володіння одержавленими засобами виробництва. Таким чином, цей підхід може бути пояснювальним принципом при аналізі взаємин правлячої еліти із залежним населенням, у розгляді питання про «номенклатурну приватизацію» в умовах дезінтеграції соціалістичної системи господарювання.

Суть пропонованого підходу до вивчення еліт і, зокрема, радянської політичної еліти, полягає в змістовному співвіднесенні широкого кола пересічних і взаємодоповнюючих понять. Так, наприклад, поняття «клас», «еліта» і «бюрократія» найбільше чітко окреслюють ті теоретичні концепції й пояснювальні принципи, в рамках яких можливо розглядати, у її реальних проявах, номенклатуру, визначену як політична еліта радянського суспільства. При цьому принципово неможливо розглядати феномен номенклатури, виходячи з якого-небудь одного із запропонованих пояснювальних принципів, оскільки кожний з них фіксує лише окремі аспекти організації, механізми функціонування і тенденції розвитку й трансформацій номенклатури. Більш того, відповідними цим поняттям пояснювальними схемами також не вичерпується можливий вибір концептуальних призм, що застосовуються при дослідженні радянської політичної еліти. Йдеться про ті моделі, які мають інтенцію типологізувати номенклатурну еліту з позицій певної дослідницької традиції. Укажемо тут на дві версії.

В основу однієї покладена теза про наступність принципів організації та функціонування правлячого класу в Україні, яка перебувала в складі Російської імперії, а потім СРСР. З цього погляду

313

Україна демонструє сталість зразків правління й організації влади а паралелі між дорадянським і радянським правлячими класами в Україні не просто можливі, але необхідні. Інший підхід заснований на типологізації радянської політичної еліти як тоталітарної. У цьому разі висувається теза про генетичний зв'язок між радянською і

нацистською політичними елітами. Поява подібної організації є характерною ознакою тоталітаризму, що став феноменом ХХ ст. Для нас, однак, важливо розв'язати питання не про те, який із зазначених поглядів є більш правильним, але зрозуміти, яким чином заявлені характеристики тієї чи іншої моделі реалізуються на практиці, у функціонуванні деякої політичної еліти, в разі номенклатури. Можна погоджуватися з марксистським аналізом поняття «клас» або формаційним підходом. Можна аналізувати соціальні й політичні процеси в ХХ ст., виходячи з пояснювальної концепції тоталітаризму, протиставляючи при цьому «колективізм» та «індивідуалізм» як фундаментальні категорії і стратегії розвитку. Тут необхідно звернути увагу на інше: кожна з цих теоретичних схем у застосуванні до аналізу тієї самої номенклатури фіксує їх певні характеристики. Так, «тоталітаристські» пояснювальні концепції щонайкраще описують організаційні форми і систему функціонування еліти, деякі «об'єктивні», зовнішні показники її існування. Концепції, які орієнтують на факт наступності нової еліти щодо старого правлячого класу, на традиційність системи владних відносин у суспільстві, розширюють пізнавальні можливості при розгляді внутрішньої, «суб'єктивної» структури еліти, аналізі стереотипів і моделей поведінки її представників, а також дослідженні взаємин правлячого класу і залежного населення.

Номенклатурна еліта: характерна модель і типова практика. При всій розмаїтості поглядів щодо етапів становлення і розвитку номенклатури необхідно проводити різке розмежування сталінського і постсталінського періодів розвитку суспільства. Найбільш важливим тут є процес формування і посилення усередині правлячого класу самостійної бюрократичної еліти, коли після смерті Й. Сталіна відбувається усунення тих механізмів в організації номенклатури, що перешкоджали її подальшому розвитку.

У жовтні 1917 р. в Росії до влади прийшла організація професійних революціонерів, партія нового типу під керівництвом В. Леніна, яка згодом встановила свою владу і в Україні. Ця перша

314

радянська еліта, монополізувавши владу і здійснюючи «диктатуру над пролетаріатом», як і над іншими групами суспільства, одержала тим самим у свою власність політичну владу - те єдине, що означає панування деякої групи в тоталітарній державі. Створена В. Леніном партія мала на меті одне звалення самодержавства, прихід

до влади, здійснення соціалістичної революції в Росії і в усьому світі. Гвардія старих більшовиків дійсно була марксистською: вірила у вчення Маркса про «світле майбутнє» людства, сподівалася на світову революцію, хотіла будувати комунізм і дійсно загинула від рук «дітей своїх», під тиском нової, мимоволі створеної ними системи. У боротьбі за володіння ленінською спадщиною з іншими вождями більшовиків Й. Сталін створив своє дітище - номенклатуру. Вона створювалася як знаряддя боротьби за владу в партії й у кінцевому рахунку в країні. Істотною відмінністю більшовицької еліти від другого ешелону, що привів за собою Й. Сталін, була все-таки віра цих людей у те, що тими методами, якими вони діяли, можна побудувати «світле майбутнє». Хоч, як відомо, це теж була ілюзія, тому що злочини Леніна не поступалися злочинам Й. Сталіна, який і виніс певну практику з дій свого попередника. Ті, хто йшов за ними, вже не прагнули до цього. Їх цікавила лише політична влада і витікаюче з неї як групове, так і особисте панування. Ілюзії «ленінців» стали настирливою перешкодою. Вони повинні були бути усунуті разом з їх носіями. Принципи організації і функціонування радянської політичної еліти можуть бути зрозумілі в цей період, виходячи в тому числі і з її визначення як тоталітарної. Одноособовий, примусовий і всеохоплюючий характер державної влади визначає перетворення всіх економічних і суспільних питань у політичні в тому розумінні, що розв'язання їх залежить винятково від того, в чиїх руках перебуває апарат насильства, від того, чиї погляди будуть брати гору. Єдиною формою влади, що має яку-небудь цінність, є участь у прийнятті та проведенні в життя державних рішень. Приналежність до еліти, участь у здійсненні влади є вищою цінністю для включених в еліту індивідів.

Соціальне просування і соціальний статус людини залежать у цьому разі від ступеня її включеності в політичну еліту. При цьому еліта існує не в «безповітряному» просторі: вона повинна мати свою соціальну базу і підставу власної легітимності. Одним із найважливіших у

315

такому випадку є питання про систему рекрутування до складу еліти. Комуністична партія в цьому розумінні є виробником колективних благ. Метод, що застосовувався для збільшення числа членів і активістів партії, полягає в створенні деякої прихованої й

ефективної машини, яка б давала змогу розподіляти індивідуальні блага в обмін на вірнопідданість людини щодо партії.

Однак індивідуальні блага, які вона може надати членам організації (позиції в партійній ієрархії, «місце» у політичній системі), обмежені. Тому одним із найважливіших є завдання формування в суспільстві алгоритму, соціальної поведінки вигідного для еліти, який підкріплюється репресивними механізмами. Можна назвати три можливі «групи підтримки» правління номенклатури: по-перше, та частина народу, яка завдяки цій системі одержувала доступ до найбагатшої частини національного продукту, володіла відносно високим ступенем безпеки і соціальним престижем. По-друге, маса, яку ця система влаштовувала в тому ступені, що виступ проти неї здавався більш ризикованим, ніж пристосування до неї. По-третє, ті, що внутрішньо не приймали цю систему, але не бачили (обґрунтовано або ні) їй ніякої альтернативи. У цілому для еліти бажано, щоб у людини формувалася установка на лояльність щодо влади, яка в умовах відсутності демократичних механізмів її легітимації повинна бути заснована значною мірою на гіпотетичній можливості проникнення в замкнуту касту володарів. Безсумнівно, що подібний механізм може діяти тільки щодо найбільш соціально активних громадян, які мають внутрішній потяг до суспільної діяльності й наділені політичними амбіціями. Саме ці люди в першу чергу і цікавлять еліту, тому що тільки залучення таких людей забезпечує в остаточному підсумку «здоров'я і довголіття» номенклатури. Щодо інших груп населення ефективними є пропаганда і репресивний апарат.

При Й. Сталіні набуває повного втілення і стратегія мілітаризації, яка, як відзначає С. Коен, є єдиним оригінальним внеском Й.

Сталіна в більшовицьку думку і, отже, основною характеристикою сталінізму: сфери, куди проникає партія, отримують назву «фронтів» (фронт збирання врожаю, фронт філософії, фронт літератури тощо), цілі і проблеми це «фортеці», які «теоретичні загони» повинні «узяти штурмом». Каральні органи, пропагандистський апарат, зовнішньополітичні служби організаційно і через систему

316

привілеїв включені в політичну еліту, що утворюють її зовнішню оболонку, і разом з рядовими членами руху, партії виконують роль стабілізаторів, провідників волі політичної еліти. Через них «внутрішня партія» здійснює функцію суспільної мобілізації, виконує

рішення, використовуючи в першу чергу примус і маніпулювання. З цією метою номенклатура направляє левову частку сил і засобів суспільства на розвиток воєнно-промислового комплексу, армії, органів безпеки. Створений образ зовнішнього ворога, постійної зовнішньої загрози життю держави і суспільства дає змогу, з одного боку, виправдовувати таку економічну поведінку, а з іншого, - нагнітаючи страх, згуртовувати суспільство, більш ефективно експлуатувати населення, виступаючи «захисниками» народного блага і рятівниками світу.

Ієрархічний принцип і принцип глави, вождя також є необхідними для функціонування такої еліти. Розподіл влади згори вниз, її тверда централізація дають змогу контролювати всі процеси, що відбуваються як у суспільстві, так і в самій еліті. Більш того, у такій системі відповідальність існує тільки щодо вищої інстанції. В умовах же існування монопартії, яка домінує над державою, суспільство не має можливості яким-небудь чином впливати на прийняті рішення або контролювати діяльність членів правлячої еліти.

Але діти знову перевершили своїх батьків. Із розвитком номенклатури починають заважати сам Й. Сталін і створена ним система організації та функціонування еліти. Використовуючи її в боротьбі за владу, він зробив з номенклатури основу свого панування, «орден мечоносців», але не хотів гарантувати їй безпеку: репресивний апарат діяв не в останню чергу проти самої номенклатури. Це не тільки перешкоджало складанню номенклатури як самостійної групи, але й провокувало прихильність її представників до моделі поведінки, коли підпорядкування й особиста відданість вождю відкривали шлях нагору. Цей шлях найлегше було пройти, фізично усунувши конкурентів: номенклатура своїми руками гальмувала свій розвиток.

Тільки після смерті Сталіна, коли зник механізм «чищень», сформувалася власне номенклатурна система влади. До цього номенклатура самостійна не була самодостатньою системою, чи ціл

лю: вона була підлеглим механізмом, формою боротьби за владу, лише засобом. Тепер номенклатура відчула себе вільніше, безпечніше. Лідери країни почали постійно підкреслювати необхідність проведення в життя принципу колективного керівництва, виражаючи тим самим необхідність здійснення влади в інтересах номенклатури. Як пише Дж. Ледонн, «Хрущов був першим радянським лідером, що визнав необхідність реформ. У цілому хід подій указав на уже фатальну дихотомію між партією, у рамках якої необхідно було ввести норми громадянського суспільства для захисту від деспотичної влади, і населенням, для якого подібна влада повинна зберігатися. Але ввести норми громадянського суспільства усередині партії – значило послабити доцентрові тенденції в армії, політичній поліції, державній адміністрації».³

У цих умовах підсилюється внутрішня диференціація усередині номенклатури, еліта поділяється на кілька більш вузьких підгруп, які є олігополіями, як і група в цілому. Колективна дія може здійснюватися на рівні кожної з підгруп і містить у собі цілісність групи. Цей механізм є одним із засобів консолідації правлячого класу в умовах, коли втрата колишніх механізмів єдності провокує появу тенденцій розпаду. Становлення в номенклатурі кланових структур і те, що їх існування допускається, багато в чому пов'язане з вищевказаною обставиною.

Їх наявність була неможлива в період «царювання» Й. Сталіна. Уся правляча еліта повинна була представляти деякий єдиний клан, корпорацію під керівництвом єдиної волі. Але в післясталінський період, особливо після складання номенклатурної системи, кланові структури розцвіли. Диференціація приватних інтересів різних представників правлячого класу посилювалася. Цей процес здійснювався на територіальній, галузевій, національній та інших основах. Відбувається формування різних стійких кланів, які концентрують більш локальні загальні інтереси окремих представників і підгруп еліти. При цьому концентрація в подібних підструктурах різних інтересів перешкоджає їх розпиленню, запобігаючи функціонуванню всього правлячого класу за принципом броунівського

³ Ледонн Дж. П. Правящий класс России: характерная модель // Международный журнал социальных наук. – 1993. – № 3. – С. 189.

Як підкреслювалося, головним моментом в усій історії радянського правлячого класу є становлення номенклатурної системи. Зміщення М. Хрущова знаменує її оформлення в загальному вигляді.

Основним є процес посилення бюрократичного апарату, складання апаратного панування. Розвиток бюрократичного апарату при цьому підпорядковується певному закону: «У міру того, як розвивається процес інституціоналізації і зростає мобілізаційний апарат, на практиці й у настроях безперервно підсилюється вагомість імперативів, пов'язаних з відтворенням апарату і пропонувананих ним посад, що прив'язує до себе тих, хто їх займає, певними матеріальними і символічними інтересами, на шкоду імперативам прагнення до досягнення цілей, проголошених апаратом. Стає зрозумілим, що партії можуть у такий спосіб підводитися до того, щоб жертвувати своєю програмою заради утримання влади або просто виживання».⁴

Таким чином, якщо на початковому етапі можна було говорити саме про комуністичну партію як правлячий клас, то поступово, із розвитком і посиленням бюрократичного політичного апарату, який цілком монополізує функції управління і панування, а також із розростанням партії, рядові її члени усе більше зливаються із залежним населенням і «розчиняються» в ньому. Підсумком стає формування номенклатурної системи.

Можна говорити про те, що усередині номенклатури складаються ніби дві еліти: управлінська, апаратна еліта, яка реально править, і царююча еліта вищих керівників, які виконують насамперед ідеологічні й представницькі функції. Із зниженням ролі ідеологічної складової в системі управління скорочуються і владні повноваження керівників. Апарат стає здатним порушувати питання про зміну «царюючої оселі». Вище керівництво має реальну владу остільки, оскільки воно розглядається апаратом як «головний апаратник» і оскільки воно реально є таким (аналогічно тому, як Микола I був першим поміщиком Російської імперії).

⁴ Бурдье П. Социология политики. - С. 217.

Функції політичної інфраструктури продовжують виконуватися партійними структурами і членами партії, але ефективність їх дій падає. Формальний ріст партії, збільшення розгалуженості інфраструктури лише демонструють цю тенденцію: закріплення політичної лояльності через прийняття в партію нових членів і загальне збільшення її чисельності викликають ефект зниження значимості членства в партії, концентрацію політичних функцій тільки на її верхніх поверхах, збільшуючи «цінність» приналежності до керівних структур. Партія в цілому втрачає елітний статус, розмивається межа між нею і залежним населенням, усе яскравіше виявляється новий правлячий клас – бюрократична еліта.

Номенклатура зазнає в цей час і ряд інших істотних внутрішніх трансформацій. Масовий політичний терор як механізм формування і відновлення еліти зникає, однак іншого ефективного механізму не існує. Набувають певного розвитку принцип спадковості та невідчужуваності номенклатури (те, що не хотів гарантувати й Й. Сталін). Дезінтеграційні явища знаходять своє вираження у формуванні регіональних еліт. Ці процеси стає усе важче не тільки стримувати, але й адаптувати до існуючої системи.

Подальший розвиток усе яскравіше висвічує неможливість для номенклатури постійно діяти в рамках соціалістичної економічної і суспільної системи. При цьому бажано уникнути ризику і сформуванню такої системи, в якій будуть відсутні інституціональні й ідеологічні обмеження на власну діяльність і одночасно будуть максимально обмежені можливості діяльності для інших груп населення й окремих індивідів.

Необхідність забезпечення приватної форми присвоєння, майбутнього для своїх дітей, принципу спадкування; прагнення до гарантій власної безпеки; бажання досягнення вищого становища в ієрархії і в суспільстві; об'єктивні протиріччя в інтересах і цілях різних галузевих, господарських та регіональних груп – усе це створює передумови самознищення номенклатурної системи, викликає прагнення закріпити своє становище і зберегти себе в рамках більш безпечної і мобільної суспільної організації, яка б дала змогу оздоровити еліту зсередини, забезпечити принципово нові підстави для її консолідації.

З цього погляду дослідження трансформацій радянського правлячого класу кінця 80-х – початку 90-х рр. XX ст. повинне бути

тому що період геронтократичного правління кінця 70-х - початку 80-х рр. минулого століття осаточно виявив необхідність змін у суспільній системі. Ці зміни одного боку, повинні були бути ініційовані політичною елітою, а з іншого призвести до зміни самої системи організації влади і на цій основі до нової консолідації правлячого класу. Політична еліта повинна була, на думку Г. Моски, висунути нову «формулу правління», або, у термінах Р. Арона, «ідеологію легітимності». Нині можна виділити три етапи посттоталітарного розвитку радянського суспільства, пов'язані з трансформаціями усередині правлячого класу і пошуками ним нової формули правління.

Перший етап реформування політичної системи характеризується спробою внутрішньосистемних змін, загальною установкою на збереження колишнього суспільного ладу. Однак процес не вдалося втримати в рамках цієї стратегії. Ідеологія перебудови, яка повинна була виконати роль нової формули правління, не була очищена від комуністичної риторики і тому не могла претендувати на статус ідеології легітимності як у суспільстві в цілому, так і всередині правлячого класу. Необхідність перебудови визнавалася всіма, але водночас не існувало єдності думок щодо стратегії змін: керівництво комуністичної партії і збереження її монополії на вироблення та формулювання стратегії розвитку задовольняли далеко не всіх. Результатом цього розмежування позицій стала дезінтеграція колишньої правлячої еліти.

Вище політичне керівництво зіштовхується із серйозними проблемами проведення реформ в умовах жорсткої протидії як консервативної частини політичної еліти, так і радикальних реформаторів, що представляли альянс антисистемної опозиції і частини колишнього правлячого класу. Найбільш істотною на цьому етапі стає «битва за апарат», за бюрократичну еліту, контроль над якими в умовах номенклатурної системи й у період її розпаду й трансформації є ключовим механізмом політичного панування. Спочатку ця боротьба відбувалася між різними представниками правлячої еліти, але поступово, в умовах кристалізації й організаційного оформлення контреліти, вона починає розгортатися і між правлячою елітою та контрелітою.

321

На другому етапі як у масовій свідомості, так і в політичному керівництві починають домінувати установка на системні зміни відмова від колишньої ідеології. Перехід до цього етапу для союзного керівництва став багато в чому вимушеним. Подібна необхідність була продиктована перманентно зростаючою

небезпекою дезінтеграційних процесів у СРСР, коли невдоволення політикою центру, головним чином вищим партійним керівництвом, виливалося в спроби розв'язання проблем самотужки на локальному рівні.

Регіональні політичні еліти експлуатують ідею національної незалежності і самостійності, знаходячи в ній для себе нову формулу правління й ідеологію легітимності. Інтереси національних, республіканських еліт усе більше локалізуються і концентруються в рамках своїх республік, вони більш не зв'язують проблему власного збереження і політичного виживання із союзним рівнем, єдиною їхньою вимогою до союзного керівництва стає вимога самостійності.

Говорити про однозначну перемогу в боротьбі за апарат якої-небудь із сторін, думається, не цілком правомірно: сама бюрократична еліта розпалася, а різні групи усередині її зробили ставку на різних політичних лідерів. Однак програвший був. Частково уступивши консерваторам у партійному керівництві, частково контреліті, М. Горбачов прагне до змін у структурі й системі організації влади. Ініціація процесу формування нового органу законодавчої влади - З'їзду народних депутатів СРСР - мала з погляду боротьби усередині правлячого класу кілька завдань. Необхідно було створити нову підставу легітимності для проведення реформ, спробувати на цій основі консолідувати як еліту, так і суспільство, запобігти наростанню процесів дезінтеграції в СРСР. Крім цього, вибори повинні були виконати функцію механізму рекрутування еліти. Подібний «заклик», як передбачалося, міг істотно оновити політичний Олімп, стати попереднім і підготовчим етапом реформування апарату управління, системи виконавчої влади, формування її нової вертикалі.

Наступним кроком у реалізації цієї стратегії було введення посади Президента СРСР. Структури КПРС необхідно було позбавити як функцій політичної інфраструктури (через реалізацію гасла: «Уся влада - радам»), так і функцій управлінської інфраструктури

322

(за допомогою формування президентської вертикалі виконавчої влади) Підписання нового Союзного договору мало стати актом визнання регіоналізації в рамках Союзу, набуття республіками насамперед політичної самостійності - процесів, які неможливо

було ігнорувати після декларації про державний суверенітет РФ. Союзний договір повинен був створити нову базу для союзної єдності, раніше заснованої на верховенстві КПРС, позбавивши, таким чином, партію її системоутворюючого статусу, «відокремивши» її від держави. Подібна «реформація» означала б кінець колишнього суспільного ладу, однак реалізація цього проекту була перервана в серпні 1991 р. Біловезькі угоди і створення СНД підвели ризику під другим етапом трансформації радянського суспільства й одночасно під існуванням СРСР.

Наступний етап реформування еліти розпочинається вже у незалежній, пострадянській Україні.

Один із поширених образів України, що склався на Заході за останні роки (відколи Захід узагалі визнав її існування), має загалом малопривабливий вигляд. Вважається, що в Україні панує криптокомуністичний режим, який показав свою цілковиту некомпетентність і скорумпованість, допровадивши похапцем незалежнену республіку до політичного й економічного краху. Але існують і значно істотніші, об'єктивні причини, які сприяють створенню такого неадекватного, спрощеного образу України. І полягають вони в специфічності української ситуації, що не може бути механічно розглянута за наявними схемами, оскільки істотно відрізняється від ситуацій у Східній Європі, у «третьому світі» та й, зрештою, у Росії, хоч і має певні (часом доволі оманливі) подібності із кожною з них.

Щоб зрозуміти справжній характер теперішнього політичного режиму в Україні, слід розглянути передусім феномен так званої «партії влади» -неформальної, тобто публічно не оформленої, а проте досить впливової суспільної сили з певними політичними й економічними інтересами та могутніми засобами їх захисту. Ще на самому початку української незалежності політологи досить точно визначили «партію влади» як політичний блок, що складається з прагматично зорієнтованих і деідеологізованих вищих кіл старої комуністичної номенклатури, представників державного апарату

та засобів масової інформації, керівників традиційних секторів промисловості й сільського господарства.

Із серпня 1991 р., коли Україна була проголошена незалежною, ця «партія» контролює більшість місць у парламенті, її представники й нині посідають ключові позиції в Кабінеті міністрів, домінують в органах місцевої влади у більшості регіонів, мають у своєму розпорядженні радіо, телебачення, значну частину загальноукраїнських і цілковиту більшість локальних газет, тримають, як і раніше, в руках прокуратуру, суди, міліцію, формують на власний розсуд виборчі комісії й істотно впливають на тлумачення та застосування виборчого, а заразом і всіх інших законів у країні.

Фактично, за своїм складом – це партія старої комуністичної номенклатури, тобто «внутрішня партія», як її влучно назвав Дж. Орвелл у романі «1984». Після путчу (серпень 1991 р.) «внутрішня партія» досить легко пішла на розпуск партії «зовнішньої» тобто багатомільйонної і загалом декоративної партії «робітників, селян і всього радянського народу». Сталося це насамперед тому, що за роки «перестройки» фактично завершився тривалий процес деідеологізації «внутрішньої партії», її розшарування на ортодоксів і прагматиків, для яких «масова» комуністична партія перестала бути потрібною, тобто функціональною, і якої вони з першої ж щасливої нагоди позбулися, як, до речі, й неефективно вже (для збереження влади) марксистсько-ленінської ідеології. Позбувшись усього зайвого, «внутрішня партія» істотно підвищила свою соціальну маневровість та здатність адаптуватися до нових політичних умов.

Великою мірою цю «партію» справді можна вважати криптокомуністичною: для її діячів характерні політичний та економічний консерватизм, схильність до авторитаризму і командно-адміністративних методів діяльності, високий ступінь кругової поруки й кланових зобов'язань. Номенклатура – це фактично керівна олігархія яка до 91-го року називалася «компартією», а після 91-го, попри соціальну мімікрію, зміну гасел і намагання керувати анонімно отримала досить влучну назву – «партія влади». Хоч, зрозуміло ні до, ні після путчу вона не була партією у справжньому значенні цього слова. Вона була «державою», тобто державним апаратом колективним володарем державної влади і власності, і саме ця

324

ситуацію намагається сьогодні законсервувати своєю вдаваною «безпартійністю».

Навіть якщо визнати, що «партія влади» діє без будь-якої координації, уже сам факт погодженості дій її представників вказує на їхню приналежність до певної спільноти, члени якої мають спільні («правильні» в термінах Орвелла) інстинкти. Ці інстинкти допомагають їм вижити у посткомуністичному соціальному середовищі. Збереження влади і власності (у якій завгодно ідеологічній упаковці, під якими завгодно політичними гаслами) - це, власне, і є той єдиний принцип, яким вона не поступається, тим часом як усі інші «принципи» - це її вторинні, рудиментарні, так би мовити, ужиткові, атрибути.

Формально «партія влади» начебто й справді «обрала» державну незалежність і демократію, багатопартійність і ринкову економіку. Але - лише тією мірою, якою це не порушує її головної засади, що полягає у збереженні влади і власності. Тому й «розбудовує» вона «ринкову економіку» у вельми специфічному мафіозно-олігархічному варіанті, тому й становлення реальної демократії та багатопартійності (і взагалі громадянського суспільства) всіляко нею стримується й обмежується - починаючи від зволікань із прийняттям нової («нерадянської») конституції і закінчуючи проведенням справжніх парламентських виборів.

Та найскладніше питання — це питання про «вибір» номенклатурою державної незалежності. У зв'язку з цим виникає, здається, найбільше ілюзій щодо «патріотизму» «партії влади» і водночас - найбільше спекуляцій щодо її уявного «націоналізму». Не виключаючи певних «патріотичних» чий «націоналістичних» інтенцій у окремих представників колишньої комуністичної номенклатури, все-таки є підстави стверджувати, що її «самостійництво» має у принципі не етнічний, тобто не національний і тому не державницький характер, а - передусім - кланово-корпоративний. Усяка олігархія «самостійницька» тією мірою, якою усамостійнення від «вищестоящого» суверена розширює її доступ до влади і власності й водночас не наражає на надмірний ризик її попереднє привілейоване становище. Це «іманентне» самостійництво за належного ослаблення «сюзерена» (чи то «хрещеного батька», чи то «генсека») здатне проявлятися на всіх рівнях - від республіки й автономії до області та району чи й окремого колгоспу.

325

Колишня українська комуністична номенклатура «обрала» демократію і багатопартійність лише як своєрідний «доважок» до

своєї власної суверенності, бо, по-перше, на шляху суверенізації змушена була подолати опір консервативніших, проімперських кланів у власному середовищі, а для цього потребувала союзника в особі носіїв національної ідеї. По-друге, на шляху тієї ж таки суверенізації вона мала здобути підтримку чи бодай розуміння ліберально-демократичного Заходу, а, отже, й прийняти («обрати»), хоч на словах, тамтешні ліберально-демократичні правила гри. Усе це «партія влади» й зробила - запозичила восени 1991 р. ледь не всі гасла націонал-демократів, зберігши однак при тому звичну корпоративність.

Виконуючи програму націонал-демократів у тій її частині, яка збігалася з власними інтересами національної олігархії (усамостійнення, розбудова держави), «партія влади» виконує водночас і програму комуністичну: а саме захист «радянської влади». Але при цьому і поза цим вона свідомо чи несвідомо (на рівні «соціального інстинкту») виконує найголовніше: власну програму, мета якої - анонімне утримання влади й номенклатурна тіньова приватизація власності.

Керуючись не так «правильними поглядами», як «правильною інтуїцією», «партія влади» використовує свої гасла, свою ідеологію до тимчасових потреб, тобто є своєрідним віддзеркаленням суспільних настроїв, їх популістським медіатором і речником. Фактично ця її ідейна еклектичність об'єктивно відбиває амбівалентний стан суспільної свідомості. Орієнтація на цю свідомість, експлуатація її недосконалої, безумовно, можуть давати короткочасний політичний ефект: «протеїчність», «амбівалентність» «партії влади» забезпечує їй досить широкий вплив на різні суспільні прошарки, дає значні можливості для маневру і справді може робити її на якийсь час консолідуючою силою суспільства. Однак у тривалішій перспективі така стратегія закріплює орієнтацію на взаємовиключні цінності (трохи капіталізму, трохи соціалізму, трохи демократії трохи «сильної руки», трохи вільного ринку, трохи адміністративної зрівнялівки тощо), тобто поглиблює соціально-психологічну дезорієнтацію й суспільну неврастенію, «визначає непослідовність розвитку демократичних процесів», об'єктивно гальмує або й унеможлиблює творення повноцінного громадянського суспільства.

326

Ставлення до «партії влади», власне, й виявилось тією проблемою, довкола якої відбувся фундаментальний розкол у середовищі

націонал-демократів. Цей розкол фактично почався відразу після здобуття Україною незалежності, коли значна частина націонал-демократів вирішила, що головне завдання націонал-демократичного руху вирішене і, по суті, беззастережно пішла на співпрацю з «партією влади», обійнявши значні, хоч і далеко не ключові посади у міністерствах, посольствах, президентському апараті тощо.

З приводу політичної еліти необхідно зазначити, що для демократичного суспільства чи не найголовнішою проблемою є формування найбільш результативної, корисної для мас і тією чи іншою мірою підконтрольної їм керівної еліти. Це досягається пошуками та запровадженням таких демократичних інститутів, які забезпечують широке соціальне представництво керівного прошарку, його вчасне якісне оновлення, запобігання його олігархізації і водночас відчуження від мас та перетворення в замкнену панівну привілейовану касту.

В Україні, де була проголошена державна незалежність, через кілька днів після невдалого військово-партійного путчу в колишньому СРСР у серпні 1991 р., стан вирішення цієї проблеми залишається майже таким самим, як і тоді, коли існувала монократична влада КПРС. Тому, скажімо, цілком природно, що тут і досі триває небачене за масштабами пограбування мас та насильство над ними цією організованою меншістю: насильство у найпрямішому сенсі, тобто завдання колосальних матеріальних збитків та шкоди більшості людей, їхньому фізичному та моральному здоров'ю. Але якщо у сталінсько-брежнєвському варіанті політичної системи легітимність насильства еліти здійснювалася за допомогою ідеологічного міфу про «світле комуністичне майбутнє», то після 1991 р. для цього активно використовується (і тим самим дискредитується) ідея «розбудови незалежної демократичної держави».

Іншими словами, з огляду на перспективи демократичних перетворень та формування громадянського суспільства Україна сьогодні, поза сумнівом, - серед аутсайдерів посткомуністичного світу. Історична відстань у цьому контексті між нею і, приміром, Польщею, Чехією, Угорщиною та деякими іншими посткомуністичними країнами стрімко зростає і, можливо, становить вже не

один десяток років. Однією з головних причин, що зумовлює вектор трансформації політичної влади в Україні, яку можна визначати як посткомуністичну номенклатурну і водночас як неототалітарну, є надзвичайна невизначеність (порівняно з названими країнами) інтересів та слабкість політичної волі суб'єктів соціальної дії.

Адже зрозуміло, що суспільство спроможне забезпечувати широке соціальне представництво у керівній еліті (водночас і контреліті), тобто представляти різні соціальні верстви, їхні інтереси й сподівання лише за умови розвинутої соціальної стратифікації. В ідеалі провідне місце у цій еліті має посідати численний так званий середній клас (чи «середні верстви»), наявність якого і є, як показує досвід розвинутих країн, найголовнішим чинником еволюційного соціально-економічного розвитку та політичної стабільності в суспільстві.

Чим же з огляду на сказане, є українське суспільство?

Його соціальна структура – це своєрідна аморфна маса, по-перше, без чітких соціальних орієнтирів і соціальної самоідентифікації. А це означає, що у більшості населення ще не пробуджені, не сформовані власні конкретні, більш-менш усвідомлені соціальні інтереси і соціальний статус. По-друге, в умовах різкого погіршення життєвого рівня швидко зростає люмпенізований прошарок, тим часом як «середній клас» є малочисельним.

Водночас відбувається подальша маргіналізація значної частини населення України, особливо молоді. Невизначеність соціальних інтересів і громадянської свідомості зумовлює небачену аберацію у етичних орієнтирах, притаманних насамперед маргінальним верствам населення. Нечіткість і рухливість меж між правдою і брехнею, злочинністю і законслухняністю тощо – складові цих орієнтирів. Переважно маргінальна самосвідомість орієнтується у перспективі на соціальну і політичну нестабільність, екстремістські дії у повсякденному соціально-політичному житті.

У цілому ж для українського суспільства характерною є передусім глибока соціальна дезінтеграція. Цим пояснюється слабкість інтересів, а, отже, і соціальної волі тих нечислених верств, які зацікавлені в економічній та політичній модернізації. Невизначеність соціальних інтересів, невіднесеність соціальної самоідентифікації, а також культурної ідентичності в сучасному українському

суспільстві - все це стримувало і надалі стримує формування передумов для переходу до громадянського суспільства, а, отже, для створення демократичної системи рекрутування (добору) керівної еліти.

Більшість населення неспроможна протягом відносно короткого періоду подолати стереотипи тоталітарної свідомості, комунітарний спосіб життя, не готова сприйняти альтернативні цінності, зокрема цінності громадянського суспільства.

Передусім це пов'язане із соціально-генетичною спадщиною та генофондом, які залишилися Україні після краху комуністичного режиму в колишньому СРСР та після його розпаду. Політоцид та соціоцид (не тільки голодомор 1933 року, внаслідок якого було винищено майже все селянство - основу українського народу, а й взагалі повне знищення природних соціальних угруповань, які виникали історично), численні жертви Другої світової війни, фізична ліквідація сталінським режимом найкращих представників української нації, Чорнобиль - усе це не має аналогів в історії (хіба що Кампучія часів Пол-Пота) і спричинило катастрофічні наслідки для українського суспільства, призвело до його соціально-культурної і політичної дегенерації та дезінтеграції, до коматозного стану його політичної волі, в якому воно перебуває й нині.

Тому політично самостійною Україна стала значною мірою не-самостійно, сказати б, унаслідок щасливого випадку, пов'язаного з невдалим путчем ортодоксальної частини номенклатури колишнього СРСР у серпні 1991 р., а не в результаті внутрішніх політичних процесів - національно-визвольних змагань чи демократичних домагань української політичної контреліти, яка почала формуватися лише у 1988-1991 рр. І це цілком природно, бо Україна була найбільш «законослухняною» у політичному просторі колишнього СРСР, а комуністична номенклатура мала чи не найглибше коріння і чи не найсприятливіші умови для збереження своєї влади на території України. Самостійність, соціальний та політичний карт-бланш отримала у 1991 р. насамперед колишня номенклатура, а не дискриміновані нею численні соціальні суб'єкти політичного життя. Отож у спадщину Україна (вже як «незалежна») отримала також і колишню комуністично-тоталітарну номенклатуру, якій після серпня 1991 р. досить легко (за рахунок своєрідного політичного

329

бартеру) вдалося рекрутувати до своїх лав більшість конформістських лідерів колишньої контреліти з метою нової легітимзації вчасно змінити гасла і адаптуватися до нових історичних умов.

Аналіз політичної поведінки керівної еліти в Україні дає підстави стверджувати: в період занепаду комуністично-тоталітарного режиму і його трансформації значна частина усіх прошарків номенклатурної бюрократії, щоб зберегти реальну владу та реальну власність, здатна зміювати свою політичну ментальність, йти на соціальні та політичні компроміси. Панівній еліті часто-густо вдається домогтися підтримки й інших численних соціальних груп, які ще не усвідомили власних реальних інтересів і не забули необхідного політичного досвіду. Така «консолідація» підтримується необхідним мінімальним рівнем співпраці керівної бюрократії зі своїми опонентами з табору опозиційної контреліти.

Нижній посткомуністичний «ринок влади» в Україні почав формуватися відразу після поразки путчу в серпні 1991 р. Особливістю його стало те, що колишня комуністична керівна еліта, відтіснивши найнепопулярніших та найодіозніших своїх представників, свідомо прочинила двері закритого раніше «ринку влади» для більшості схильних до конформізму поміркованих демократів – лідерів різних політичних об'єднань. Адже поразка КПРС поставила перед українською номенклатурою дилему: «Оновитися або вмерти».

Сила інтересів керівної верстви, з одного боку, та слабкість інтересів інших соціальних верств, з другого, виявилися в тому, що протягом кількох місяців кінця 1991 р. – початку 1992 р. «партія влади» вдалося поглинути більшу частину колишньої опозиції, допустивши її частково до «ринку влади». Цим вона досягла головного: провела чітку демаркаційку лінію між більшістю, яка пасивно очікувала змін на краще, і тими, хто ще недавно претендував виступити від імені цієї більшості, – контрелітою.

Свідчення тому – моральні й політичні метаморфози, що сталися з багатьма опозиційними до КПУ політичними лідерами, які оформувалися у 1988–1991 рр. й азартно та безоглядно пішли до політичного ринку. Обеззбройнили і розколонули опозицію, номенклатура значно зміцнила себе, бо в обмін на дрібні символічні поступки і посади здобула додаткову, тепер уже «націонал-демокра-

тичну» легітимність. Інакше кажучи, відбулася своєрідна дифузія влади - паразитичної колишньої комуністичної еліти та, по суті, конформістської контреліти, що й унеможливило здійснення ре-

альних політичних та ринкових реформ у 1992-1995 рр. А місце, що його посідала у політичному процесі до серпня 1991 р. колишня опозиційна контреліта, залишилося до цього часу практично вакантним.

Починаючи з серпня 1991 р., керівній еліті вдалося не лише поглинути колишню опозицію. Еліта домоглася співпраці з демократично орієнтованими інтелектуалами, які не брали активної участі у бурхливому політичному житті в 1989-1991 рр. Саме задля цього були створені різні інституції (наприклад, так звана Державна дума України та її колегії).

Таким чином, «партія влади» набула, по-перше, легітимності в очах представників тієї частини української інтелігенції, яка ухилялася останні два-три роки перед заборонаю КПУ від співпраці з її керівництвом. По-друге, інтелектуально послабила сили своїх нечисленних політичних опонентів. А, по-третє, Державна дума, а також інші, створені після її ліквідації, аналогічні інституції стали своєрідним «резервом кадрів» для різних державних посад, з допомогою яких закріплюється залежність інтелектуалів, інтелігенції взагалі від можновладців. Керівна еліта відчуває гостру потребу в інтелектуалах-ідеологах та інтелектуалах-клерках, здатних створювати та поширювати ідеологічні й політичні міфи, «заличковувати» справжню реальність, знаходити нові форми узаконення своєї влади.

Звісно, об'єктивно стара-«нова» посткомуністична номенклатура не могла і не може бути зацікавлена у появі справжніх демократичних інститутів, які стимулювали б демократичний поступ суспільства, збуджували і формували його політичну волю, забезпечували б який-небудь помітний громадський контроль над політичними ухвалами, сприяли пробудженню соціально-політичної активності «низів». Адже у цьому разі це загрожувало б її панівному статусові, можливості розподіляти та перерозподіляти власність. Водночас низький інтелектуальний та культурний рівень усіх ешелонів нинішньої української посткомуністичної номенклатури, брак адекватних до вимог часу професійності і

331

компетентності швидко зменшує її потенціал для соціального і політичного маневрування та легітимації, поглиблює відчуження нинішньої політичної влади від більшості населення, соціальне невдоволення якого поступово зростає і з часом може вилитись у

масові соціальні протести. Таким чином, підтримка статус-кво посткомуністичної номенклатури в Україні звичними «мирними» апробованими у посткомуністичний період методами стає дедалі складнішою справою. Виникають об'єктивні передумови для застосування у перспективі примусу та насильства з її боку щодо більшості населення, посилюється вірогідність перманентної та довготривалої соціально-політичної нестабільності, притаманної сучасним неототалітарним та авторитарним посткомуністичним режимам.

Отже, як свідчить ситуація, сутність трансформації політичної влади та політичної еліти у ній після розпаду колишнього СРСР можна зрозуміти лише з контексту тіньового політичного процесу і таким чином - безболісного, навіть органічного для керівної політичної еліти переходу від комуністично-номенклатурного тоталітаризму до посткомуністично-номенклатурного неототалітаризму.⁵ Що стосується сьогоденної соціально-психологічної характеристики, то сьогоденню українську еліту можна поділити на такі типи:

«Усезнаюча» людина. За М. Бердяєвим, правильно зрозумілий плюралізм може обґрунтувати свободу, то монізм завжди має тиранічну тенденцію, утілює моністичне насильство, що виключає будь-яке різнодумство і вводить повну однодумність. Це дає змогу правлячим верхам привласнювати собі монополію на істинну, на тлумачення суспільних процесів. Усупереч загальноприйнятним поглядом, що ніхто від природи не розумніший і не дурніший від інших, просто одні одне знають краще, інші - інше, треті - терте тощо, що громадяни всі разом володіють істиною і ніхто з них - окремо, українська правляча еліта свідомо визначає свої погляди як правильні і безперечні, як «остаточне світорозуміння».

Виняткову претензію на тріумф істини, вищу розумність мали більшовики, які свято вірили, що марксизм не може помилятися.

¹ Політологія посткомунізму. К.: Політична думка, 1995. - С. 5-11. 332

має загальну цінність, є єдиним і непогрішним вченням, єдино науковим розумінням історії, найбільш науковою з усіх наук, що володіє «справжнім кінцевим знанням». Звичайно, із застереженням, що пізнання не зупинене, «дещо ще має бути відкритим. Але зерно абсолютної істини вже дане остаточно. Тепер справа практики дати цьому зерну рости, не деформуючись, аж до збігу з абсолютною об'єктивною істиною». Розглядаючи марксизм як вершину історичного пізнання, радянська політико-ідеологічна еліта «претендувала на те, що увібрала в себе всю історію розвитку людського розуму, одержавши його як «законну спадщину». Так само поводить себе і сьгоднішня владна еліта, що усвідомлює себе «інстанцією, яка знає інтереси народу краще від самого народу і здатна досягти «вищій» зміст історії», тим самим претендуючи на особливу, виняткову правду не тільки у ставленні одне до одного і до своїх опонентів, але й щодо своїх громадян. У підсумку вибудовується модель влади, яка на протигагу «безлічі різних знань, орієнтованих на центр, але ніколи його не досягаючих» утверджує єдиний «погляд з центру, на підставі якого встановлюють у відцентровому порядку уніфіковані знання про все». Влада спирається на ретельно підібраних і залежним від неї експертів, допускає до себе лише однодумців, які спільно діють, виправдовують і схвалюють прийняті рішення, ізолюється від незалежних дослідників, від широкої наукової громадськості.

Короткозора людина. Монопольна претензія еліти на істину в останній інстанції обертається дефіцитом, деформацією знання. До того ж «розвинуте владолюбство – настільки могутній інстинкт, що воно придушує навіть прагнення до пізнання»; «об'єктивність – це виняток, а перекручування, зумовлене самозамилуванням, – у більшій чи меншій мірі є правилом». Це відтворює відомий парадокс, коли, з одного боку, «як завжди, влада хоче обпертися на пізнання і навіть видає себе за носія високого знання», з іншого боку – «як завжди, влада виявляє, що теперішнє велике Пізнання світу їй не потрібне. Воно – саме як таке і трону не опора». Так, більшовики вважали виборний процес непотрібним: якщо авангард, озброєний передовою теорією, знає те, чого не дано знати простим людям, то загальне голосування може дати тільки негативний ефект. Недовірою до здорового глузду громадян відрізнялися і прихильники

333

«виборів без вибору», що практикувалися в радянський період і обернулися в кінцевому рахунку відривом влади від народу і крахом її. Точно так само новітні реформатори не довіряють

народному волевиявленню, перетворюють вільні вибори в керовані із заздалегідь заданим результатом, перешкоджаючи адекватному представництву політичних партій і рухів у виконавчих і законодавчих органах у центрі і на місцях. Технологія проведення керованих виборів зводиться до поєднання: 1) сильного, твердого лідера, не скованого занадто або цілком законами і мораллю, 2) володіючого монополією влади, фінансових та інтелектуальних ресурсів, 3) тотального тиску, що користується випробуваним методом нагород, обіцянок, квот і привілеїв, 4) контролюючого і приваблюючого на свій бік основні засоби маніпулювання, пропаганди і масової інформації, зірок естради, культури і мистецтва, 5) визначаючого терміни, ритм, психологічну атмосферу виборчої кампанії, що піддає вибори загрозі зриву, перенесення на інший термін або корекції небажаних для себе результатів.

Людина, що бреше. Моністичне розуміння історії, яке визнає лише один тип і один напрямок розвитку суспільства, утілює саме як таке «корінну неправду». У цьому плані «українська неправда... - це неправда державної ідеології і пропаганди, яка відкидає реальність, щоб поставити на її місце нав'язувану нею надреальність».⁶ До того ж неправда виправдана, коли «інтерес поставлений вище істини», коли вона сприяє досягненню політичної або ідеологічної мети, використовується в ім'я «загального суспільного блага», для «користі держави». Утилітарний підхід до істини не веде до того, що якщо Захід створив науку «релігійно і метафізично нейтральну», то в Україні, зараженій більшовизмом, «під науковим духом розуміються політична прогресивність і соціальний радикалізм». Унаслідок цього українську інтелігенцію не особливо цікавить питання, справжня чи помилкова та чи інша теорія, а насамперед те, наскільки сприятлива ця теорія в минулому ідеї соціалізму, а нині ідеї капіталізму, чи послужить вона інтересам пролетаріату, а чи інтересам буржуазії, що відтворюється, тощо. З цієї причини в центрі уваги влади перебувають ті вчені, які явно

• Газета "День". - 5 серпня 2001. 334

або неявно відповідають цьому критерію, і відсутні ті видатні представники української і західної думки, що не вписуються в рамки політичної ангажованості. У минулому відмова від самоцінності ІСТИНИ, підпорядкування її цілям перебудови й удосконалення суспільства укладалася в ідеологічну формулу: «Нехай загине істина, якщо від її загибелі народу буде краще житися, якщо люди будуть

щасливішими». У наші дні найчастіше нехтують іншою точкою зору, іншими аргументами, якщо вони дають привід сумніватися в ширій і ефективній діяльності влади.

«Правильна" людина. Моністичне світосприймання, монознання, мономанія субстанціонально поділяють універсальні норми й ідеї всього людства, окремих груп і людей на правильні і неправильні, гарні й погані, справедливі й несправедливі, прогресивні і реакційні. У свій час ця мономанія «заразила» в СРСР, а, відповідно, і в Україні, велику частину «лівих», що призвело до розподілу філософії на пролетарську і буржуазну, на ліву і праву. Подібні ознаки розумової, моральної і загальнокультурної деградації вели до розкладання «загальнообов'язкової свідомості», з якою пов'язане зростання культури людства. Ця деградація «загальнообов'язкової свідомості» прослідковується і в діях сьогоденної владної еліти, насамперед, у ставленні до власного народу.

Нетерпима, упереджена, некритична людина. Подібний біполярний стереотип формує і зберігає звичну дихотомію, «чорне - біле» мислення, сприйняття й оцінка інших крізь призму жорсткої формули: «або - або», «ми - вони», «свій - чужий», «наш - не наш». Це викликає абсолютну прихильність і некритичність до своїх і крайню нетерпимість і критичність до «інакомислячих». Сполучення прихильності до ідеї з абсолютною неупередженістю до неї - такої риси розуму в Україні не спостерігається. Абсолютна вірність ученню, вождю, партії чи групі найчастіше веде до повної відгородженості одне від іншого, до сектантства: матеріалісти й ідеалісти, марксисты і ревізіоністи, революціонери й контрреволюціонери, реформісти і реваншисти, демократи і комуністи, реалісти і романтики. Як результат, конструктивна критика розглядається найчастіше як погроза, а не послуга, а тому або обмежується, забороняється, або ігнорується чи мистецьки переноситься на інших. Погоджені, взаємоприйнятні рішення є, в основному, наслідком вимушеного, а не добровільного компромісу.

335

Звуження, вичерпання радикалізму усе-таки видозмінює структуру свідомості: нетерпимість, пристрасть, некритичність послабляються, відтискуються або прикриваються проявами терпимості, неупередженості та критичності. За межами найбільш непримиренних маргінальних груп еліта долучається до демократичних установок, принаймні на вербальному рівні.

Головна людина. Унітарність, ієрархічність диктують автаркію, постановку вищого керівника в центр сприйняття і функціонування влади і суспільства. Стрижень українського політичного життя, запозиченого з російського, - центризм, що набуває форми нового правителя. В одних він є персоноцентризмом: В. Ленін, Й. Сталін під час завоювання, утримання, консолідації і монополізації влади; М. Горбачов у період трансформації партії і держави; Л. Кравчук протягом усього терміну свого правління. В інших - як інститутоцентризмом: Й. Сталін, що вибудував і укоренив у народі тоталітарну владу; М. Хрущов, Л. Брежнєв, Ю. Андропов, що трансформували тоталітаризм у жорсткий авторитаризм, який підлягав ерозії в масовій свідомості; Л. Кучма, що здійснював конверсію кравчуківського центризму в неоавторитарний інституціоналізм.

Уся українська влада тією чи іншою мірою зверхньо ставиться до простих громадян і розглядає їх як своїх підданих. Цьому є певне пояснення.

Україна, як і кожна підвладна країна, зазнавала всебічного впливу метрополії, одним із наслідків (і метою) якої було нав'язування українському народові негативного уявлення про самого себе. Фактично відбувалася своєрідна *інверсія* стереотипів: залежний етнос під тиском панівного змушений приймати і засвоювати як свою власну чужу систему стереотипів, і не просто чужу, а відверто ворожу й принизливу. Негативне уявлення метрополії про підвладних нав'язується їм різними методами і поступово стає їхнім власним уявленням про себе, вкрай принизливим і руйнівним стереотипом. «Космос» залежних таким чином руйнується, і вони справді стають носіями нав'язаного їм «хаосу», з якого мають лише один вихід - асиміляцію й інтеграцію в «космос» владного етносу, у чужу й, по суті, ворожу для них цивілізацію або ж мусять і далі грати роль меншовартісних.

336

В юнгіанських термінах ці негативні стереотипи розуміються як своєрідна матеріалізація «колективної тіні» - темної частини свідомості, всього негативного і деструктивного, що неусвідомлено існує в колективній (як і в індивідуальній) психіці. «Коли цю тінь жорстоко пригнічують, - пише з цього приводу американська дослідниця Оксана Грабович, - негативні аспекти підсвідомості активізуються й енергійно спрямовуються на зовнішні об'єкти... Чим суспільство пригніченіше, тим воно лицемірніше і тим не-

безпечнішим виявляється перенесення його власних негативних якостей назовні, де вони сприймаються як інша особа, група чи нація».⁷

Таким чином, стверджує дослідниця, залежний народ не лише змушений нести на собі тіньову частину домінуючої культури, а й діяти в її межах. Більше того, оскільки цей народ внаслідок своєї політичної, економічної і загальної залежності від метрополії не має змоги проектувати на неї свої власні негативні якості (колективну тінь), він змушений проектувати їх на себе. Засвоюючи систему цінностей метрополії, залежне суспільство вступає в дедалі гостріший конфлікт саме із собою. Воно починає ненавидіти себе й тим самим поглиблює власне приниження й поневолення. Поневолена група стає, врешті, зневаженою меншістю на своїй власній землі.

Український досвід блискуче вкладається в окреслену теоретичну парадигму. «І під польським, і під російським правлінням, - пише у названій праці О.Грабович, - українці перейняли й інтерналізували негативні проєкції домінуючих культур, зокрема - комплекс неповноцінності (культурної, цивілізаційної, моральної). Найпоширенішою проєкцією з російського боку стали образи «хитрого малороса» (простакуватого, неосвіченого, але меткого, шахраюватого і зрадливого) та «хохлацької галушки». Тим часом з польського боку сформувався й утвердився стереотип українців як бандитів, насильників, анархістів, неотесаного бидла, яких не торкнулася цивілізація. Відчуття власної неповноцінності й аморальності (зокрема підступності), проєктоване впродовж тривалого часу на українців, є сьогодні чи не найболючішою частиною підневільної спадщини цього краю. Глибоко інтерналізоване у колективній психіці (взяте на віру) і трансформоване у негативний власний образ, це відчуття істотно ускладнює процес переходу демократичних форм існування».⁸

⁷ Рябчук М. Від "Малоросії" до "Індоевропи" //Політологічні читання. - 1994. - № 2.-С.125.

337

А звідси і поведінка «своєї» влади, яка ставиться до власного народу як до колоніально поневоленого, оскільки цей стереотип поведінки, досвід набутий нею у метрополії.

Логіка нинішньої політичної ситуації підказує те, що її генезис не може бути пов'язаний тільки із системними соціально-економічними змінами, формуванням нової структури суспільства.

Логіка нинішньої політичної ситуації підказує те, що її генезис не може бути пов'язаний тільки із системними соціально-економічними змінами, формуванням нової структури суспільства.

Принциповим є питання про зміну логіки формування (чи навіть виховання) і трансформації самої нинішньої еліти. Не можна не згадати в цьому зв'язку знаменитий вислів Г. Моски: «Існує єдиний спосіб уникнути смерті держави або нації в один з тих гострих кризових періодів, які викликають зникнення цивілізації, приносячи із собою найбільше нещастя для сучасників. Необхідно, щоб правлячі класи не переставали за своєю волею трансформуватися і підсилювати свою зв'язаність, послідовно засвоюючи нові принципи, які до цього поступово витісняли старі».

Запитання

1. Розкрийте питання теорії та методології еліто утворення.
2. Що таке номенклатурна еліта? Які її характерні ознаки?
3. Охарактеризуйте особливості української пострадянської еліти.
4. Назвіть типи української еліти.
5. Чи є, на вашу думку, перспективи становлення і розвитку національної української еліти?

Література

1. Брудер В. Бюрократия // Политические исследования. - 1991. - №5.
2. Бурдые П. Соціологія політики. - М., 1993.
8 Там само. - С.126. 338
3. Жулинський М. Г., Сліпушко О. М. Віктор Ющенко: випробування владою. - Харків, 2005.
4. Коваленко А. О. Політичний аналіз і прогнозування. - 1993. - №3.
5. ЛедоннДж. П. Правящий клас России: характерная модель // Международный журнал социальных наук. - 1993. - № 3.
6. Небоженко В. Соціальна напруженість і конфлікти в українському суспільстві. - К., 1994.
7. Степаненко В. Українське громадянське суспільство. «По-маранчева» стадія становлення // Віче. - 2005. - № 2.
8. Шульга М. Національна і політична маргіналізація за умов системної кризи // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2002. 339

ПІСЛЯМОВА

Кантівський розподіл антропології на фізіологію і прагматику - те, «що робить з людини природа», і те, «що вона як вільно діюча істота робить або може і повинна робити із себе самої»,¹ - силу втрачає. Втрачають силу і колишні фундування класиками

антропології часткових ознак людини. Сутність останньої пов'язували:

М. Шелер - із широко тлумаченою духовністю, здатністю до споглядання;

Г. Плеснер - з ексцентричними реакціями на середовище, самозмінами;

А. Гелен - з культуротворчістю;

Е. Ротхаккер - с цивілізованим стилем життя.

Кожен із них по-своєму правий. І кожен помилявся. У нашій ситуації, коли, на думку Й. Гердера, людина повною мірою виявляється «вільновідпущеником» природи, приватна правота корифеїв минулого перестає бути відчутною.

Через свою діяльність людина, втрачаючи частковість, проявляє себе універсально. Вона стає істотою, що сама себе творить, інтерпретує, на себе вказує. Не природа, не антропологічні деталі, а людина як ціле реалізується фактором *prima*. Лише хвороби та вади час від часу нагадують про її зв'язок із природою, з природними коренями. Тому натуралізм, частковий функціоналізм витісняються антропологічним універсалізмом. В антропології «не проходить» охоронна установка Антіоха «наслідувати древніх!».

Наслідувати нема кого. Представники класики виявлялися недовговічними і нечастими свідками проникання культури в природу й історію. На сучасній глобальній некласичній і неонекласичній фазі цивілізації культура зростається з природою, з історією. В основі того - активістське людське свавілля.

Сучасність перекрыла дистанцію людини щодо світу. Людина цілком відкрита буттю, буття - людині. Настала черга нового нелокального планетарно-космічного розуміння людини (пріоритет такої постановки в антропологічних термінах належить Г. Плеснеру), де

¹ Кант И. Соч. Т.6.-М., 1966.-С.351.

401

людина є всеосяжною миротворною силою. Прошарки буття, і далі - більше, кристалізуються як культуротворні. Нестандартна, не-

традиційна онтологія вимагає оновленої рефлексивної доктрини у вигляді загальної теорії людської дії як теорії олюднення світу. Людина - центр універсума, ядро філософії. Справжній поворот у метасвідомості повинен бути антропологічним: не об'єктивізм як концептуалізація натурно-речових форм, а антропологізм як концептуалізація продуктивних актів творення. Нервом подібної теорії є питання перспектив родової адаптації, виживання в нових умовах. Оскільки передбаченої гармонії між логікою творчої діяльності і логікою буття немає, виникає завдання з вироблення гарантій потенційного культуротворчого творення життя.

Споживацьке суспільство себе зживає, поступається місцем інноваційному продуктивному суспільству, яке, по суті, працює в режимі незапрограмованості, ризику. Урахування цього підриває основи класичної раціональності, що розрізняє функціональну і субстанціальну її модифікації. Перша джерело «розумного, доброго, вічного» пов'язує із зусиллями «освіченого авангарду», що приймає рішення нагорі. Друга (доцільно розумна) виводить його безпосередньо з людської природи. Обидва підходи збиткові, що демонструє узагальнення даних як жанру сповіді (цей жанр утілює секуляризовану ідею судного дня в публічному самовиконанні, що йде від Августина і Руссо) - політичних мемуарів, так і численних свідчень прояву нераціонального свавілля, девіантної поведінки, про що йшлося вище.

Людина - господар долі. Але якщо будівництвом її він зайнятий без кодексів і «логарифмів», охорони свобод «подібних собі», співжиття йде під укіс, набуваючи рис «всепорочності». Виникає значна проблема стримування індивідуального і соціального бунтарства: якщо творчість є реакцією на обмеження прав і обставин, загострюється питання оптимального регламенту співіснування. На персональному рівні це - протидія індивідуалізму й егоїзму, пустопорожній демагогії, скандальній тенденції виділитися, загальній людській недосконалості, що позначається в ненависті, ворожості, відсутності здатності говорити один одному «ТИ». На груповому рівні протидія деспотії. «Потрібно, щоб у кожній країні був свій власний демон», - провокував М. Лютер. Для чого? «Поки держава історично необхідна, поки зберігається необхідність правити людьми, - яким би не був правлячий клас, - завжди буде стояти проблема вождів, проблема вождя. Є соціалісти, що

вважають себе марксистами і революціонерами, а виходить, що визнають необхід-
402

ність диктатури пролетаріату, але при цьому заперечують диктатуру

вождів, індивідуалізацію, персоніфікацію влади... Вони хочуть диктатури, але заперечують єдино історично можливу її форму. Усе це викриває не тільки цих мислителів, але й усю політичну лінію, яку вони наслідують»,² - резонно зауважував А. Грамші.

Людська демонологія в необмеженому обсязі - волюнтаристський тип організації, всебічно дискредитований минулим. Як мораль з історії впливає імператив особистої і суспільної придатності, зав'язаної на обов'язок, честь, совість, досконалість, утілення фундаментальних індивідуальних і соціальних констант.

«Постарайся виконувати свій обов'язок, і ти відразу ж зрозумієш, на що ти придатний», - радив Й. Гете. Поетами народжуються, людьми стають. Бути людиною, батьком, громадянином, залишати після себе відчутну спадщину і спадковість - немає покликання важливішого. І це покликання гідної людини.

Між сном і сном живе дитина. Людина живе проблемою дня - ствердженням, турботою. Вона не знає безтурботного буття (помілявся Рільке, допускаючи, що «безтурботне буття - спів». Спів у модусі «відспівування» спростовує цей погляд на речі), своє життя вона вважає реальною актуалізацією себе в житті.

Справжнього життя поза реальним життям ніде немає. Справжня вершина життя - повноцінний позитивний процес існування. Вищі, а тому відчужені ідеї, ідеали (життя, його модусів) життя спростовує, воно їх зраджує завжди, неминуче. Велике в житті здійснюється в тиші; кульмінацією життя є не героїчне, а повсякденне.

Невтрата можливості набуття «Я» досягається не в прикордонних прозріннях (хайдеггерівська «смерть»), а в повноті всебуття життєвого. Одкровення, повні глибокого змісту, - правила, засади, постаті мирської «Я» - «ТИ» взаємодії. Та ж сама любов, націлена на особистість як утілення цінності, але не на знеособлену цінність як вираження ідеї, що стоїть за нею.

Життя людини у світі роздвоюється: вона занурена у повсякденний та історичний виміри. У буденності важливі устояна, седи-

ментирована спадщина, досвід предків, на який індивід зазіхати не вільний. Невідповідність приватної практики загальній, фіксованій у вірі традиції «свідчила для древніх лише про порушення якихось магічно-важливих умов - здійснення певної дії, а не помилковості віри». Переконував тільки колективний досвід усього суспільства, а він вважався втіленим у традиціях предків. Древня людина...

зверне-

² Ordine Nuovo. - 1924. - 1 m.

403

на обличчям до минулого». ³ Аналогічно простолюдина у буденності, виявляючи здоровомисляче пуританство, не пориває з традицією, що давить на нього найтяжким вантажем давнини.

В історичному вимірі цінується нове, інноваційне. Руйнуючи текстуру буденності з її спадкоємними єдностями, консервативно-помірними канонами, «усе значиме – не нове, усе нове – не значиме» (К. Пігров), історичне вводить інші способи обробки переживань, суб'єктивного досвіду. Причетний до історичного – небожитель, що бачить зірки над головою і спіткається на землі тлінній.

Повсякденне – профанне й історичне – сакральне непорівнянні. Тимчасове й вічне не порівнянні. Але чим більше геній віддалений від буденності, тим масштабніша його трагедія. Це справедливо для всіх, хто йде першим. У першу чергу – в політиці.

Підрив балансу повсякденного й історичного, профанного і сакрального, народного і героїчного розв'язує суперечний досвід громадянської міфотворчості. Драма Гамлета в дуалізмі знання і бездіяльності. Драма життя в монізмі псевдознання й адміністративного захоплення у невгамовній дії.

Свідомість керує буттям. Однак, не підкріплена високим духом розуміння життя, свідомість на догоду «раціональній» схематичності, зводячи кришталевий палац, рие котлован. Образ зорі Нового Дня штовхає на дно соціальну Ніч. Виникає неузгодженість: починають діяти жорна війни, звідкілясь із прірви темною лавою впливає племінний націоналізм, чисте повітря громадянського миру отруюється чадним газом соціально-класової ворожнечі. Приходить хтось і каже: «Це ви... не можете, а ми... усе можемо». Життя переходить у стадію гниття. Останній шляхетний стає парієм.

Різні ознаки підкреслюють, що прожектерство, «наукове управління суспільством», свідомий контроль подій, підпорядкування життя шляху «прогресу» плодять химери. Це утопічний – затратний пережиток – усебічна раціональна експертиза життя. Життя багато в чому нераціональне: час накладає грим на обличчя героїв, здійснюють коливання 180-градусного розмаху прийняті оцінки, респектабельне обертається сумнівним, сумнівне – респектабельним, дороге на перевірку стає дешевим, зниженим у ціні мотлохом, пачкою прострочених векселів. Мужність в історії не була би мужністю, якби базувалася на точному передбаченні. Гуманісти на кшталт Будди, Сократа, Христа, відкидаючи насильство, користуються мовою суддів.

У житті багато чого незрозумілого, але не тому, що розум слаб-

³ Історія Стародавнього Сходу. – Ч.І. – К., 1983. – С.147.

кий, а тому, що це не предмет розуму. У питаннях життєво-людських феноменів немає місця лінійним раціональним класифікаціям: людське життя досягається людським життям. Життя - гра з явним, непередбаченим результатом. Перебороти, перевершити цей сутнісний структурний момент життя намагалися багато хто - сіоністські мудреці і кремлівські мрійники, що вважали себе духовними жрецькими, оракулами і мистагогами, а насправді це були авантюрні улаштувачі, приборкувачі, лихі пере-будівники світу. Ім'я їм - легіон коновалів історії, що розширювала кордони трагедії від втручання обставин і долі до втручання бідолах за примусом.

Систематичним невивіреною кавалерійським «набігам» на життя повинен бути покладений кінець. Технократичні, сцієнтичні хіліазми, соціотехнічні маніпулювання в їх неспецифічній життєвлаштувальній функції є елементом архаїчної фідеїстичної свідомості. Від імені ratio в житті дотепер плодили варварство. Від імені прогресистського всебачення зміцнювали руйнівні забобони.

Сьогодні виявило зведення загальних місць великої конструктивної сили. Серед них - непередбачуваність у розвитку науки, соціальних ситуацій, людських дій, варіативність інтересів, імпульсивність почуттів, з яких випливають принципова стохастичність, незарегульованість життя, його «ігровий» статус.

Але якщо це так, то виникає радикальне питання щодо передумов такого предмета, як існуюча для нас життєва історія, яка також може бути об'єктом рефлексивного дослідження.

Істина, що з'єднує усіх по цей бік розбіжностей, виткана з позитивних зусиль, що перемагають порожнечі, з'єднують «шматки» творення, що рветься, продовжують життя заради життя - неподільного сьогодні, багатства, щедрості, чарівності «миті».

Сліпота любові повна світла, в якому - веселкові промені життя.

Але в кривому дзеркалі природне світло життя спотворюється раціоналізуючою процедурою, яка нав'язує прокрустові схеми, програми, штампи. Захист від них один - відлучення.

Органічне існування позбавлене глобальних амбіцій, розраховане на дуже вузьку обрійність з точним фокусуванням на, здавалося б, рутинні, але вкрай зобов'язуючі «епіфеномени» - боротьбу за виживання, турботу про рідних, близьких. Індивідуальне й общинне (органічно-природне) благо - і лише воно - додає телеологічну розмірність, дає змогу бачити у фактах життя не « кампанії», а «події».

Повсякденність, перетворюючи «норму» у персонально значиме «завдання», робить із життя життя. Тому життя - не подарунок, яким

405

треба насолоджуватися. Життя - завдання, обов'язок, що вимагає виконання (думка Шопенгауера).

Отже, перша частина питання про передумови життя матиме відповідь: передумовою життя є життя. Життя призначене для себе самого, воно чинить опір директивним планам, що спускаються згори. Від особистості до народу - кожен коваль свого щастя самотійно. Доля життя - у власних руках.

Друга частина питання про можливості рефлексії життя пов'язується з перспективами антропологічного проекту.

Доктрина щодо життя виконує не рецептурні, вказівні функції; її завдання - моделювати сценарії можливих ліній з відстеженням їхніх перспектив і можливостей. Ніяких закликів до раю, приборкування стихій, досягнення ідеалів у вигляді колективістських чи індивідуалістських конструкцій. Ніякого звільнення від соціальної інерції, переходу на форсмажор, подолання рутини, викриття буденності, повстання проти традиції. Теоретик рухається в логічних диспозиціях, звідки ж йому знати життя?!

Аналогічну корекцію слід провести і щодо політичного лідерства. Лідер, герой, вождь - не всезнаючий пророк, не месія. Некритична, убога віра в невластиву йому могутність повинна змінитися правовим підходом, громадянсько-відповідальною світською взаємодією з життям. Політику не можна перетворювати в знаряддя боротьби з дійсністю. Спонукальні впливи на тих хто живе подібно до тебе, повинні узгоджуватися з розумінням контрактного характеру цивілізації.

Зв'язок доктрини зі світом констатуюють не прожекти, а орієнтація на гуманітарні абсолюти. Цивільний світ, гідність людини, благоденство соціуму - такі вищі цінності антропологічно вивіреної політики. Невпущення можливості набуття «Я» збігається з періодами максимального нагромадження соціальної свободи, із зацікавленим співіснуванням людини з людиною в рамках відкритого суспільства.

Влада існуючої політики — комбінування цілим: народними, країновими, геостратегічними універсаліями, що скидають індивіда. Існуюча політика - бюрократична машина, націлена на

породження зовнішніх форм. Як і бездушна технічна індустрія, вона - виробництво: виробництво, громадської організації, культурних підвалів тощо. Політика втратила підпорядковані, обслуговуючі функції, набула риси самодостатнього підприємства. Необхідне довгоочікуване виправлення, пов'язане з концентрацією на людині. Оскільки кінцеве питання політики - перспективи людини з її нетлінними цінностями, арсенал думки і дії практичних

406

політиків повинен підтягуватися до рівня антропологічного. Немає цінності, вищої за вільну людину, що гідно живе. Скрізь, завжди, у всьому, намічаючи і проводячи політичний курс, треба бути за волю проти насильства, за освіту проти марновірства, за право проти бузвірства, за народи, що розвиваються, проти відстаючих урядів. Світ буття і світ цінностей у нашу багатозначну епоху зливаються. Гідний жалю той, хто «залишає невимовленим основне слово» (М. Бубер).

Для науки важливе аподиктично-універсальне, типово-родове. Для антропології важливе гуманітарно-значиме, яке і репрезентує тут «універсальне». Проникання в значиме, що уособлює цінності, є подоланням партикулярно-унікального, тягне досягнення інтерсуб'єктивного, антропологічно загального.

Таємниця особистості викривається прониканням у таємницю сповідуваних нею цінностей. (Зрозуміло, чому Проспер Меріме охоче віддавав Фукидіда за справжні мемуари Аспазії або якого-небудь периклового раба. У першому - препарований лиск академізму, тоді як у других — справжній блиск і убогість світогляду «простої людини», що живе досягненнями і прорахунками свого часу).

Щось родинне - для антропологічно орієнтованої політики. Для зовнішньої політики, відкидаючи лінеаризацію, уніфікацію розвитку, обґрунтовано загострювати ідею підґрунтя — вищих національних інтересів. Для внутрішньої політики, уникаючи каталектики, слід культивувати громадянсько відповідального суб'єкта. Перш за все - громадянина, а потім громадянства.

Коли особистість стане межею політичних намірів і зазіхань, тоді кожен, хто здійснює політику, переповнений самодостойнством суб'єкт може застосувати до себе зобов'язуючу римську формулу: *Fecit quod potui, faciunt meliora potencies*. Справа політика здійснюється в двох площинах, іменованих «історичною місією» і «життям самого життя». І те, й інше повинні відбутися.

Мефістофель і Вагнер - скептик і догматик - не творці; у них немає позитиву. Безліч критиків, метафізиків з «ледачим» розумом поповнюється революціонерами. Революціонери і революції не здатні творити - вони небезпечні. Усупереч фрейдівському трактуванню культури як машини заборон культура є породженням (збільшенням через збереження) цінностей шляхом зняття заборон. Тут потрібно витримати висоту: головний ворог людини - її власний зміст. Як підкреслював Ф. Шлегель, все існуюче існує для нас, а все існуюче для нас одержує існування від нас. Хочете зовсім не боятися влади, роїть добро, - наставляв апостол Павло. Яка ж відповідальність за не завжди добру соціотворчість лягає на окремо взятого політика!

407

Мирські діяння - корінне питання політичного самовизначення. Соціального й екзистенціального. Ближній той, чий потенціал позитивних акцій скрізь відчутний. Творіння політика в ідеалі - це довільна гра сил; їм личить бути співзвучними запитам епохи, власному покликанню. Гідний поваги той, хто, знаючи себе, зупиняється на шляхах своїх. Так, як шкодимо собі ми самі, ворог шкодити нам не зважиться.

Хвороби і час віднімають надію; вони тягнуть вислизання нашого «Я». Але, не належачи собі (належати собі не може ніхто, особливо політик; без інших він ніщо), політик зобов'язаний мати день коли, за Аристидом, складаючи зброю, він віддасться красі, радостям життя. Насолоджуватися життям - здатність жити моментом, віддаючись йому цілком, до останку - душею, волею.

Природу перемагають, скоряючись їй. У соціальності неприпустимо уподібнюватися олігархам, що дають клятву: «Буду ворогом народу і зроблю йому все те зло, на яке здатний». В екзистенціальності неприпустимо перетворювати особисту звичку в канон життя (коли Август пив, уся Польща була п'яною). Твоє панування - сильніше за тебе, так що право сміятися останньому не найкраще.

Маси зазвичай ідуть за «Цезарем». Тому йому необхідно прищепити «забобони добра». Керувати людьми - тягар. Вислів «чим густіша трава, тим легше її косити» з усіх точок поглядів сумнівний. Краще проповідувати, як М. Лютер, і завойовувати світ, як Магомет. У будь-якому разі правий С. К'єркегор, який стверджував: «Радіймо тому що є люди, які бажають нами правити, тоді як ми можемо залишатися вільними».

Навчальне видання

Юрій Мнхпйло Федорович Павлюк Віктор Ігорович

ПОЛІТИЧНА АНТРОПОЛОГІЯ

Навчальний посібник